

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В ПЕРЕЯСЛАВІ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СТЕЦЕНКО ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ

УДК 94:351.751.5](477)“1905/1917»

ДИСЕРТАЦІЯ
ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНЗУРНИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ
(1905 – 1917 рр.)

032 Історія та археологія

03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. І. Стеценко

(підпис, прізвище та ініціали здобувача)

Науковий керівник – **Коляда Ігор Анатолійович** доктор історичних наук,
професор

Переяслав – 2022

АНОТАЦІЯ

Стеценко В. І. Діяльність цензурних органів в українських губерніях (1905-1917 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Університет Григорія Сковороди в Переяславі, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника МОН України, Переяслав, 2022.

У Російській імперії цензура була засобом формування громадської думки, утвердження єдиної ідеології й захисту імперських інтересів. З огляду на різні суспільно-політичні, соціокультурні особливості українських земель у складі імперії цензурна політика та діяльність відповідних інституцій мала свої специфічні риси, особливі функціональні завдання. Серед них центральним було вплинути на розвиток національної культури, загальмувати розгортання українського національно-визвольного руху, контролювати робітничий рух, охороняти суспільну мораль. Перша Російська революція 1905-1907 рр. обумовила значні зміни у правовій базі та механізмах функціонування цензури, дещо трансформувала політичний лад у державі, послабила антиукраїнський репресивний тиск. Вивчення роботи органів царської цензури в українських губерніях протягом 1905–1917 рр., проведене у запропонованому дисертаційному дослідженні, дозволило з'ясувати сутність інформаційної політики імперського уряду у складні і переломні періоди в історії Російської імперії (в умовах Першої російської революції, післяреволюційної реакції та Першої світової війни), істотно розширити наукові знання щодо діяльності поліційно-охоронних установ самодержавства в українських губерніях, доповнити загальну картину розвитку національного руху, його видавничих зусиль, з'ясувати вплив спеціальних обмежувальних заходів в інформаційній сфері на суспільно-політичну ситуацію в регіонах підросійської України.

У першому розділі роботи з'ясований стан наукового вивчення обраної тематики, охарактеризовано джерельну базу і методологію дослідження. У відповідному підрозділі було виділено та охарактеризовано три групи робіт: методологічні, контекстуальні та спеціальні історичні. Аналіз праць, присвячених проблемі цензури, інформаційній політиці в Російській імперії, засвідчив, що в дорадянський та радянський періоди розвитку історичної науки в силу різних обставин не було здійснено комплексного висвітлення роботи цензурних органів в українських губерніях Російської імперії. Українські історики дорадянського періоду (Б. Грінченко, М. Грушевський, С. Єфремов, С. Петлюра) були зосереджені на висвітленні проявів антиукраїнської цензурної політики, російські історики (К. Асрен'єв, М. Лемке, В. Дерюжинський, М. Ольминський, Е. Валле-де-Барр) хоч і висвітлювали загальні аспекти функціонування цензури, аналізували зміни відповідного законодавства, не брали до уваги практику його виконання на місцях і, зокрема, на території сучасної України. Попри те, що в радянський період не було створено узагальнюючого дослідження з історії цензури, а сама вона вивчалася як частина історії літератури та журналістики з відповідними ідеологічними засудженнями, ми все ж виділили ряд важливих наукових досягнень, внесених у загальний науковий дискурс радянськими істориками: детальна характеристика бюрократичного апарату, визначення загальних рис цензурного режиму після 1905 року, виявлення взаємозалежності друкарської активності та послаблення цензурного тиску.

Відповідно до мети і предмету сучасних студій з історії цензури ми виділили сім груп праць, у яких досліджуються: 1) загальна історія діяльності цензурних установ та цензурна політика імперської влади; 2) діяльність цензурних установ в окремих регіонах Російської імперії, у т.ч. у національних окраїнах; 3) становлення та розвиток цензурного законодавства; 4) джерелознавчі аспекти діяльності цензурних органів; 5) повсякдення цензурної діяльності, взаємини цензурних органів з окремими літераторами та публіцистами; 6) персона цензора, його соціально-правове становище;

7) історія журналістики та видавничої справи. Аналіз праць зарубіжних та вітчизняних істориків дав підстави стверджувати, що наразі відсутні комплексні дослідження по діяльності цензурних органів в українських губерніях у добу революційних трансформацій (1905–1907 рр.) та післяреволюційного реформування (1907–1917 рр.) самодержавної моделі влади у Російській імперії.

При виконанні дослідження в якості джерел використано: 1) законодавчі та підзаконні акти; 2) ділову документацію відповідних державних установ; 3) матеріали тогочасних періодичних видань; 4) джерела особистого походження (епістолярій, мемуари та спогади); 5) опубліковану статистичну, довідково-біографічну, бібліографічну інформацію. Основний масив неопублікованих актових документів було взято у фондах Центрального державного історичного архіву України м. Києва (ф. 295, 442, 1680), Державного архіву м. Києва (155, 287), Державного архіву Одеської області (ф. 10-13).

У другому розділі дисертації охарактеризовано організаційно-правові та кадрові аспекти функціонування органів цензури в українських губерніях Російської імперії. Зокрема, охарактеризовано трансформації цензурного законодавства, відтворено цілісну систему органів цензури, що діяли в імперії загалом та українських губерніях зокрема, доповнено соціо професійний портрет цензора як імперського чиновника, встановлений поіменний список цензорів, які працювали у досліджуваній період в українських губерніях, проаналізовані їх життєві і кар'єрні траєкторії.

Значне місце у розділі відведено висвітленню специфіки правової бази інституту цензури, характеристиці розвитку цензурного законодавства, особливостям внесених до нього змін тимчасовими правилами 1905-1907 рр. У відповідному підрозділі подолано стереотип радянської історіографії про те, що лише під тиском робітничо-революційних мас в умовах наростаючої революції у січні-жовтні 1905 р. царизм пішов на пом'якшення цензурного законодавства. Аналіз владних заходів у цій сфері на початку ХХ ст. засвідчує

про розуміння правлячим режимом необхідності удосконалення цензурного законодавства. Реформування у сфері цензури було викликане ще до подій революції 1905–1907 рр. і пов'язане з активізацією діяльності земсько-ліберальної опозиції та громадською небайдужістю. Нами також зроблено переоцінку імператорського Маніфесту «Про удосконалення державного устрою» від 17 жовтня 1905 р. у частині дарування свободи слова, а також надано характеристику «періоду безцензурності» - з 19 жовтня по 24 листопада 1905 р. Так, на нашу думку, це була не розгубленість і не слабкість влади, а тактика, застосована й апробована раніше. Ситуація з так званою «стихійною гласністю» в журналістиці й літературі, яка існувала впродовж 1855–1862 рр., показала, що це ніщо інше, як спосіб «випуску пари» з самодержавного механізму, вивільнення громадського запалу. Ручний механізм управління цензурою, хоч був і не ефективним, часто імпульсивним, проте, дозволяв реагувати на суспільну температуру, відкриваючи і закриваючи «клапани» свободи слова. Таким чином, у «період безцензурності» влада дозволила випустити пар, а вже 24 листопада 1905 р. було оприлюднено «Тимчасові правила про періодичні видання», які відміняли попередню цензуру, але не прибрали владний контроль за поширюваною інформацією. Вже починаючи з 1906 р., влада відновлює дію заборонних цензурних норм, вносячи зміни до основного кодифікованого нормативно-правового акту, що врегульовував загальні правові питання діяльності цензурних органів у Російській імперії, зокрема, до «Статуту про цензуру та друк» (1890 р.), значно посилюючи їх. Окрім посилення цензурного законодавства, влада застосовувала норми раніше впроваджених законів «Про посилену охорону», «Про воєнний стан» тощо. І хоча протягом подальших післяреволюційних років ми спостерігали перманентне посилення контролю за інформаційним простором, повернутись до колишніх форм цензурного контролю імперська влада не спромоглася. Лише упродовж 1914-1917 рр. завдяки переплетенню надзвичайного воєнно-управлінського та військово-цензурного законодавства, і то лише в окремих регіонах, вдалося повернути

попередню цензуру і тим самим поновити жорсткий цензурний контроль за інформаційною сферою життя суспільства.

Шляхом порівняльно-історичного аналізу встановлено, що в українських губерніях мережа органів, залучених до виконання цензурних функцій, була найбільш щільно розміщена у географічному плані та розгалужена по функціоналу. Так, упродовж 1905–1917 рр. в українських губерніях Російської імперії працювали тимчасові комітети у справах друку у Києві та Одесі, окремий Комітет іноземної цензури працював в Одесі, продовжили свою роботу у Харкові та Катеринославі канцелярії інспекторів у справах друку. Велика кількість закладів книжкової торгівлі та видавництва обумовлювали необхідність утримання в Києві та Одесі таких інституцій як інспектор у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі. Свою утаємничену діяльність здійснювали й органи поштової цензури при київській, одеській та харківській поштово-телеграфних конторах.

Вивчення кадрових аспектів діяльності цензурних установ дало змогу встановити, що професійних цензорів на всю імперію, як для такої важливої справи державної безпеки, було досить мало. Серйозними були підходи до кандидатур цензорів центральних органів, а також місцевих підрозділів у Києві та Одесі. Абсолютна більшість службовців цих органів мали високий освітній рівень, досвід роботи та займали свої посади досить тривалий термін. Київські цензори зазвичай поєднували свої професійні обов'язки з активною громадською роботою у монархічному русі, були відомими публіцистами, прийшли у цензурну справу з освітньої сфери. Цензори Одеси були у більшій мірі класичними бюрократами, знали по декілька іноземних мов та в основному збудували кар'єру по відомству міністерства внутрішніх справ.

У цензурних органах Харкова та Катеринослава у кадровому підборі був повний безлад та формалізм. Службовці цих органів постійно змінювалися, мали низьку кваліфікацію та розцінювали свою роботу як тимчасовий проміжний етап до виходу на пенсію або переведення на більш спокійну роботу.

У третьому розділі ми розглянули особливості діяльності відповідних органів у межах визначених цензурних районів. При цьому ми вказали, що мережа цензурних органів не мала прямої прив'язки до губерніального поділу в Російській імперії, не зв'язана вона була і з поділами на освітні чи судові округи. Так би мовити, цензурні райони або зони обслуговування того чи іншого цензурного органу були абсолютно умовними. Так, території, які включали Правобережну Україну (або Південно-Західний край) та Лівобережжя, обслуговувалися відкритими у Києві цензурними органами. Південь України (або умовна назва Новоросійський край) обслуговувався одеськими цензурними органами. Середнє Подніпров'я та Слобожанщина – відповідними інспекторами у справах друку Харкова та Катеринослава. У дисертації відзначено, що повсякденна діяльність кожного цензурного органу мала багато відмінностей, але в загальному можна виокремити наступні періоди в їх діяльності: 1905-1906 рр. – розгубленість та відсутність дієвого контролю за друкованими виданнями; 1907 – 1909 рр. – повернення цензурного контролю та посилення адміністративного тиску на місцеву пресу; 1910-1914 рр. – стабільне здійснення цензурного контролю змішаними методами (у межах звичайного цензурного законодавства та в умовах періодичних надзвичайних станів); 1914-1917 рр. – втрата реального впливу на інфопростір та допоміжні функції органам військової цензури.

З кризових для цензури 1905-1907 рр. відповідні органи України виходили по-різному, але спільним була діяльність губернської влади, яка адміністративними методами допомагала упокорити опозиційну пресу.

Для всіх органів першочерговим було все ж контролювати періодичні видання, не допустити поширення соціалістичних учень та критики на місцеву і верховну владу. Головним механізмом покарання журналістів і видавців стало все ж не судове переслідування, як це було прописано у цензурному статуті, а адміністративні штрафи, накладення яких було обумовлено запровадженням або військового стану, або стану посиленої охорони.

У відповідному підрозділі доведено, що найбільш масштабна була діяльність української інтелігенції у Києві, а тому саме «київська цензура» розглядала найбільшу кількість україномовних періодичних та неперіодичних видань, намагаючись боротися з нею як адміністративними, так й іншими методами.

У роки «столипінської реакції» робота цензурних інституцій була позбавлена імпульсивності, а характеризувалася плановістю заходів на знищення опозиційної преси, охорону суспільної моралі, вилучення літератури, виданої безконтрольно у революційні роки.

Найбільш неефективною була діяльність Катеринославського інспектора у справах друку, дещо хибувало функціонування цензурного органу Харкова (особливо у період 1905-1907 рр.). Натомість цензурні органи Києва та Одеси у повній мірі виконували поставлені завдання та намагалися відстоювати інтереси самодержавства не тільки на державній службі, а і у громадсько-політичному житті, теоретичній гуманітаристиці.

У загальному констатовано, що з початком Першої світової війни усі цивільні органи цензури були змушені поступитися монополією на охорону інформаційного простору українських губерній Російської імперії та задовольнятися із консультативними функціями. Повний контроль над інформаційним простором, приватним спілкуванням підданими імперії взяли на себе органи військової цензури, що у свою чергу запозичили кадри та інституційний досвід відповідних цивільних органів.

Ключові слова: цензура, цензурний режим, цензурне законодавство, цензор, Головне управління у справах друку, кадрове забезпечення органів цензури, поштова цензура, «чорний кабінет», перлюстрація, Київський тимчасовий комітет у справах друку, Одеський комітету у справах друку, Одеський комітет цензури іноземної, Харківський інспектор у справах друку, Катеринославський інспектор у справах друку, інспектор друкарень, літографій та книжкової торгівлі, революція 1905-1907 рр., тимчасові правила, цензурний статут.

ABSTRACT

Stetsenko V. «Activities of censor bodies in Ukrainian provinces (1905 – 1917)» - Qualification scientific work as the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in the branch of knowledge 03 The humanities on a specialty 032 «History and archeology». - Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Pereiaslav, 2022

In the Russian Empire, censorship was a means of forming public opinion, promoting a unified ideology and defending imperial interests. Given the different socio-political and socio-cultural features of the Ukrainian lands within the empire, the censorship policy and activities of the respective institutions had their own specific features, special functional tasks. Among them, the central was to influence the development of national culture, to slow down the deployment of the Ukrainian national liberation movement, to control the labor movement, to protect public morals. The first Russian Revolution of 1905-1907 led to significant changes in the legal framework and mechanisms of censorship, somewhat transformed the political order in the country, eased anti-Ukrainian repressive pressure. The study of the work of tsarist censorship in Ukrainian provinces during 1905–1917 conducted in the proposed dissertation made it possible to find out the essence of the information policy of the imperial government during the difficult and turning periods in the history of the Russian Empire (in the conditions of the First Russian Revolution, the post-revolutionary reaction), significantly expand the scientific knowledge of the activities of police-security institutions of the autocracy in Ukrainian provinces, to supplement the overall picture of the development of the national movement, th publishing efforts to clarify the impact of the special restrictive measures in the information area on the socio-political situation in the regions of the Russian Ukraine.

The first chapter of the paper explains the state of the scientific study of the selected subject, describes the source base and methodology of the study. In the relevant chapter, three groups of works were identified and characterized:

methodological, contextual and special historical works. Analysis of the works devoted to the problem of censorship, information policy in the Russian Empire, showed that in the pre-Soviet and Soviet periods of the development of historical science, due to various circumstances, there was no comprehensive coverage of the work of censorship bodies in the Ukrainian provinces of the Russian Empire. Ukrainian historians of the pre-Soviet period (B. Grinchenko, M. Hrushevskyi, S. Efremov, S. Petliura) focused on the coverage of manifestations of anti-Ukrainian censorship policy, Russian historians (K. Arsenyev, M. Lemke, V. Deriuzhynskyi, M. Olmyskyi, E. Valle-de-Barr), although covering the general aspects of the functioning of censorship, analyzing changes in the relevant legislation, did not take into account the practice of its implementation on the ground and, in particular, in the territory of modern Ukraine. Despite the fact that no generalized study on the history of censorship was created during the Soviet period, but itself studied as part of the history of literature and journalism with relevant ideological judgments, we have nevertheless identified a number of important scientific advances made in the general scientific discourse by Soviet historians: bureaucratic apparatus, determining the general features of the censorship regime after 1905, revealing the interdependence of printing activity and easing the censorship pressure.

According to the purpose and the subject of modern studies on the history of censorship, we have identified seven groups of works, which study: 1) the general history of the activities of censorship institutions and the censorship policy of imperial power; 2) the activity of censorship institutions in certain regions of the Russian Empire, including in the national outskirts; 3) formation and development of censorship legislation; 4) source-related aspects of the activities of censorship bodies; 5) daily censorship activities, relations of censorship bodies with individual writers and publicists; 6) the person of the censor, his social and legal status; 7) history of journalism and publishing. An analysis of the works of foreign and national historians has led to the claim that there is no comprehensive research on the activities of censorship bodies in Ukrainian provinces during the revolutionary

transformations (1905–1907) and post-revolutionary reform (1907–1917) of the autocratic model of power in Russia.

In carrying out the research, the following sources were used as sources: 1) legislative and regulatory acts; 2) business documentation of relevant state institutions; 3) materials of periodicals of that time; 4) sources of personal origin (epistolary, memoirs and memoirs); 5) published statistical, reference and biographical information. The main array of unpublished act documents was taken from the funds of the Central State Historical Archives of Ukraine (f. 295, 442, 1680), the State Archives of Kyiv (155, 287), and the State Archives of Odesa Region (f. 10-13).

The second chapter of the thesis describes the organizational and legal aspects of the functioning of censorship bodies in the Ukrainian provinces of the Russian Empire. In particular, the transformation of censorship legislation was characterized, the whole system of censorship bodies operating in the empire in general and the Ukrainian provinces in particular, the socio-professional portrait of the censor as an imperial official was added, a list of censors who worked during the study period in the Ukrainian governor was established. career trajectories.

Significant place in the chapter is devoted to the specifics of the legal framework of the censorship institute, the characteristics of the development of censorship legislation, the peculiarities of the changes made to it by the provisional rules of 1905-1907. The corresponding chapter overcame the stereotype of Soviet historiography that only under the pressure of the working-revolutionary masses, in the context of the growing revolution in January-October 1905, did tsarism soften the censorship legislation. The analysis of power measures in this area in the early twentieth century attests to the understanding by the ruling regime of the need to improve censorship legislation. Censorship reform was caused before the events of the revolution of 1905-1907 and was associated with the intensification of the activities of the Zemal-Liberal opposition and public indifference. We have also reassessed the imperial Manifesto «On the Improvement of the Government» of October 17, 1905 in terms of giving freedom of expression, and also characterized

the «period of profanity» - from October 19 to November 24, 1905. Yes, in our opinion, it was not confusion or weakness of power, but tactics used and tried before. The situation with the so-called «spontaneous publicity» in journalism and literature that existed during 1855-1862 showed that this is nothing more than a way of «releasing steam» from the autocratic mechanism, releasing public fervor. The manual censorship control mechanism, although ineffective, was often impulsive, but it did allow responding to the public temperature by opening and closing the «valves» of free speech. Thus, during the «period of profanity» the authorities allowed the release of steam, and as early as November 24, 1905, «Provisional Rules for Periodicals» were promulgated, which abolished previous censorship but did not remove power control over the disseminated information. Already since 1906, the authorities renewed the prohibition of censorship norms, amending the basic codified legal act that regulated the general legal issues of the activities of censorship bodies in the Russian Empire, in particular, the «Statute of Censorship and Printing» (1890), greatly enhancing them. In addition to the strengthening of censorship legislation, the authorities applied the rules of the previously introduced laws «On enhanced security», «On martial law» and the like. And although in the subsequent post-revolutionary years we observed a permanent strengthening of control over the information space, the imperial power failed to return to the former forms of censorship control. Only in 1914–1917, due to the intertwining of extraordinary military-administrative and military-censorship legislation, and only in certain regions, did it succeed in regaining its previous censorship and thereby restoring strict censorship control over the information sphere of society.

Through a comparative historical analysis, it was found that in the Ukrainian provinces the network of bodies involved in performing censorship functions was the most densely located in geographical terms and branched out in terms of functionality. For example, during the period 1905–1917 temporary committees on the affairs of the press in Kyiv and Odesa worked in the Ukrainian provinces of the Russian Empire, a separate Foreign Censorship Committee worked in Odesa, and continued their work in Kharkiv and Katerynoslav of the Office of the Inspectors of

Affairs. The large number of booksellers and publishing houses necessitated the maintenance in Kyiv and Odesa of such institutions as the Inspector of Printing, Lithographs and Booksellers. The bodies of postal censorship at the Kyiv, Odesa and Kharkiv post-telegraph offices also carried out their secret activities.

The study of the personnel aspects of the activities of the censorship institutions made it possible to establish that there were few professional censors for the whole empire, as for such an important matter of state security. The approaches to the candidatures of the censors of the central authorities, as well as of the local units in Kyiv and Odesa, were serious. The vast majority of the staff of these bodies had a high level of education, work experience and held a long enough position. Kyiv censors usually combined their professional responsibilities with active public work in the monarchical movement, were well-known publicists, and became involved in censorship of the educational sphere. Odesa censors were more of a classic bureaucrat, knew several foreign languages, and mostly built careers at the Ministry of Internal Affairs.

In the censorship bodies of Kharkiv and Katerynoslav the recruitment was full of clutter and formalism. The staff of these bodies were constantly changing, poorly qualified and regarded their work as a temporary interim stage until retirement or transfer to a more relaxed job.

In the third chapter we have considered the peculiarities of the activities of the relevant bodies within the defined censorship areas. We stated that the network of censors had no direct link to the provincial division in the Russian Empire, nor was it connected with the division into educational or judicial districts. So to speak, censorship areas or service areas of a particular censorship body were absolutely conventional. For example, the territories that included Right-Bank Ukraine (or Southwestern Territory) and the Left Bank were served by censorship bodies opened in Kyiv. The south of Ukraine (or the nickname Novorossiysk region) was served by the Odesa censorship bodies. Middle Dnieper and Slobozhanshchyna - respective inspectors for the affairs of Kharkiv and Katerynoslav. In the dissertation it is noted that the daily activities of each censorship body had many differences, but in general

it is possible to distinguish the following periods in their activity: 1905-1906 - confusion and lack of effective control over print editions; 1907-1909 - the return of censorship and increased administrative pressure on the local press; 1910-1914 - stable censorship control by mixed methods (within the limits of ordinary censorship legislation and in the conditions of periodic state of emergency); 1914-1917 - loss of real influence on infoprost and auxiliary functions to the bodies of military censorship.

From the crisis years of censorship of 1905-1907, the relevant authorities in Ukraine came out differently, but the assistance of the provincial authorities, which by administrative methods subdued the opposition press, was common.

For all bodies, it was a priority to control periodicals, to prevent the spread of socialist scholars and critics to local and supreme authorities. The main mechanism for punishing journalists and publishers, however, was not the prosecution, as stipulated in the censorship statute, but the administrative penalties imposed by the imposition of either a martial law or a state of enhanced security.

In the relevant section, it was proved that the most extensive was the activity of the Ukrainian intelligentsia in Kyiv, and that is why the «censorship» of Kyiv considered the largest number of Ukrainian-language periodicals and non-periodicals, trying to combat it both administrative and other methods.

In the years of «the Stolypin reaction», the work of the censorship institutions was devoid of impulsivity, and was characterized by the planned measures to destroy the opposition press, protect public morals, and remove literature published uncontrollably in the revolutionary years.

The most ineffective was the activity of the Katerynoslav Inspector of Press, which made the functioning of the censorship body of Kharkiv somewhat difficult (especially in the period 1905-1907). Instead, the censorship bodies of Kyiv and Odesa fully fulfilled their tasks and tried to defend the interests of autocracy not only in the civil service, but also in public and political life, theoretical humanities.

In general, it was stated that with the outbreak of World War I, all civilian censorship bodies were forced to yield a monopoly to protect the information space

of the Ukrainian provinces of the Russian Empire and to be satisfied with advisory functions. Military censorship took full control of the information space, the private communication of empire subjects, which in turn borrowed the cadres and institutional experience of the relevant civilian authorities.

Keywords: censorship, censorship regime, censorship legislation, censor, General Directorate of Press, staffing of censorship bodies, postal censorship, «black room» (cabinet noir), perustration, Kiev Interim Committee on Press, Odesa Committee on Censorship, Odesa foreign Censorship Committee, Kharkiv inspector of print affairs, Katerynoslav inspector of print affairs, inspector of printing houses, lithographs and book trade, revolution of 1905-1907, temporary rules, censorship statute.

СПИСОК ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України, в т.ч. тих, що входять до міжнародних наукометричних баз даних

1. Стеценко В. І. Цензура в українських губерніях Російської імперії у період «столипінської модернізації». *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Том 29 (68). № 1, 2018. С. 30-38.
2. Стеценко В. І. Цензурні органи в Південно-Східній Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Том 30 (69). № 3, 2019. С. 34-41.
3. Стеценко В. І. Імперська цензурна політика щодо українського книговидання наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та поширення творів Івана Франка на території Наддніпрянської України. *«Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць.* Випуск 146 (№ 7) Ч. 1. Історичні науки. К., 2019. С. 103-107.
4. Стеценко В. І. Цензори в українських губерніях Російської імперії: особливості кар'єрних траєкторій. *Науковий вісник Міжнародного*

гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Серія: Історія. Філософія. Політологія. Випуск 17, 2019. С. 35-39.

5. Stetsenko V.I. Regional network of censorships in the ukrainian provinces of the Russian empire (1905-1917): features of functioning and staff complectation. «*Colloquium-journal*», № 17 (69) Część 1, Warszawa, Polska, 2020. P. 14-19.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Стеценко В. І. Інспекторський нагляд за книжковою торгівлею у Києві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: Матеріал міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 19-20 січня 2018 р.): збірник тез наукових робіт. Одеса: ГО «Причорноморський центр дослідження проблем суспільства», 2018. С. 24-29.

7. Стеценко В. І. Мережа цензурських інституцій в українських губнрніях Російської імперії: ХІХ – початок ХХ ст. *Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадського суспільства в Україні: Матеріал міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 26-27 січня 2018 р.): збірник тез наукових робіт. Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2018. С. 43-46.

8. Стеценко В. І. Цензура – філософське трактування. *Актуальні проблеми розвитку суспільних наук в умовах сьогодення: Матеріал міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 26-27 січня 2018 р. – К.: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2018. С. 5-10.

ЗМІСТ	
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	18
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	24
1.1. Стан наукової розробки теми.....	24
1.2. Характеристика джерел.....	48
1.3. Методологія дослідження.....	58
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ	
ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЦЕНЗУРИ.....	66
2.1. Цензурне законодавство 1905–1917 рр.	66
2.2. Загальна система цензурних органів Російської імперії та особливість їх устрою в українських губерніях.....	84
2.3. Кадрове забезпечення інституту царської цензури в українських губерніях.....	100
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНЗУРНИХ ОРГАНІВ В	
УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ.....	119
3.1. Діяльність «київської цензури».....	120
3.2. Цензурні органи Новоросійського краю.....	138
3.3. Катеринославській та Харківській інспектори у справах друку.....	159
3.4. Поштова цензура в українських губерніях: діяльність Київської поштової контори.....	168
ВИСНОВКИ.....	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	187
ДОДАТКИ.....	241

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

арк. – аркуш

ГЖУ – Губернське жандармське управління

ГУД – Головне управління у справах друку

ГУЦ – Головне управління цензури

Держархів м. Києва – Державний архів міста Києва

Держархів Одеської обл. – Державний архів Одеської області

ЖПУЗ – Жандармське поліційне управління (залізниці)

КВО – Київський військовий округ

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МНО – Міністерство народної освіти

ОдВО – Одеський військовий округ

оп. – опис

ПЗЗ – Повний звід законів Російської імперії

Р. – розділ

Спр. – Справа

Ф. – Фонд

ЦДАК України м. Києва. – Центральний державний історичний архів
України, м. Київ

ВСТУП

Актуальність теми обумовлюється недостатнім станом її наукової розробки в історіографії, а також суспільно-політичною значимістю в умовах зростання ролі інформації та дискусій довкола свободи слова на пострадянському просторі. Використання новітніх технологій у сфері передачі та збереження інформації, глобалізаційні процеси медіа процесів, активний розвиток засобів зв'язку призвели до формування в ХХІ ст. нового світогляду. Розширення комунікативних можливостей спричинило значне розмиття кордонів між країнами, які готові для інтенсивного обміну і взаємодії різних культур. Конфліктність цих процесів розвитку світової цивілізації полягає у протидії особистості потужному впливу деструктивних інформаційних потоків, необхідності захисту людини від них. У зв'язку з цим, якісно змінилися підходи до системи цензури – історично невід'ємної функції владних структур. У громадянському суспільстві основу цензурних обмежень становлять правові гарантії свободи слова та інформації, що забезпечують вільний розвиток творчості, виховують високий рівень інформаційної компетентності. Разом із цим за державою, особливо у час військово-політичного протистояння з агресором, мають бути механізми протидії і обмеження впливу ворожих інформаційних атак. У попередні періоди історії України характеризуються значним контролем цензурних органів не лише за діяльністю ЗМІ, а й спробами за допомогою спеціальних обмежувальних заходів вплинути на розвиток національної культури, загальмувати розгортання національно-визвольного руху. У часи царської Росії цензура була засобом формування громадської думки, утвердження єдиної ідеології й захисту імперських інтересів. Суспільно-політичні трансформації у Російській імперії, що особливо посилювалися на початку ХХ ст., часто обумовлювали зміни у правовій базі та механізмах функціонування цензури, вивчення особливостей якої складає нині перспективне поле наукових пошуків вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Вивчення роботи органів царської цензури в українських губерніях протягом 1905–1917 рр. дозволяє з'ясувати сутність інформаційної політики імперського уряду у складні і переломні періоди в історії Російської імперії, істотно розширити наукові знання щодо діяльності поліційно-охоронних установ самодержавства в українських губерніях, доповнити загальну картину розвитку національного руху, його видавничих зусиль.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках загальної наукової теми: «Суспільно-політичні трансформації в Україні ХІХ – початку ХХІ ст.» (номер державної реєстрації: 0118U003849) кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Мета дослідження полягає у комплексному висвітленні організації та діяльності органів загальної цензури в українських губерніях Російської імперії.

Відповідно до заявленої мети визначено такі наукові **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми, концептуальні засади та фактологічні пріоритети історіографії;
- класифікувати основні види джерел, визначити їхню репрезентативність, окреслити методологічний інструментарій дослідження;
- проаналізувати цензурне законодавство, його зміни і доповнення упродовж досліджуваного періоду;
- охарактеризувати засади побудови та організації цензурних органів Російської імперії загалом та відповідних інституцій в українських губерніях, принципи кадрового добору;
- розглянути діяльність центральних та місцевих цензурних органів, які реалізовували імперську інформаційну політику в українських губерніях Російської імперії.

Об'єктом вивчення є інститут цензури в Російській імперії як інструмент державної політики в інформаційній сфері.

Предметом висвітлення – діяльність цензурних установ в українських губерніях Росії в умовах Першої російської революції, постреволуційної реакції та Першої світової війни.

Хронологічні межі дисертації визначені її тематичною спрямованістю та завданнями й охоплюють період із 17 жовтня 1905 р. по 27 квітня 1917 р. Нижня межа обумовлюється підписанням імператором Миколою II Маніфесту «Про удосконалення Державного устрою», яким населенню були обіцяні громадянські свободи і, зокрема, свободу слова. Верхня межа – скасуванням Тимчасовим урядом загальної цензури в Росії. Розкриття передумов виникнення цензури, етапів її інституалізації, еволюції відповідного законодавства обумовили необхідність розширення означених хронологічних меж до початку XIX ст.

Географічні рамки дослідження відповідають адміністративним кордонам дев'яти українських губерній у складі Російської імперії на початку XX ст. (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська губ.), на які поширювалася юрисдикція цензурних органів, діяльність яких вивчається у даній роботі.

Методологія дослідження полягає у дотриманні принципів системного аналізу й узагальнення, історизму, історичного плюралізму, об'єктивності.

Для реалізації поставлених завдань використано **комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних і конкретно-історичних методів**. Опрацювання та аналіз емпіричної бази, яка формувалася на основі пошуково-джерелознавчих прийомів і порівняльної оцінки історіографічних напрацювань попередників, було здійснено за допомогою методів типологізації і класифікації. За допомогою історичної реконструкції й аналогії відтворено систему цензурних органів в українських губерніях. Поєднання історико-генетичного, структурно-функціонального та порівняльно-історичного методів дозволило розглянути їхнє кадрове забезпечення, визначити соціально-правовий статус цензора, аспекти його повсякденної роботи. Розгляд функціонування цензурних установ здійснено з

використанням проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, ретроспективного методів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше сформульовано і висвітлено актуальну наукову тему, яка не отримала належного відображення в історичній літературі, зокрема:

- *уперше комплексно висвітлено* інституційну діяльність органів цензури в українських губерніях Російської імперії, зокрема, охарактеризовані особливості їх інституалізації, кадрового забезпечення та повсякденної роботи;

- *доведено взаємозв'язок* між особливостями соціально-економічного, суспільно-політичного, національного характеру регіонів підросійської України і відповідною направленістю в роботі цензурних органів;

- *зафіксовані* періоди посилення і послаблення пильності у нагляді за інформаційним простором, оцінено ефективність роботи відповідних органів нагляду за друком;

- *істотно доповнено* соціо професійний портрет цензора як імперського чиновника;

- *встановлений* поіменний список цензорів, які працювали у досліджуваній період, проаналізовані їх життєві і кар'єрні траєкторії;

- *подальшого розвитку* набуло дослідження особливостей формування та втілення у практику цензурного законодавства в Російській імперії 1905-1907 рр., військово-цензурного законодавства 1914-1917 рр., зокрема, зроблений наголос на використанні тимчасового екстраординарного законодавства для посилення кодифікованих цензурних норм.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає у тому, що її матеріали та висновки можуть бути корисними для поглибленого вивчення інформаційної політики Російської імперії загалом та України зокрема, для створення узагальнюючих праць з історії України, відповідних спецкурсів і навчально-методологічних посібників, а також у процесі викладання у вищій школі. Вивчений досвід функціонування цензурних

органів, їх законодавчого регламентування варто також враховувати при розробці сучасної інформаційної політики, виробленні контрзаходів щодо ворожих кібератак, інформаційних атак.

Особистий внесок здобувача. Винесені на захист основні положення та висновки одержані дисертантом самостійно.

Апробація результатів. Зміст дисертаційної роботи обговорювали на засіданнях кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін та були озвучені на міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференціях: *«Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку»* (м. Одеса, Україна, 19-20 січня 2018 р.); *«Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні»* (м. Львів, Україна, 26-27 січня 2018 р.); *«Актуальні проблеми розвитку суспільних наук в умовах сьогодення»* (м. Київ, Україна, 26-27 січня 2018 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертації відображено у 8 публікаціях, 4 з яких – у фахових виданнях, визначених переліком ДАК України, 1 – у закордонному виданні, 3 – у збірниках наукових праць, матеріалах наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (519 найменувань на 54 сторінках). Основний текст роботи викладено на 168 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 242 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Історія України другої половини XIX – початку XX ст. завжди привертала й привертає увагу як українських, так і зарубіжних учених. Це зумовлено, з одного боку, об'єктивною необхідністю повноцінного відтворення всього історичного шляху, пройденого українським народом, а з іншого – цей період ознаменувався для історії України новими тенденціями в економічному житті, значними та якісними зрушеннями в українському національно-визвольному русі, який остаточно перейшов у політичну стадію свого розвитку, активізацією суспільно-політичного життя на українських землях Російської та Австро-Угорської імперій, формуванням мережі українських політичних партій та їхньою участю у розв'язанні назрілих соціально-економічних, політичних і національних проблем, могутніми революційними виступами робітників та селян, особливо під час революції 1905–1907 рр., опозиційним рухом ліберальної інтелігенції. У разі зросла роль друкованої і зображувальної інформації у формуванні суспільної свідомості. Державна влада імператорської Росії мала своїм природнім завданням боротися із усіма названими вище проявами активності й опозиційності соціуму. Дієвим і важливим елементом цієї боротьби мав стати контроль за інформаційним простором імперії за допомогою складного і розгалуженого на місцях апарату цензурних органів.

Цензура є соціокультурним феноменом, який слід розглядати у нерозривному зв'язку із історичними обставинами тієї чи іншої країни конкретно взятого історичного періоду. Аби глибше осягнути саму сутність цензури як соціокультурного феномену XIX – початку XX ст., з'ясувати історичні обставини розвитку Російської імперії та українських губерній у

період так званого «оновленого ладу» (рос. «обновленного строя») і дослідити діяльність органів цензури через їхній вплив на видавничу справу, розвиток журналістики, слід ретельно опрацювати значну кількість наукової літератури. Як зазначає одна з найбільш відомих вітчизняних дослідниць радянської політичної цензури доктор історичних наук Т. Стоян, оригінальність наукової праці залежить не лише від унікальності теми і предмета дослідження, а й від обґрунтування новизни, тобто від з'ясування історіографічної спадщини, відтак і визначення рівня системності у висвітленні обраної проблеми [429, с. 8].

Прикладний характер історіографічного аналізу наукової літератури зобов'язує дослідника обрати конкретний теоретичний підхід стосовно класифікації історичної літератури. Перш за все, ми виділяємо три групи історичної літератури: 1) праці методологічного та історіософського характеру; 2) контекстуальні роботи; 3) монографії і статті з історії цензури, журналістики та книговидавничої справи.

Важливе значення для вивчення методологічних основ цензури як соціокультурного феномену, усвідомлення ролі інформації у суспільному житті людства у ХХ ст., розуміння шляхів її циркуляції, механізмів контролю і спрямування мають праці дослідників Л. Лосєва [487], Б. Багдикяна [278], Л. Бареса [479], Р. Пайпса [377], Ф. Хофмана [485], М. Чолдіної [481], Е. Тоффлера [439], А. Епштейна [482], Л. Гормана [484], І. Левченка [350; 500], Л. Когана [336; 337], Ю. Лотмана [360]. Американський вчений Бен Багдикян відзначає, що у ХХ ст. через еволюцію цензурного режиму відбувається і просування інституту держави від закритого до відкритого типу, що обумовлює необхідність розширення останньою діапазону доступної суспільним масам інформації. У той же час таємниці (державна, професійна, ділова та ін.) існують і далі, а тому триває боротьба за свободу слова і свободу журналістики [278, с. 90]. Особливий інтерес викликає робота російського вченого М. Солодовнікова, який класифікує цензуру, виходячи з критерію соціальної обумовленості, виокремлюючи: а) соціальну цензуру (амортизує

соціальні зміни та їхні наслідки, розвиває і зміцнює суспільство шляхом формування адаптаційного пояса безпеки базисної культури); б) антисоціальну цензуру (носить характер механізму відстоювання вузько соціальних інтересів – інтересів еліти, держави, інших інтересів, але не суспільства в цілому, що руйнує, розмиває основи базисної культури); в) асоціальну цензуру (цензура існує де-юре, але де-факто впливу на суспільний розвиток не робить, фактично існує з метою демонстрації наявності контролюючих органів); г) латентну цензуру (цензура, де-юре заборонена або не визнається, однак існуюча де-факто, фільтруюча інформаційне поле латентно, з неясними або невідомими цілями) [513].

З методологічного підходу нам також цінні роботи: Т. Горяєвої [299], А. Блюма [291], Т. Стоян [429], О. Федотової [516], О. Кирієнка [331], що вивчали розвиток цензури періоду Першої світової війни та доби СРСР.

Аналіз робіт цієї групи історіографії дозволяє констатувати поділ цензури на такі види: а) загальна (внутрішня й іноземна); б) відомча (духовна, військова, театральна та ін.). Відповідно до них склалась і система самостійних цензурних інституцій [299, с. 131]. Поряд із цим, необхідно погодитися з вітчизняним дослідником О. Кирієнко, який, розглядаючи систему відомчої цензури, виділив у ній такі підвиди: 1) профільна цензура, установи якої опікувались виданнями «виключеними із компетенції загальної цензури», та 2) непрофільна цензура, установи якої готували підсумковий фаховий висновок, забезпечуючи «множинність спеціалізованого розгляду різними державними відомствами». Так, до першого підвиду відомчої цензури належить духовна цензура, яка здійснювалася виключно Синодом та цензурними комітетами духовних академій; до другого підвиду відомчої цензури належать підрозділи різних державних установ, які за поданням органів загальної цензури мали розглядати пропоновані до видання матеріали, вузькопрофільний та спеціалізований зміст яких був у компетенції окремих відомств (наприклад, питання медицини, фінансів, зовнішньополітичних відносин). У такому випадку, процедура цензурування була багатоступеневою

та передбачала як відомчий дозвіл на публікацію поданих матеріалів, так і розгляд й остаточне прийняття рішення органом загальної цензури щодо публікації цензорованих матеріалів [333, с. 86].

Друга група представлена працями, які є контекстуальними для нашого дослідження і характеризують суспільно-політичну та культурну ситуацію протягом 1905–1917 рр. Розмаїття літератури цієї групи надзвичайно широке як за спектром охоплених явищ та процесів, так і за методологічним підходом дослідження. З огляду на це необхідно виділити лише основні праці дослідників української державницької школи дорадянського періоду та фундаментальні дослідження сучасних дослідників, що у повній мірі подають загальну картину суспільно-політичного і соціокультурного розвитку українських губерній та Росії у названій хронологічній період.

Перші, але не менш вагомими від того спроби наукового аналізу загальних питань історії України кінця XIX – початку XX ст. було здійснено відомими вітчизняними громадсько-політичними діячами К. Левицьким, Є. Левицьким, О. Барвінським, Ю. Бачинським, М. Ганкевичем, С. Вітиком, Ю. Романчуком, А. Вахнянином, Д. Антоновичем, В. Дорошенком, Д. Дорошенком, М. Поршем, М. Міхновським, М. Грушевським, Б. Грінченком, С. Єфремовим, Є. Чикаленком, М. Залізнякам та ін.

Серед сучасних вітчизняних, діаспорних та зарубіжних дослідників, роботи яких допомогли встановити історичне тло періоду початку XX ст. і тим самим пояснити обумовленість тих або інших процесів, що відбувалися в інформаційній сфері, варто назвати Я. Грицака [301], І. Коляду [343], В. Литвина [358], М. Поповича [397], С. Орлик [376], О. Реєнта [403-405], А. Чайковського, М. Щербака [467], колектив Інституту історії України НАН України, що працював над створенням монографій «Нариси з історії українського національного руху» (відп. ред. В. Г. Сарбей) (1994), Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Кол. наук. монографія в 3-х ч.» (1999), «*Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси.*» (2002), «Економічна історія України у 2 тт. – Т.2» (2011)

та ін.; зарубіжних вчених та вчених української діаспори Т. Гунчака [305], С. Єсельчика [318], О. Міллера [324], І. Міхутіної [367], Р. Пайпса [377] та ін.

Третя група опрацьованих нами досліджень включає праці, що безпосередньо розкривають становлення, етапи еволюції організаційно-нормативної бази та діяльності апарату цензури в Російській імперії. Відповідно до методологічних підходів та наукових тенденцій із визначеної тематики ми поділили наукову літературу цієї групи за хронологічним принципом, виділивши історіографію дорадянського, радянського та сучасного періодів.

Розглядаючи історіографію дорадянського періоду та враховуючи прагматизм історіографічного аналізу, ми виділяємо в окремі історіографічні підгрупи роботи, що присвячені історії розвитку преси та цензури до подій першої Російської демократичної революції (1905–1907 рр.) та роботи, пов'язані з висвітленням відповідної тематики післяреволюційної доби (1907–1917 рр.).

Радянська дослідниця Ю. Герасимова, застосовуючи ідеологічний підхід (зокрема, виділяючи чинники впливів на цензурну політику царського уряду), поділяє праці дорадянської історіографії з проблеми розвитку державного охоронно-карального інституту у сфері інформації на дві основні групи: «офіційно-охоронного» та «буржуазно-ліберального» спрямування [297]. Сучасні російські (В. Григор'єв [300] та В. Жирков [320]) та українські (О. Кириєнко [331], В. Савчинський [412; 413]) вчені також дотримуються такого підходу, вважаючи представниками «офіційно-охоронного» напрямку у дорадянській історіографії П. Щербальського [464], С. Рождественського, О. Нотовича, К. Арсен'єва [275] (реформування цензурного відомства вбачали у прагненні влади поліпшити ситуацію зі свободою слова), а представниками «буржуазно-ліберального» напрямку: А. Скабічевського, М. Енгельгарда, М. Лемке [352-354], Г. Джаншиєва [310], В. Розенберга [408; 409], В. Якушкіна [409] (зміни урядової політики щодо друкованого слова

пояснювали прагненням влади віднайти компроміс і налагодити діалог із передовою громадськістю).

Як відзначають вчені, першими дослідженнями дорадянської історіографії у царині цензури стали: «Исторические сведения о цензуре в России» [464] та «Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862» [328], підготовлені П. Щебальським. За оцінкою дослідників, ці видання не містили науково-теоретичного осмислення проблеми, а являли собою наратив з історії цензурних установ у Росії та збірник основних нормативно-правових актів російського цензурного законодавства. У більшості робіт представники дорадянської історіографії свою увагу зосереджували лише на вивченні функціонування окремих цензурних установ (у т.ч. діяльності відомчої профільної цензури): М. Дрізен – «театральна цензура»; О. Котович – «духовна цензура»; І. Оржеховський – «перлюстація приватної кореспонденції» або, досліджуючи ключові події в історії інституту цензури: прийняття першого Цензурного статуту, проведення цензурної реформи (1859–1865 рр.): М. Лемке [352-354], В. Рудаков [410], П. Фрідберг [448], В. Фукс [449] та ін.

Уперше у дореволюційній історіографії спробу комплексно розглянути розвиток інституту цензури в Російській імперії здійснив представник «офіційно-охоронного» напрямку К. Арсеньєв, за професією юрист, виділивши та охарактеризувавши етапи цензурної політики у другій половині ХІХ ст., навів досить цінні статистичні дані, висвітлив практику застосування цензурного законодавства, але полишив поза увагою характеристику діяльності місцевих цензурних органів [275].

Яскравим представником «буржуазно-ліберального» напрямку дорадянської історіографії є М. Лемке, який висвітлив негативний вплив цензури на розвиток літератури й журналістики («Очерки по истории русской цензуры и журналистики ХІХ столетия») та, проаналізувавши суспільну ситуацію навколо цензурних реформ 1859-1865 рр., розкрив безпосередній процес вироблення основних засад цих реформ та охарактеризував правові

колізії, пов'язані з застосуванням цензурних норм на практиці («Епоха цензурних реформ 1859–1865 гг.») [354].

Новий етап досліджень історії цензури ХІХ – початку ХХ ст. пов'язаний з добою Російської демократичної революції (1905–1907 рр.) та постреволуційною добою (1907–1917 рр.) і представлений роботами: В. Дерюжинського [309], М. Ольминського [374], Е. Валле-де-Барр [293], в яких вони зробили перші спроби охарактеризувати оновлене після 1905 р цензурне законодавство, розкрити становище преси та книговидання після оголошення Імператорського Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Роботи перелічених дослідників та публіцистів відзначені емоційністю та певним суб'єктивізмом, відсутністю належної джерельної бази, що було обумовлено недостатністю часу, необхідного для осмислення оцінок, зроблених імперською владою реформаторських заходів, спрямованих змінити абсолютистську модель влади на парламентарну. Погоджуючись із сучасною українською дослідницею Н.М. Щербак, ми також зазначаємо, що важливе теоретико-методологічне значення для осмислення правових аспектів проблеми еволюції органів цензури у постреволуційну добу мають праці таких відомих вчених-юристів, як: І. Андрієвського, І. Тарасова, В. Гагена та ін. Знаковими серед них є роботи ректора Київського університету 60-х – 80-х рр. ХІХ ст. М. Бунге, автора курсу лекцій «Поліцейське право» (т.1-2, 1873-1877) [517, с. 23].

Історики післяреволюційної дорадянської історіографії М. Ганфман [296] та В. Набоков [368] зробили спроби проаналізувати еволюцію змін цензурного законодавства упродовж 1906–1907 рр. та охарактеризувати становище преси у постреволуційну добу; російські чиновники А. Сидоров [419], Н. Фабрикант [447] спробували вивчити становище українського книговидання до та після Маніфесту 1905 р.

Змістовною для аналізу ефективності впровадження післяреволюційних цензурних норм у повсякденну практику відповідними цензурними органами, характеристики суперечностей та розкриття механізмів їхнього подальшого

усунення є збірка статей «Свобода печати при обновленном строе», яка вийшла друком у 1912 р., а її основу склали матеріали зібрані Комісією про правове становище друку [293].

Як зазначає сучасний дослідник воєнної цензури О. Кирієнко, поразка у російсько-японській війні активізувала увагу дослідників дорадянського періоду до проблем військової цензури. Так, у 1908 р. за підтримкою воєнного міністерства було видрукувано брошуру П. Махрова «Военная тайна и ее пределы, примеры уменья и неуменья ее хранить. Военная цензура», яка стала свого роду першим теоретичним осмисленням історичного досвіду застосування військової цензури та воєнно-інформаційної безпеки [331, с. 24].

Окремі аспекти взаємовідносин військово-цензурних органів із редакціями періодичних видань розглядаються у дослідженнях з історії журналістики і літератури: А. Борисевича «Русский инвалид за сто лет», у якому висвітлено різні аспекти з історії цієї газети, у тому числі взаємовідносини її редакції з цензурою; М. Лемке «Военная цензура», що висвітлює в основному правові аспекти функціонування військової цензури у роки Першої світової війни [331, с. 25].

Значний внесок у дослідження діяльності органів царської цензури в українських губерніях Російської імперії та цензурного режиму початку ХХ ст. здійснили вчені дорадянського періоду української історіографії М. Грушевський [304], Б. Грінченко [302], С. Єфремов [316; 317], С. Петлюра [390-392]. У ході своєї громадсько-культурної, публіцистичної діяльності вони неодноразово мали справу з «цензурною процедурою» царської бюрократії, характер якої згодом описували у своїх наукових роботах. Поряд із тим, що дослідники діляться своїм цінним для нас досвідом, їхні роботи мають значне емоційне забарвлення, яке часто замінює реальні історичні факти. Українських учених цього періоду передусім цікавила відміна цензурних заборон щодо українського книговидання, розкриття незадовільного становища української преси, обумовленого цензурним тиском на них, різними адміністративними перепонами.

Варто вказати, що активні наукові студії українських істориків викликали досить негативну реакцію з боку російських чиновників, що працювали в державних інституціях українських губерній. Серед них: київського цензора С. Щоголева [465; 466] та професора Київського університету Св. Володимира, одного з очільників київської цензури Т. Флоринського [447], які доводили правову легітимність та політичну необхідність заборон україномовних видань, вбачаючи в останніх зовнішньополітичну інтригу проти імперії, прояви сепаратизму.

Дослідження історії діяльності цензурних установ Російської імперії було продовжено в історіографії радянського періоду 20-х – кінця 80-х рр. ХХ ст., характерною рисою якої стала відсутність комплексної узагальнюючої праці, а інститут цензури російського самодержавства розглядався у контексті вивчення проблем з історії української літератури та журналістики. Серед досліджень радянських істориків, які розглядали розвиток цензурного режиму у Російській імперії протягом другої половини ХІХ ст., слід виокремити монографії В. Балуського [280], О. Бережного [282-287], Ю. Герасимової [297], П. Зайончковського [322], В. Чернухи [460; 461]. Попри те, що радянські дослідники розглядали цензуру у досить вузькому ракурсі – тільки у відповідності з пануючими ідеологічними штампами, як засіб боротьби самодержавства з виданнями революційного спрямування, але в них подано цінну довідково-статистичну інформацію, важливий фактологічний матеріал.

Серед радянських дослідників, які у своїх працях не обмежилися лише загальноприйнятою серед радянських істориків критикою цензури, необхідно виділити роботи О. Бережного, присвячені історії преси другої половини ХІХ – початку ХХ ст., в яких розкрито деякі аспекти цензурної політики імперської влади, окремі напрямки діяльності відповідних органів (здебільшого заходи проти революційних видань). Так, у монографії «Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати (1895–1914)» (Л., 1967) О. Бережной аналізує цензурну політику Російської імперії у робітничому та селянському питанні, подає оціночні судження щодо структурних змін в організації апарату царської

цензури [286]. У праці «Русская легальная печать в годы Первой мировой войны» (Л.,1975) О. Бережной поряд із аналізом змісту офіційних, офіціозних і приватних періодичних друкованих видань розглядає політику царизму у роки війни щодо періодичних та неперіодичних друкованих видань, констатує її відносну досконалість, організованість, системність [285].

Деякі аспекти інформаційної політики Тимчасового уряду щодо періодичних видань, окремі напрямки діяльності військово-цензурних органів у Росії протягом лютого-листопада 1917 рр. проаналізовано у праці О. Бережного «Большевицкая печать в борьбе за власть Советов». Дослідник зазначає, що повалення самодержавства у ході лютневих подій Російської революції 1917 р. мало своїм наслідком і ліквідацію системи загальної цензури, а це дозволило більшовикам відновити вихід багатьох своїх друкованих видань. Однак внесені у серпні 1917 р. Тимчасовим урядом зміни до військово-цензурного законодавства забезпечили йому юридичні підстави для обмеження діяльності і більшовицької преси [287].

Аспекти репресивної цензурної політики щодо більшовицьких видань висвітлено у ряді інших монографічних робіт та статей О. Бережного («Законопроект о печати и Правда (1912–1914)» (Л.,1962), «История партийно-советской печати. Дооктябрьский период» (Л.,1967)) [282; 283].

Серед фундаментальних праць учених радянської доби варто згадати про книгу С. Арешяна «Армянская печать и царская цензура» та огляд книг заборонених цензурою, зроблений Л. Добровольським [274]. Поміrkовані позиції С. Арешяна, зокрема, «недооцінка дослідником боротьби більшовиків за свободу друку у 1905 р.» були засуджені колегами по цеху, зокрема, тим же О. Бережним, який зазначав: «С.Г. Арешян, отмечая народный характер первой русской революции, придававший этой силы и мощь, например, говорит: «Одним из выражений этой силы было то, что на этот раз издатели и редакторы могли вообще обойтись без цензуры, она была для них, что называется, ни к чему. Короче говоря, Управление по делам печати выпустило печать из рук» [282, с. 31]».

Спеціальним дослідженням, присвяченим вивченню цензурного законодавства протягом 1905–1914 рр., є кандидатська дисертація І. Новожилової. Попри досить заідеологізовані оцінки, на кшталт: «Історія російської періодичної преси, розвиток російського законодавства в області друку і цензури в ХІХ – на поч. ХХ ст. свідчать на користь того, що цензурна політика царизму відзначалася намаганням самодержавства придушити прогресивну суспільну думку і духовну свободу людини, а пізніше соціал-демократичні і марксистські ідеї, які поширювалися через друковані видання [504, с.14]», у ній наведено цінний фактологічний матеріал щодо вироблення того чи іншого рішення у владних кабінетах бюрократичної системи імперії Романових.

Більш ґрунтовним і виваженим підходом при розгляді цензурної політики самодержавства відзначені роботи радянського дослідника Е. Летєнкова [500], зокрема, він визначив загальні риси цензурного режиму після 1905 р.: а) інтенсифікація діяльності царизму в області друку (розробка нового закону про друк, «Тимчасового положення про військову цензуру»; б) посилення нагляду за пресою, збільшення кількості репресій щодо редакторів та журналістів; в) централізація контролю за виконанням циркулярів і розпоряджень МВС та ГУД; г) використання провокаційних методів (поліцейське свавілля, потурання діям чорносотенців, підкуп редакторів).

Ряд проблем з історії цензурної політики також висвітлено у працях з історії журналістики та книговидавництва таких радянських учених, як С. Андронов [273], Б. Єсін [314; 315], С. Махоніна [364].

Загалом же в центрі наукових інтересів істориків радянської доби стало вивчення історії революційно-демократичних видань, виявлення і висвітлення характеру боротьби цензури з більшовицькою пресою. Ряд інших важливих питань, з ідеологічних міркувань, опинились поза їх увагою.

При дослідженні діяльності цензурних органів українських губерній Російської імперії доцільно також використовувати роботи з історії книговидавництва та журналістики істориків, що безпосередньо працювали в

наукових інститутах АН УРСР. Незважаючи на панування єдиного в той час методологічного підходу, вчені-історики АН УРСР змогли розглянути досить широкий спектр питань і у тому числі пов'язаних із відносинами місцевих періодичних видань Наддніпрянської України та цензурними органами різного структурного рівня. Значний поштовх дослідженням у цьому напрямку стала радянська політика українізації (коренізації). Підсумком дослідницької роботи вчених стали роботи з історії українського книговидання та преси, видані наприкінці 1920-х – на поч. 1930-х рр. Так, А. Козаченко вивчав історію книгодрукування в Україні [338], В. Коряк дослідив актуальні питання з історії української літератури [347]; В. Ігнатенко вивчав вплив роботи цензурних органів на розвиток української преси, уклав першу бібліографію української преси 1816–1916 рр. [329].

У 1930-х рр. деякі аспекти імперської цензури розглядалися у працях з історії української преси. Зокрема, Л. Лукасевич, у виданій у Варшаві 1937 року праці, дослідив розвиток української преси з 1816 по 1930 рр. [361]. У 1937 році у Подєбрадах вийшла праця історика з української діаспори А. Животка [319]. Розглядаючи особливості розвитку та тематику журналів і газет у так званій «дожовтневий період», дослідник не обійшов своєю увагою й аспекти відносин редакцій та видавців періодичних видань із цензурними органами.

Слід також виокремити працю історика В. Бородіна «Т. Шевченко і царська цензура», у якій розкрито особливості процедури розгляду творів Т. Шевченка цензурними органами Російської імперії, проаналізовано заходи цензури щодо окремих творів Великого Кобзаря. Поряд із цим В. Бородін, охарактеризувавши взаємовідносини цензурних органів і видавців шевченкових творів, виявив певні риси у діяльності цензурних органів в українських губерніях Російської імперії протягом другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. [292].

Значний вклад у розробку радянською історіографією питань з історії періодичної преси та книговидання в Україні протягом ХІХ – початку ХХ ст.

зроблено українським радянським істориком О. Деєм [307; 308], який у своїх роботах подав цінні статистичні дані про кількість виданих, заборонених та конфіскованих українських книг, охарактеризував основні розпорядження Головного управління у справах друку щодо україномовних, закордонних та революційно-демократичних видань. Учений довів, що незважаючи на цензурні переслідування українських видань, тираж та асортимент української книги на початку ХХ ст. збільшувався й особливо у регіонах, де переважало українське населення. Проте серед тогочасної книжкової продукції, більшість українських видань вирізняла неякісна поліграфія, малотиражність, виключна спрямованість на комерційний зиск (гумористична, лубочна література), а не на відродження і кристалізацію українських національних цінностей та піднесення національної самосвідомості українства [307, с. 161].

У 1987 р. радянським істориком О. Сидоренком було вперше систематизовано та підготовлено анотовані покажчики нереалізованих проєктів україномовних періодичних органів кінця ХІХ – початку ХХ ст. та україномовної преси Росії 1905–1907 рр. [417; 418].

Важливу інформацію про фонди цензурних установ Центрального державного історичного архіву міста Києва подає стаття Л. Кобиківської «Каталогізація фондів цензурних установ України ХІХ – поч. ХХ ст.», у якій розкрито принципи формування справ та описів, названі основні типи справ та документів, що у них зберігаються [335].

На сучасному етапі розвитку історичної науки інтерес до вивчення діяльності інститутів цензури Російської імперії підживлюється не тільки недостатньо повною розробкою проблеми у дорадянські та радянські часи, але й сучасними суспільно-політичними процесами. Кількість та характер праць, у яких розкривається досліджувана проблематика досить велика і різнопланова, вимагає певної класифікації. Відповідно до мети та предмету досліджень ми виділяємо таку проблематику праць: 1) загальна історія діяльності цензурних установ та цензурна політика імперської влади; 2) діяльність цензурних установ в окремих регіонах Російської імперії, у т.ч. у

національних країнах; 3) становлення та розвиток цензурного законодавства; 4) джерелознавчі аспекти діяльності цензурних органів; 5) повсякдення цензурної діяльності, взаємини цензурних органів з окремими літераторами та публіцистами; 6) персона цензора, його соціально-правове становище; 7) цензори-літератори, громадсько-політичні діячі; 8) історія журналістики та видавничої справи.

Першу групу, що висвітлюють історію діяльності цензурних установ та особливості цензурної політики імперської влади, складають монографічні дослідження та статті сучасних російських учених Н. Грінченко [228], Г. Жиркова [320], Ю. Мандрики [363], Н. Патрушевої [381-389], П. Рейфмана [406; 407].

У пострадянський період першою із сучасних російських істориків почала вивчати проблеми інформаційного контролю в Російській імперії Н. Патрушева. Її перші дослідження розпосалися ще у радянський період [505]. Початок пребудови в СРСР, політика гласності обумовили відхід від радянських постулатів у трактуванні цензури.

Загалом Н. Патрушева є одним із основних сучасних російських дослідників історії цензури в Російській імперії. Вона є автором ряду монографій та серії наукових статей Н. Патрушева розглянула реалізацію цензурних заходів після 1865 р. – аж до 1905 р., реконструювала загальну систему цензурних органів Російської імперії, проаналізувала діяльність центральних органів внутрішньої та іноземної цензури [381-387].

Так, у монографії «Цензор в государственной системе дореволюционной России (вторая половина XIX - начало XX века) (2011) вона розкрила аспекти правового статусу, матеріального та пенсійного забезпечення цензорів, висвітлила типові кар'єрні і життєві траєкторії службовців цензурного відомства [388].

Одним із найавторитетніших дослідників проблем цензури в сучасній історичній науці РФ є доктор філологічних наук, професор Г. Жирков, який, не відкидаючи спадщину дорадянської та радянської історіографії та увівши у

науковий обіг нові джерела, проаналізував розвиток цензури в Росії від її зародження і, практично, до сучасності, розглянув більшість аспектів загальної та відомчої цензури в Російській імперії. Його дослідження це своєрідний нарис розвитку цензури: охарактеризовано як інституційний розвиток системи цензурних органів, так і вплив розпоряджень цензурного відомства на стан книговидання в імперії, характер і зміст публікацій у друкованих виданнях. Праця вченого дозволяє зрозуміти загальний концепт історії розвитку цензури на теренах Російської імперії, але специфіка роботи цензурних органів національних окраїнах Російської імперії майже не розглядається [320].

Цікавим та водночас особливим за формою дослідженням, яке ми не можемо обійти своєю увагою, є праця сучасного російського дослідника П. Рейфмана, в якій проаналізовано взаємовідносини преси та цензурних установ у різні періоди Російської імперії, Радянського Союзу. Аналізуючи окремі яскраві епізоди відносин чиновників цензурного відомства і відповідальних редакторів періодичних видань, автором було здійснено спробу передати специфіку діяльності чиновників цензурного відомства у різні історичні епохи [406].

Характерними особливостями сучасної російської історіографії з проблем цензури періоду Російської імперії є: а) намагання вчених розглянути загальну цензурну політику протягом досить коротких хронологічних періодів (монографія М. Шевченка «Конец одного Величия. Власть, образование и печатное слово в Императорской России на пороге Освободительных реформ» (2003) (цензура у добу Миколи I), кандидатські дисертації Л. Старкової «Цензурная политика самодержавия в первой половине XIX века» (2000) [514], С. Ячевського «Цензурная политика царского правительства в пореформенный период: вторая половина XIX – начало XX вв.» (2002) [519]); б) виокремлення і дослідження окремих вузьких напрямків інформаційної політики самодержавства (кандидатські дисертації Л. Гусмана «Проекты реформ цензуры иностранных изданий в России (1861–1881 гг.)» (1999) [493],

М. Матвеевої «Цензура и школа в России в первой четверти XIX века» (2004) [501], В. Москвіна «Цензура и распространение иностранных изданий в Москве: вторая половина XIX – начало XX в» (2004) [502], М. Павлова «Государственная регламентация чтения в России 1890–1917 гг.» (2000) [504], статті Д. Раскіна «Цензурное законодательство и авторское право в Российской империи XIX в.» (2005) [401]; в) значна увага до вивчення відомчої цензури (військова цензура – Д. Іванов «Формирование военной цензуры России 1810–1905 гг.» (2000) [497]; придворна цензура – С. Григорьев «Придворная цензура и образ верховной власти (1831–1917)» (2007) [300]; перлюстрація кореспонденції та поштова цензура – О. Смикалін «Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР» (2008) [422], В. Ізмозік «Черные кабинеты» в России (XVIII – начало XX веков)» (2015) [325]); г) намагання теоретизувати рамки свободи слова мас-медіа, на основі використання історичного досвіду удосконалити сферу правового регулювання діяльності мас-медіа (роботи В. Рябчука «Теоретико-методологические подходы к правовому понятию цензуры» (2001), «Свобода массовой информации без цензуры и злоупотреблений» (2012) [411], Л. Баланєва «Система информационной безопасности и пределы свободы средств массовой информации: Криминологический аспект» (1996), А. Ратінова «МАСС МЕДИА в России. Законы, конфликты, правонарушения (по данным мониторинга Фонда защиты гласности) (2001), В. Лопатіна «Информационная безопасность России: Человек. Общество. Государство» (2000) на ін.).

Окрему групу досліджень з історії цензури та цензурної політики російського самодержавства становлять роботи сучасних українських істориків. Одним із перших у сучасній українській історіографії питання спробував проаналізувати та дослідити проблему функціонування царської цензури О. Овсієнко. У колективній монографії «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)» (К., 1999) вчений спробував окреслити основні етапи цензурної політики російського самодержавства

щодо українського книговидання та преси протягом XVIII ст. – початку XX ст. та напрями діяльності цензурних органів Наддніпрянської України наприкінці XIX – початку XX ст.) [441].

Комплексне дослідження цензурної політики російського самодержавства в «українському питанні» у другій половині XIX ст. здійснено у кандидатській дисертації В. Савчинського. Автор розкрив процес перманентного реформування цензурного законодавства та системи органів цензури в контексті суспільно-політичних трансформацій другої половини XIX ст.; виділив періоди та підперіоди цензурної політики в «українському питанні», проаналізував їхні особливості, аргументовано довів поступове посилення цензурних норм – заборон щодо українського книговидання, констатував вдосконалення механізмів втілення антиукраїнської політики російського самодержавства відповідними цензурними органами в українських губерніях Російської імперії [511].

Детальним аналізом діяльності органів цензури на початку XX ст. відзначені наукові напрацювання доктора історичних наук, професора Щербака Миколи Григоровича [468] та доктора історичних наук, професора Щербак Надії Олександрівни, в яких висвітлено питання з історії карально-адміністративних та жандармсько-поліційних установ; проаналізовано особливості виконання жандармськими управліннями специфічних цензурних функцій; розглянуто взаємовідносини цензурних інституцій в українських губерніях Російської імперії з редакціями періодичних видань видавцями [470]; охарактеризовано процес становлення цензурних установ у Наддніпрянській Україні; визначено місце органів цензури в системі МВС, з'ясовано організаційні та кадрові зміни в апараті цензури протягом другої половини XIX – поч. XX ст. [471].

Попри різноаспектність наукового доробку згаданих дослідників, високий рівень теоретичного узагальнення та справедливості оціночних суджень, їхні наукові студії вирізняються висвітленням лише регіонального аспекту дослідження проблеми, зокрема, в центрі їхнього наукового інтересу

є діяльність цензурних органів Києва (Канцелярія київського окремого цензора 1865–1906 рр. та Київський тимчасовий комітет у справах друку 1906–1917 рр.). У той же час поза увагою дослідників полишилися аспекти особливостей роботи цензурних установ Одеси, Харкова, Катеринослава.

Значну кількість статей діяльності цензурних органів Києва та Харкова присвятила дослідниця І. Сулима-Камніська. Її роботи допомагають розкрити аспекти повсякденної роботи цензурних органів у цих містах, виділити ключові теми суспільно-політичного життя, які були табуйовані у місцевій пресі [430–433].

Одним із перших у сучасній українській історіографії здійснив спробу комплексного аналізу військової цензури в Російській імперії на початку ХХ ст. та у роки Першої світової війни О. Кирієнко. У своїй монографії та ряді статей учений з'ясував організаційно-правові засади її функціонування в Україні, охарактеризував кадрове забезпечення відповідних органів, висвітлив основні напрямки їхньої діяльності. Попри те, що органи військової цензури протягом 1914–1917 рр. діяли окремо від органів загальної цензури (предмету нашого дослідження), запроваджені військовим командуванням заходи щодо охорони інформаційного простору Російської імперії і безпосередньо театру воєнних дій (абсолютна більшість території сучасної України) не могли не впливати на формування загального цензурного режиму в роки війни. Саме тому дослідницькі висновки О. Кирієнка про те, що протягом Першої світової війни відбувалося поступове розширення повноважень військово-цензурних органів та закріплення за ними права на контроль інформації загальнополітичного, військового та соціально-економічного змісту, є надзвичайно важливими при вивченні діяльності органів загальної або, як в умовах воєнного часу називали, цивільної цензури [331].

Серед останніх праць, що дотичні до теми нашої наукової роботи, варто назвати наукові студії І. Басенко [279], О. Сарнацького [415] та ін.

Отже, сучасна українська історіографія накопичила суттєвий досвід у вивченні проблеми функціонування та діяльності органів цензури в

українських губерніях Російської імперії протягом другої половини XIX – поч. XX ст. Разом із тим, потребує подальшого дослідження проблема функціонування органів загальної цензури по всій території підросійської України протягом 1905–1917 рр.

Важливим з погляду зміни методологічних підходів та методів аналізу й висвітлення проблеми інституту цензури російського самодержавства є наукові напрацювання істориків західної історіографії, які представлені англійськими перекладеними роботами професора Іллінойського університету Чолдин Текси. У книгах «A Fence around the Empire: Russian Censorship of Western ideas under Tsars» [484], «The Red Pencil» американська дослідниця намагалася розкрити механізми протидії російською цензурою інформаційним впливам ліберально-демократичних ідей західноєвропейської суспільно-політичної думки. І хоча у роботі відчутні ідеї американського месіанізму, все ж цікавими є оцінки західним ученим цензурного режиму та суспільно-політичної ситуації в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст..

Проблема становлення та розвитку цензурного законодавства протягом XIX – початку XX ст. перебуває на межі двох наук – історії та теорії й історії держави і права. Саме тому аналізом правових аспектів царської цензури займалися юристи. Майже одночасно у РФ були захищені кандидатські дисертації Т. Полусмак («Цензурное законодательство дореволюционной России» (2003)) і Р. Булакової («Правовое регулирование цензуры печати в России в XVIII – начале XX века» (2004)) по аналізу цензурного законодавства в Російській імперії. У кандидатській дисертації дослідниця Т. Полусмак окреслила основні напрямки розвитку цензури в Росії протягом першої половини XIX ст., спробувала висвітлити наслідки і значення цензурної реформи 1865 р., визначила роль адміністративно-поліційних органів у протидії прийняттю ліберальних цензурних законопроектів; розкрила суперечливі тенденції у розвитку цензурного законодавства на початку XX ст. Зокрема, щодо цензурного законодавства 1905–1917 рр. Т. Полусмак зазначає,

що після Першої російської революції (1905-1907 рр.) самодержавство вже не могло повернутися до тих цензурних норм, які існували протягом другої половини ХІХ ст.; після 1905 р. опозиційну журналістику вже не можна було нейтралізувати тільки цензурними заходами, правове поле було недостатнім. Владним структурам необхідно було витратитися на підкуп редакторів газет та журналів, піднімати авторитет офіційних періодичних видань [509, с. 27].

Р. Булакова, на відміну від своєї колеги Т. Полусмак, у більшій мірі зосередилась на конкретизації етапів розвитку цензурного законодавства та намагалася показати їх у контексті особливостей розвитку абсолютизму в Російській імперії. Проаналізувавши цензурне законодавство, дослідниця зазначила, що до 1905 р. в Росії панувала повна підконтрольність друкованих видань системі державно-адміністративних органів, і лише після прийняття нормативно-правових актів 1905–1906 рр. вперше було гарантовано і юридично закріплено не лише права цензурних органів, а і редакторів та видавців друкованих видань [490].

Вивченням цензурного законодавства займається і вітчизняна дослідниця Н.М Щербак, яка у своїй кандидатській дисертації дослідила правові засади діяльності цензурних установ в українських губерніях Російської імперії. Особливо цінною є характеристика нормотворчої діяльності різних відомств, що була направлена на оптимізацію функціонування цензури. У порівнянні із російськими «колегами по науковому цеху» Н. М. Щербак значну увагу приділила правовому аналізу та оцінці цензурних нормативних актів антиукраїнського спрямування. Тільки з виданням Маніфесту «Про удосконалення державного порядку» 17 жовтня 1905 р. і «Тимчасових правил про пресу» 24 листопада того ж року – констатувала Н. М. Щербак, – антиукраїнські закони втратили чинність. Із відміною попередньої цензури, також відзначає дослідниця, важлива роль у боротьбі з пресою належала судовим установам – Київській, Одеській та Харківській судовим палатам, які за клопотанням місцевих цензурних органів притягували порушників норм цензурного законодавства про друк [517].

Важливою у контексті наукових напрацювань дослідниці є наукова стаття «Цензурна реформа в Російській імперії у системі буржуазних перетворень 60–70-х рр. XIX ст.», у якій уперше було запропоновано періодизацію реформування у сфері цензури в період доби Великих реформ. Так, дослідницею виділено ряд етапів: 1860 р. – початок реформування – зосередження нагляду за друком і діяльністю місцевих відповідних органів у Головному управлінні цензури; 1862 р. – розподіл цензурних функцій між міністерствами внутрішніх справ та освіти; 1865 р. – набуття чинності «Тимчасових правил про цензуру та друк від 6 квітня 1865р.», передача цензури цілком і повністю до міністерства внутрішніх справ. Щодо останнього нормативно-правового акта, Н. М. Щербак зазначає, що він не став цензурним статутом, а лише реорганізував існуючу та вже вибудовану структуру цензурних органів у центрі і на місцях. 1870–1880-ті рр. авторка вважає періодом вихолощення цензурної реформи; вдосконалення певних юридичних норм, оптимізації процедур процесуального розгляду справ про порушення цензурного законодавства у суді. Дослідниця цілком справедливо зазначає, цензурна реформа (1865 р.) мала суперечливий характер, а її згортання, як і всієї політики реформ, було викликано вбивством народовольцями імператора Олександра II [517].

Цензурне законодавство та матеріали діяльності цензурних органів мають значний інформаційний потенціал, тому у сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії можна виділити як окремий напрям – дослідження документальної спадщини органів цензури. Новаторським у цій царині стали кандидатська дисертація та статті В. Юрченко, в яких досліджено діловодство цензурних установ м. Києва, розроблено його класифікацію, особливості формування та інформаційний потенціал [518]. Наукові статті дослідниці [467; 476] дозволили з'ясувати специфіку архівних та мемуарних джерел з історії російської цензури дорядянського періоду. Зокрема, у статті «Архівні матеріали про діяльність цензурних установ в Україні» подано детальну характеристику фондів цензурних установ, що зберігаються в ЦДІАК України,

класифіковано документи, відображено їх специфіку, рівень їхньої інформативності [457, с. 87–89]. У статті «Звіти цензурних установ як джерело з історії України ХІХ – поч. ХХ ст.» поряд із характеристикою цього типу цензурської документації, як джерела з історії України ХІХ – поч. ХХ ст., висвітлено основні віхи у діяльності цензурних установ Києва [476, с. 120–123].

Повсякденню діяльності органів цензури, їх взаєминам з окремими літераторами та публіцистами присвячена чимала кількість праць вітчизняних та зарубіжних (російських) дослідників. Так, з'ясувати соціальний і правовий статус цензора, розглянути їх неоднозначну діяльність, вплив на розвиток суспільної думки та культури допомагає колективна монографія «У мысли стоя на часах...» [440], підготовлена колективом російських учених, які безпосередньо займаються проблемами цензури в Росії. У цьому колективному дослідженні спростовується стереотипний погляд на роботу цензорів, як виключно негативну за своїми наслідками та впливом на соціокультурний розвиток. Окрім цього цензурська робота постає, як надзвичайно складна, нервова та, навіть, небезпечна для життя і здоров'я, діяльність [440].

Вагомий внесок у реконструкцію соціо професійного портрета цензора зроблено вітчизняними дослідниками. Так, І. Сулима-Камніська подала характеристику на освітній рівень і матеріальне забезпечення цензорів Києва [432], О. Кирієнко подав образ військового цензора в роки Першої світової війни [331], І. Коляда розглянув повсякдення цензурської діяльності на рубежі ХІХ – поч. ХХ ст. [341]. Спробою подолання існуючих стереотипів стала стаття І. Коляди ««Благородный осведомитель»: штрихи до портрета київського цензора Сергія Никипоровича Щоголева», у якій здійснено спробу відтворити об'єктивний історичний портрет одного із громадсько-політичних діячів м. Києва к. ХІХ – поч. ХХ ст., який працював цензором та у сприйнятті сучасників і нащадків укарбувався своїми крайніми антиукраїнськими поглядами [339]. Аналогічними підходами відзначається і стаття цього

дослідника, присвячена голові Київського тимчасового комітету у справах друку – Т. Флоринському [342].

Окремий пласт історіографії складають праці, у яких висвітлено взаємини органів цензури і громадсько-культурних діячів. Враховуючи значну кількість статей і нарисів в українській, зарубіжній історіографії, вважаємо доцільним згадати лише про найновіші дослідження у цій царині. Зокрема, роботу О. Надточій «Російська цензура і видання творів Тараса Шевченка (1861–1916 рр.)», у якій на основі нових джерел та при відмові від радянських ідеологічних штампів розкрито практичні підходи цензурних органів до розгляду творів Тараса Шевченка [369]. Цензурну політику в українському питанні на прикладі аналізу взаємин Михайла Коцюбинського з цензурними органами Російської імперії подано у статті І. Коляди [345]. Автор також показав вплив царської цензури на творчу діяльність і особисте життя митця. Питанню видавничої діяльності П. Куліша, його взаєминам із царською цензурою та проблемі протистояння київської цензури національно-культурній діяльності М. Старицького присвячені наукові статті І. Коляди, О. Кирієнка («Видавнича діяльність П. Куліша та царська цензура», «Національно-культурна діяльність М. Старицького і царська цензура») [346].

Аспекти взаємовідносин друкарень та періодичних видань із цензурними органами, а також вплив діяльності цензурних інституцій на розвиток книговидавничої галузі в українських губерніях Російської імперії розкриті у дослідженнях С. Петрова «Видавнича справа в Києві (друга половина XIX – початок XX ст.)» [393] та Н. Малиновської «Українська книга другої половини XIX – першої чверті XX століття на півдні України: історико-книгознавчий і бібліографічний аспекти» [353].

Певні сторінки взаємовідносин цензури і періодичної преси знайшли своє відображення у роботах дослідників з історії преси в Україні XIX – поч. XX ст.: В. Гутковського [494], П. Опанащука [375] та ін.

Важливу інформацію про становище періодичних видань та книговидавничу діяльність в українських губерніях містять монографії і статті

М. Тимошика [434-438]. Дослідника передусім цікавило питання впливу цензури на розвиток українського книговидання, а тому діяльність самих цензурних органів відходила на другий план. Ця особливість обумовила ряд неточностей у викладі фактологічних даних щодо назв цензурних органів, їхніх функціональних повноважень, керівництва тощо.

Про значний науковий інтерес до вивчення інформаційної політики держави в минулому свідчать також дослідження з історії радянського цензури. Насамперед, це роботи В. Бабюха «Політична цензура в Україні в 1920–1930-х рр.» (2007) [488], О. Каракоз «Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917–1939 рр.)» (2006) [498], Н. Годун «Функціонування органів політичної цензури в культурно-освітніх установах УРСР в 1928 – 1938 рр.» (2008) [491], І. Позднякової «Цензурна політика в радянській Росії у 1917-1929 рр.» (2010) [508], Т. Стоян «Система політичної цензури в УРСР у 1920–1930 рр.» (2010) [429], О. Федотової «Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР: становлення, технологія, еволюція. 1919 – 1990 рр.» (2009) [516] та ін.

Отже, аналіз історіографії проблеми цензурної політики російського самодержавства та діяльності цензурних органів Російської імперії дозволяє нам констатувати, що цензурна політика імперської влади та механізми її реалізації завжди полишалась у центрі наукового дискурсу. Однак обмеженість доступу науковців до джерельної бази у дорадянський період, панування єдиного марксистсько-ленінського методологічного підходу у радянський період не дозволило вченим комплексно та об'єктивно відтворити повноцінну картину функціонування центральних та місцевих цензурних органів у Російській імперії протягом XVIII – поч. XX ст. і, зокрема, у революційний, постреволюційний періоди (1905–1917 рр.).

Сучасні вітчизняні і зарубіжні вчені продовжують вивчення та переосмислення інформаційної політики імперської влади, дослідження особливостей діяльності цензурних органів, визначення значення та ролі цензури у суспільно-політичному житті імперії Романових, її національних

окраїн. Однак попри значний масив робіт із проблем інформаційної політики Російської імперії, історії журналістики та цензури, на сьогодишньому етапі розвитку вітчизняної та зарубіжної історіографії відсутні комплексні дослідження, присвячені діяльності цензорних органів в українських губерніях у добу революційних трансформацій (1905–1907 рр.) та післяреволюційного реформування (1907–1917 рр.) самодержавної моделі влади у Російській імперії.

1.2. Характеристика джерел

Складність і різнохарактерність джерел і відомостей, що стосуються діяльності цензорних органів підросійської України у досліджуваній період, обумовлюють необхідність вибору найбільш оптимального добору методів джерелознавчої критики й аналізу. Першим кроком у цій діяльності має стати класифікація джерел. Ми відмовилися від традиційного підходу до розгляду джерел, який би передбачав їхній поділ на опублікований (кодифіковані законодавчі акти, преса, мемуари) та неопублікований масиви (архівні матеріали, епістолярій), і за видовим принципом та спеціальними ознаками виділили наступні групи джерел: *1) законодавчі та підзаконні акти; 2) ділова документація відповідних державних установ; 3) матеріали тогочасних періодичних видань; 4) джерела особового походження, насамперед, епістолярій, мемуари та спогади; 5) опублікована статистична, довідково-біографічна, бібліографічна інформація.* Ефективність такого підходу до класифікації та аналізу джерел пов'язаних із діяльністю цензорних органів, на наше переконання, довела у кандидатській дисертації В. Юрченко [518], яка також чи не вперше здійснила типологізацію документів цензорних органів міста Києва, оцінила їхній джерелознавчий потенціал. Розроблений та апробований джерелознавчий інструментарій дозволяє з успіхом аналізувати

й оцінювати потенціал документів цензурних органів не тільки Києва, але й інших українських міст, де діяли подібні органи.

Характеризуючи першу групу джерел, слід відмовитися від традиційного підходу, який би передбачав опис опублікованих матеріалів (законодавчих актів, переліків та каталогів забороненої літератури, довідково-статистичних даних), потім перерахування назв фондів і справ архівних установ, особливостей їхнього інформативного наповнення, історичної достовірності тощо. Справа у тім, що «осідання» певних груп джерел у бібліотеках та архівосховищах відбувалося без певної якоїсь системи. Зокрема, важливі для теми дослідження цензурні нормативно-правові акти не завжди кодифікувалися і входили до певних законодавчих збірників, але їх можна цілком випадково знайти у діловій документації Київського тимчасового комітету у справах друку, або у діловодстві інспектора друкарень і книжкової торгівлі м. Києва, Харківського інспектора у справах друку, Одеського комітету цензури іноземної. Частина архівних матеріалів цензурних органів, що діяли в Україні протягом 1905–1917 рр. були втрачені під час Другої світової війни, а тому відновлювати втрачену інформацію доводилося із газетних публікацій початку ХХ ст. та іншого роду джерел.

Аналіз джерел *законодавчого характеру* варто розпочати перш за все із головних нормативно-правових актів, що визначали місце інституту цензури в системі державного управління Російської імперії. Особливість джерел цього типу визначається тим, що вони відображають історичну дійсність не у фактах, а в юридичних нормах, аналіз яких дозволяє у нашому випадку встановити структуру, повноваження та засадничі принципи діяльності інституту цензури в Росії протягом 1905–1917 рр. Головним джерелом цього типу є «Повний звід законів Російської імперії» (Далі – ПЗЗ), редакції 1911 р. (включав видані та узаконені акти по 1 листопада 1910 р.) – кодифіковане зібрання чинних законодавчих актів, розміщених у тематичному порядку. Так, нас насамперед зацікавив Т.1. частина 2 «Свод учреждений государственных», де у Р. 3 («Учреждения Министерства внутренних дел»), Главі 3 констатовано,

що «наблюдение за произведениями печати и сообщение о возбуждении судебного преследования», тоді ж цензура доручається Головному управлінню у справах друку. У цій частині засадничого нормативно-правового акту також визначено компетенцію і повноваження головного цензурного органу імперії [233; 234].

Роль цензури, як соціокультурного феномена у Російській імперії, хоч і досить схематично (проте типово для юридичного акту), визначено у «Статуті про цензуру і друк» розміщеному у XIV томі ПЗЗ. Однак «Статут...» цінний для нас передусім тим, що його норми регулювали діяльність центральних і місцевих цензурних органів. Статут поділяється на глави, які регулювали напрямки цензурної діяльності: Глава 1 – внутрішня (або ще загальна) цензури; Глава 2 врегулювала діяльність друкарень, літографій і книжкових магазинів та газетних розкладок, визначала механізми контролю цензурних органів за цими закладами; Глава 3 – цензура іноземна (займалися розглядом закордонних книг та журналів); Глава 4 – духовна цензура (розгляд рукописів духовного змісту, ликів святих, церковних календарів). Робота із цим типом законодавчого джерела полегшується тим, що біля кожної статті «Статуту...» у дужках ставилася дата її кодифікації (або прийняття). Якщо у ході реформування цензурного законодавства якась норма відмінялася, а відповідна стаття втрачала чинність, замінювалася іншою редакцією або доповнювалася, то про це повідомлялося у формі примітки, де також подавалася стара редакція. Для дослідника такий тип кодифікації надзвичайно корисний, оскільки дає можливість відразу порівнювати що змінилося у цензурному законодавстві [234].

Зміни і доповнення, що були внесені у «Статут про цензуру і друк» різними законодавчими актами до Імператорського Маніфесту 17 жовтня, зберігаються як у діловій документації цензурних органів (тобто в архівах), так і розміщені у різних законодавчих зібраннях. Так, нормативні акти (напр., царський указ від 12 грудня 1904 р. «О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка»), які розширювали мережу

цензурних органів, вносили певні зміни в цензурне законодавство, зосереджувалися у Журналах Комітета міністрів [230; 231], робота із змістом яких набагато ефективніша, ніж пошукова робота цих законодавчих актів по архівах.

Законодавчі акти у сфері цензури та друку, що були видані після Імператорського маніфесту 17 жовтня 1905 р., «Тимчасові правила про періодичні видання» (24 листопада 1905 р.), «Доповнення тимчасових правил про періодичні видання» (18 березня 1906 р.) та «Тимчасові правила про неперіодичні видання» (26 квітня 1906 р.) мали силу закону, а тому були розміщені у відповідному томі «Повного зібрання законів Російської імперії» (Далі – ПЗЗ) [232]. Частина норм цих правил була кодифікована у «Статут про цензуру та друк», а частина була розміщена у ньому окремо виділеною частиною. Аналіз цих джерел дозволив нам встановити нові юридичні засади, на яких мали діяти цензурні органи, здійснюватися покарання порушників – видавців, редакторів періодичних видань, книгорозповсюджувачів.

До першорядних джерел законодавчого характеру, використаних у роботі, належить також «Закон від 5 липня 1912 р. «Про зміну чинних законів про державну зраду через шпигунство у мирний час»»¹, розміщений у першому відділенні 32-ого тому Повного зібрання законів Російської імперії, виданого у 1915 р. [323, с. 1101–1103] та «Тимчасове положення по військовій цензурі від 20 липня 1914 р.», «Переліки відомостей та зображувальної інформації стосовно зовнішньої безпеки Росії та її воєнно-морської оборони, забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно» редакцій 1914, 1915 рр.

Ліквідація цензурних органів у Росії відбувалася у квітні 1917 р., цей процес відображений у такому офіційному виданні як «Збірник указів і

¹ Цей закон визначав покарання редакторів та журналістів за розголошення у пресі інформації, яка становила державну таємницю, прирівнюючи таку дію до державної зради. Також на основі цього закону розроблялись нормативно-правові документи, що безпосередньо регламентували функціонування інституту цивільної та військової цензури у роки Першої світової, зокрема визначали інформацію, яка становила державну та військову таємницю.

постанов Тимчасового уряду» (рос. «Сборник указов и постановлений Временного правительства») [236-238].

Із розвитком мережевих технологій та поширенням практики оцифрування давніх актів пошукова робота дослідника дещо полегшується. Зокрема, на спеціальних Інтернет-ресурсах, щоправда пропискою РФ, з більшістю наведених вище нормативних актів можна ознайомитися он-лайн.

Абсолютна більшість джерел, що відображають повсякденну діяльність цензурних органів в українських губерніях Російської імперії, знаходиться в архівах. Так, у Центральному державному історичному архіві України м. Києва зосереджені фонди Київського тимчасового комітету у справах друку (Ф. 295), Харківського інспектора у справах друку (Ф. 1680), у Державному архіві м. Києва зберігається фонд інспектора друкарень, літографій та книжкової торгівлі м. Києва (Ф. 287), фонд Київської поштово-телеграфної контори (діяла поштова цензура іноземних періодичних видань) (Ф. 155). У Державному архіві Одеської області знаходяться фонди Одеського тимчасового комітету у справах друку (Ф. 10), Одеського комітету цензури іноземної (Ф. 11), Інспектора у справах друку м. Одеси (Ф. 12), Інспектора друкарень, літографій та книжкової торгівлі м. Одеси (Ф. 13).

Враховуючи подібність діловодства, а відповідно і характер архівації документів, доцільним буде згрупувати документи за певними типологічними ознаками. Так, до залученої у дослідженні і ретельно опрацьованої *управлінської документації цензурних органів*, наслідуючи приклад В. Юрченко, ми відносимо: організаційно-розпорядчі (циркуляри Головного управління у справах друку, повідомлення Центрального комітету іноземної цензури, журнали засідань Комітетів у справах друку Києва та Одеси, Канцелярій інспекторів у справах друку Харкова та Катеринослава) [1; 2; 102; 103; 112; 128; 138; 139; 142-152; 157-162; 169; 170; 173; 175], звітно-статистичні (різного роду звіти, висновки, відомості) [72; 83; 84; 105-110; 117; 118; 131; 134; 135; 171; 177-183; 191; 196; 198; 220], реєстраційно-облікові (книги та журнали реєстрації видань, перелік друкарень, закладів книжкової

торгівлі тощо). Перелічена документація показує організаційне забезпечення та повсякденну роботу цензурних органів. Циркуляри і розпорядження ГУД відображають як загальні концепції цензурної політики російського самодержавства, так безпосередні вимоги, що висувалися перед цензурними органами українських губерній. Ці інструктивно-розпорядчі документи містять цінну інформацію про інституалізацію, переформатування, грошове забезпечення Київського та Одеського комітетів у справах друку, Харківського та Катеринославського інспекторів у справах друку, інших органів цензури.

Повідомлення Центрального комітету іноземної цензури дають змогу встановити перелік літератури, яка заборонялася до розповсюдження на території імперії. Зведеннями Центрального комітету користувалися насамперед інспектори друкарень і книжкової торгівлі [17; 61; 203-207].

Найінформативнішим джерелом щодо діяльності цензурних органів українських губерній є матеріали засідань цензурних комітетів та їхні звіти за певні періоди. Матеріали засідань дозволяють з'ясувати перелік питань та насущних проблем, які вирішувалися цензурними органами. Джерелознавча обробка звітів передбачала деякі статистичні підрахунки, зокрема, визначення проценту задоволення клопотань, поданих цензурними органами до суду на порушників норм відповідного законодавства [3; 34; 44; 45; 48; 55].

Інформацію про тематику рукописів, їх кількість та рішення стосовно них цензури можна отримати з журналів реєстрації рукописів, які надходили на розгляд Комітетів та Інспекторів у справах друку [19; 20]. Важливу інформацію мають списки періодичних та неперіодичних видань, заборонених до поширення [30; 38; 52; 62; 67; 70; 75; 77; 121; 125; 127; 197; 199; 210; 217].

Відповідно до ділової специфіки та функціональних повноважень Комітети та інспектори у справах друку складали свого роду характеристики на періодичні видання, а інспектори у справах друкарень вели облік та контроль над усіма друкарнями, реєструючи та видаючи спеціальні посвідчення робітникам-друкарям. Такого роду дані є корисними не тільки для

дослідження діяльності цензурних органів, але будуть неоціненними по дуже широкому спектру питань, пов'язаних з історією преси та видавничої справи в регіонах [171; 177; 183; 186-189; 215].

Специфічними та свого роду унікальними є так звані «Предписания харьковского губернатора инспектору по делам печати». Вони відображають прагнення місцевої влади впливати на чиновника цензурного відомства та вимагати від нього безапеляційного захисту інтересів місцевої влади, повної підтримки її політичного курсу [99].

Значне місце при опрацюванні архівних матеріалів було відведено вивченню та аналізу *службового листування*, яке відображає характер взаємин та співпраці центральних та місцевих цензурних органів, взаємодію останніх із місцевою владою. Більшість службової кореспонденції між цензурними органами і губернаторською (генерал-губернаторською) канцелярією була пов'язана із питаннями дозволів на заснування нових періодичних видань, видання дозволів на заняття друкарською чи книгорозповсюдницькою діяльністю. Листування місцевих комітетів та інспекторів у справах друку з ГУД дозволяє виявити складнощі та непорозуміння, що виникали у повсякденній діяльності, або у зв'язку із якимись нововведеннями у цензурну практику. Про характер цензурного режиму, інтенсивність роботи цензурних органів на місцях засвідчують звернення та листування із прокурорами окружних судів. Особливе зацікавлення викликають опротестування прокурорських та судових рішень щодо того чи іншого клопотання на порушника норм тогочасного законодавства в області періодичного та неперіодичного друку. Загалом же листування відображає різні сторони діяльності цензурних установ [6-9; 18; 21; 27-29; 32; 35; 36; 39; 40; 45-48; 53-59; 64; 73; 74; 78-81; 85; 100; 107; 108; 111; 113; 116; 119; 120; 122; 123; 129; 130; 146; 151; 155; 161-164; 174; 176-179; 181; 182; 184; 186; 188-190; 192; 201-204; 206-209; 213-214; 216-218; 221-224].

Комплексний підхід до предмета дослідження вимагає також ретельного вивчення фінансово-господарської документації. Її аналіз дозволяє встановити

динаміку матеріального забезпечення службовців цензурних установ, покриття службових і господарських витрат протягом 1905–1917 рр. [25; 33; 41; 42; 65; 82; 216; 219; 220].

До документів з особового складу цензурних органів, які також нами аналізувалися, ми зараховуємо формулярні списки, анкети, списки службовців прийнятих за штатом та відрядною працею [21; 22; 32; 39; 53; 54; 68; 71; 102; 122; 129; 208; 211; 212]. Даного характеру документи дають можливість встановити соціальне походження, рівень освіти, характер роботи та зайнятості службовців-цензорів. Політика щодо особового складу в цензурних органах, можна сказати, була у певній мірі прогресивною. Адже для виявлення труднощів, що виникали у роботі цензорів, з'ясування їхнього рівня їхньої фізичної і моральної стомленості, психологічної завантаженості, центральними органами проводилися регулярні анкетування.

Додаткову інформацію про характер цензурного режиму в українських губерніях, розпорядження губернського начальства щодо заборони опублікування тих чи інших відомостей можна дізнатися із справ фонду 442 – Канцелярія київського, волинського і подільського генерал-губернатора.

У визначенні ефективності роботи місцевих цензурних установ, установлення того, настільки влада була зацікавлена у контролі над друкованим словом, певну допомогу може надати аналіз змісту тогочасних періодичних видань, а особливо україномовних. Проте опрацювання періодичних видань має і свої складності суто об'єктивного характеру. Багато з них були не довговічними, часто змінювали одне одного. Так, наприклад, у 1902–1903 рр. побачив світ 21 номер «Гасла», «Селянин» мав лише 32 числа упродовж 1903–1905 рр., «Добра новина» у 1903 р. вийшла 4 рази, «Праця» ж у 1904–1905 рр. була видрукувана 13 разів, лубенський «Хлібороб» вийшов лише 5 разів. Не значним був і їхній наклад. Тому на сьогодні рівень збереженості таких джерел досить низький, і доступ до них обмежений. Ряд згаданих періодичних видань сьогодні вже є бібліографічною рідкістю. Інші збережені не повністю.

Серед джерел окреме місце займають тогочасні журнали: «Русская старина», «Исторический вестник», «Русский архив» та ін., які друкували матеріали про цензуру, спогади самих цензорів. Витяги з цих публікацій подає сучасне російське видання: «Цензура в России в конце XIX - начале XX века: Сб. воспоминаний» [267]. У ньому представлені спогади цензорів З.І.Уманця, А.Є.Єгорова, Н.Г.Мардарьєва і журналіста І.О.Волкова хронологічно охоплюють період, які передують введенню в дію нових законів про друк 1905–1906 рр. і характеризують ті зміни, що відбулися в становищі друку після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Спогади журналістів О.В.Голдобіна, Н.Г.Шебуєва присвячені цензурним історіям сатиричних журналів «Забияка» і «Пулемет». Завершують збірник спогади чиновника цензурного відомства З.Майского, він знайомить читача з діяльністю так званого «Чорного кабінету» – відділу, що займався перлюстрацією поштової кореспонденції приватних осіб. Цей аспект діяльності цензурного відомства майже не висвітлювався в дослідженнях по історії цензури [267].

Різноманітну, уточнюючу, оживляючу інформацію несуть так звані EGO-документи. Відповідно до посад чи становища у тогочасному суспільстві джерела особистого характеру слід розрізнити на такі типи: 1) мемуари значних політичних і державних діячів, що відображають дух епохи та мають оціночні судження, так би мовити, «згори» (спогади С. Вітте [248], П. Мілюкова [257] та ін); 2) спогади та щоденники вітчизняних публіцистів та громадсько-культурних діячів (Є. Чикаленко [268; 269], Д. Дорошенко [250; 251] та ін.); 3) спогади безпосередніх співробітників цензурного відомства, що працювали у досліджуваний нами період (А. Сидоров [263-265], Н. Мандар'єв [256], К. Пономарьов [262]). Для реконструкцій соціо професійного портрета цензора нами було використано також мемуарний спадок керівників ГУДу та відомих цензорів – Є. Феоктістова [266], О. Нікітенка [258-260] та ін. І попри те, що ці джерела характеризуються нарративністю стилю, авторським суб'єктивізмом, вони демонструють тогочасну ситуацію із цензурою крізь призму людської свідомості людей, які «стояли по різні сторони барикад». Це,

на наше переконання, є цінним і передає той, дух повсякденності, до відображення якого нині прагне сучасна історична наука.

Окремого статистичного збірника цензурне відомство або МВС не видавало. Натомість на основі формулярних списків службовців-цензорів сучасні дослідники видають біографічні довідники, де розміщують короткі дані про цензорів. Про деяких персон дані зовсім не значні й обмежуються лише часом прийому і звільнення зі служби, проте, інколи і вони є цінними для відновлення повноцінної картини діяльності того або іншого цензурного органу, з'ясування кадрової специфіки в окремих регіонах.

Цінними є зведення по адміністративним переслідуванням періодичних видань, які теж представили вже сучасні історики, бібліографи. Зокрема, варто зазначити видання «Цензоры Российской империи, конец XVIII – начало XX века: библиографический справочник / О.Ю. Абакумов, СПб., 2013, 480 с.» [245].

У каталогах вітчизняних наукових бібліотек можна зустріти та ознайомитися з каталогами та списками заборонених до поширення творів, книжок, закордонних періодичних видань, театральних постановок (наприклад, «Полный алфавитный список драматических сочинений на русском языке: признанных неудобными к представлению – СПб., 1887») [242-244].

Таким чином, проаналізувавши основні джерела стосовно порушеної проблеми, ми можемо зазначити, що незважаючи на незначну їх кількість, вони цілком достатньо розкривають всі аспекти роботи системи цензурних установ, що діяла в українських губерніях Російської імперії. Всі опрацьовані матеріали мають високий ступінь інформативності, об'єктивні та достовірні, а застосовані наукові принципи і методи їхньої інтерпретації дозволяють відтворити цілісну картину діяльності царських цензурних в Україні протягом 1905–1917 рр. Окрім цього, на наше переконання, матеріали цензурних органів несуть неабиякий інформаційний потенціал. Вони по суті містять статистичну, описову та оціночну інформацію з історії преси, книговидавництва,

літературної та видавничої активності окремих митців, дають можливість встановити точну дату виходу того чи іншого твору, сформувати цілісну картину про роботу друкарень. Документи з особового складу цензурних органів дозволяють отримати цінні дані із матеріального і побутового забезпечення чиновників середнього та вищого рангу (статських радників, дійсних статських радників). Враховуючи інформативність матеріалів із фондів цензурних установ не тільки для конкретно взятої теми, але й взагалі у історичному контексті ХІХ – початку ХХ ст., слід звернути увагу на поліпшення умов їхнього зберігання та характеру використання, зняти фотографічні копії і розмістити їх у вільному для дослідників доступі.

1.3. Методологія дослідження

У дослідженні історії функціонування інституту цензури, цензурної політики держави передусім слід визначитися із категоріальними поняттями, змістом та складовими елементами предмету дослідження.

Цензура – це соціокультурний феномен, суспільне явище, яке не можна охарактеризувати однозначно. З однієї сторони цензура та її механізми можуть захищати суспільство від ентропії та шкідливого впливу інформації на пересічних членів суспільства, соціум в цілому, іншої – може виступати гальмом демократичних процесів, розвитку наукової думки, впливати на швидкість політичних та соціальних змін. Якість чи результат змін можуть бути теж різними.

У загальнофілософському значенні поняття «цензура» сприймається нами як соціокультурна система контролю за виробництвом, розподілом, зберіганням і споживанням соціальної інформації, що діє відповідно до потреб та інтересів організуючої і спрямовуючої інстанції в суспільстві (у більшості випадків – державної влади). В інституційному плані «цензура» - це комплекс державних органів (соціальних інститутів), які відповідно до певної системи

юридичних норм та за допомогою відповідних механізмів і методів контролюють інформаційний простір. Інституційно-видову характеристику цензури загалом та в Російській імперії найбільш повно, на наше переконання, подав український історик О. Кирієнко у 10 томі «Енциклопедії історії України» під гаслом «Цензура в Україні». За його класифікацією з інституалізаційно-правового підходу цензура буває *відкритою* (пов'язана з уведенням у дію директив та нормативно-правових актів, що накладають офіційну заборону на публікацію або оприлюднення певної інформації) та *прихованою* (застосування методів залякування, поза правового переслідування як попередження щодо небажаного розголошення певних відомостей, викладу власних поглядів на актуальні суспільно-політичні теми). Як правило, відкритий тип цензури передбачає вертикаль спеціальних органів, що функціонують на основі розробленої нормативної бази. У випадку прихованої цензури мова йде про протиправний тиск на ЗМІ з боку певних фінансово-промислових кіл, кланів, органів державної влади без визначених цензурних функцій [334, с. 448].

Виходячи з критерію соціальної обумовленості, можна виокремити: 1) *соціальну цензуру* (амортизує соціальні зміни та їхні наслідки, розвиває і зміцнює суспільство шляхом формування адаптаційного пояса безпеки базисної культури); б) *антисоціальну цензуру* (носить характер механізму відстоювання вузько соціальних інтересів – інтересів еліти, інтереси держави, інші інтереси, але не інтереси суспільства в цілому, що руйнує, розмиває основи базисної культури); в) *асоціальну цензуру* (існує де-юре, але де-факто впливу на суспільний розвиток не робить, фактично існує з метою демонстрації наявності контролюючих органів); г) *латентну цензуру* (де-юре заборонена або не визнається, однак існує де-факто, фільтруючи інформаційне поле латентно, з не зрозумілими або невіданими цілями).

За формою контролю цензура поділяється на: *попередню* та *каральну* (або подальшу, наступну).

За категоріями інформації, що є предметом цензурного контролю, виокремлюються такі види цензури: *цивільна* (політична, ідеологічна, морально-етична, комерційно-економічна, театральна та ін.), *військова* та *духовна*. Специфічним видом цензури є так звана поштова цензура або *перлюстрація* – перевірка спеціально уповноваженими органами приватної, службової кореспонденції з метою: недопущення передачі військової таємниці, інформації, що несе загрозу державним, військовим та комерційним інтересам; моніторингу суспільних настроїв; контролю за юридичними чи фізичними особами.

З огляду на задані й обґрунтовані О. Кирієнком типологічні параметри ми можемо констатувати, що цивільна (або загальна) цензура в Російській імперії була відкритою [344, с. 448-454]. Тотожність, у нашому випадку дефініцій, цивільна і загальна цензура не випадкові. Адже імперські цензори загалом брали до уваги всі аспекти інформаційного поля, що так чи інакше були шкідливі відповідно до імперських індикаторів державної безпеки.

Важко однозначно встановити соціальну обумовленість цензури в Російській імперії. У радянський період дослідники догматично доводили антисоціальний характер цензури в Російській імперії. Сучасні дослідники відмовилися від одностороннього трактування та вказують на дійсно корисні впливи цензури у сфері соціальної стабільності. У фокусі центральної проблеми української історіографії XIX – початку XX ст. – «українського питання в Російській імперії», цензура мала явний антисоціальний характер.

Під категоріальним поняттям «цензурний режим» ми маємо на увазі увесь комплекс нормативних правил, офіційних та неофіційних практик у здійсненні контролю за інформаційним полем у Російській імперії. Як уже зазначали вище, у Російській імперії цензура мала відкритий характер, а, отже, більшість цензурних вимог і алгоритмів дій цензорів були законодавчо чи юридично оформлені. Хоча поряд із цим не виключалися незаконні форми переслідування видавців чи журналістів. Іноді юридичне підґрунтя щодо обмеження, заборони поширення тієї чи іншої небажаної для державної влади

інформації з'являлося після того як була здійснена тривала цензурна практика. Наприклад, заборона на українське книговидання так і не було кодифікована у цензурному статуті, а здійснювалася на основі таємних циркулярів МВС, інструкцій ГУД (в історичній літературі, як правило, вони йменувалися «Валуєвський циркуляр», «Емський указ» тощо).

Цензурна політика – це комплекс взаємопов'язаних дій влади, направлений на реалізацію певної мети чи стратегії. Ми не можемо стверджувати, що в Російській імперії була загальна стратегія цензурної політики. Хоча основні підвалини цензурної політики були визначені ще першим цензурним статутом: охорона існуючого державного і суспільного ладу; захист авторитету, честі правлячого монаршого роду; збереження духовно-моральної чистоти православної віри; сприяння моральному вихованню молодого покоління. Скоріше існувало декілька окремих напрямків у цензурній політиці: щодо національного питання (у т.ч. в українському), щодо революційних рухів та різних варіацій соціалістичних вчень; щодо репрезентації образу верховної влади, вищих державних органів і т.д.

У своєму дослідженні ми розглядаємо реалізацію сукупності напрямів цензурної політики упродовж 1905-1917 рр., які реалізовувалися цензурними органами, що працювали на території підросійської України.

Поняття «цензурний орган», яким ми постійно оперуємо, це по суті узагальнення різноманітних центральних і регіональних установ і їхніх відокремлених підрозділів, що у сучасному розумінні мали статус юридичної особи з усіма притаманними ознаками (печатка, штатний розпис, бюджет) та виконували визначені законодавством цензурні повноваження. Під «цензурним органом» у нашому дослідженні виступає цензурний комітет, окремий цензор (паралельна назва канцелярія окремого цензора), інспектор у справах друку, інспектор у справах друкарень та книжкової торгівлі.

Мережа цензурних установ включає як вертикаль центральних та регіональних конкретно цензурних органів, так і різні переплетіння зв'язків з

іншими центральними і регіональними органами державної влади, на які були покладені цензурні функції додатково (поліція, митниця, поштова служба, губернська та міська влада).

Теоретичною базою даного дослідження став системний підхід, що дозволяє розкрити структурну ієрархію інституту цензури, розглянути умови трансформації його елементів (правової бази, повсякденних практик, принципів кадрового добору та загальних алгоритмів функціонування).

Дисертація побудована на основі принципів науковості, об'єктивності, історизму, системності та комплексності. У роботі застосовані як загальнонаукові методи аналізу і синтезу, так і конкретно-історичні.

Слідуючи принципу історизму, функціонування цензури у Російській імперії розглядалося у контексті політичних та соціально-економічних процесів, що відбувалися упродовж 1905-1917 рр. та викликали як цілі трансформації інституційного характеру, так і окремі рефлексії у цензурній політиці уряду, діяльності регіональних цензурних органів. Серед ключових процесів указанного періоду відмітимо Першу російську революцію 1905-1907 рр., діяльність Державної думи, політизацію українського національного руху, активізацію робітничого та соціалістичного рухів і, врешті-решт, Першу світову війну.

Принципи науковості й об'єктивності забезпечили неупереджений підхід до аналізу матеріалу дослідження, формування висновків, які базуються не на власних переконаннях і стереотипах, а на основі аналізу джерел, наукової літератури. Факти й явища, що стосувалися цензурної політики в цілому, діяльності окремих цензурних інституцій розглядалися в їх різноманітності і суперечливості, а також у сукупності як позитивних, так і негативних проявів.

Для аналізу сформованості і репрезентативності джерельної бази нами використано джерелознавчий, архівно-евристичний підходи. Серед різновидових джерел були визначені взаємодоповнюючі аспекти, перевірено

достовірність тих чи інших аспектів, варіації репрезентації того або іншого факту різними видами джерел.

Використання проблемно-хронологічного, історико-порівняльного методів дозволило виокремити у темі дослідження основні проблеми, розглянути за хронологією події, з'ясувати сутність цензурного режиму в Російській імперії упродовж 1905-1917 рр., функціонально та інституційно розмежувати цензурні органи.

Порівняльно-історичний метод дозволив співставити різноманітні події і факти, виявити загальне та особливе у контексті діяльності цензурних органів, окреслити регіональні специфіки, виокремити спільні і відмінні явища. Крім того, використання даного методу дозволяє здійснити аналіз історіографії та джерельної бази дослідження.

Використання методу історичної реконструкції та аналогії дало змогу відтворити систему цензурних органів в Україні, розкрити механізми їх підпорядкування, взаємодії, координації дій. Поєднання історико-генетичного, структурно-функціонального методів дозволило розглянути кадрове забезпечення органів цензури протягом досліджуваного періоду, визначити соціально-правовий статус цензора.

Використання вищезазначених методів відбувалося в комплексі із застосуванням загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, дедукції та індукції. За допомогою аналізу було здійснено виокремлення та розмежування основних напрямків діяльності цензурних органів в українських губерніях Російської імперії упродовж досліджуваного періоду.

Із використанням методу синтезу було відтворено цілісну картину функціонування цензурних органів у регіонах та визначено специфіку по території підросійської України в цілому.

У той же час, індуктивний метод сприяв на основі окремих фактів зробити узагальнюючі заключні висновки по зазначеній проблематиці.

Отже, представлені у дисертації підходи, принципи і методи дослідження зумовили структуру роботи, логіку викладу матеріалу,

науковість результатів. Поряд із цим дисертаційне дослідження має міждисциплінарний характер і охоплює широкий спектр понятійних категорій характерних і для інших суспільствознавчих наук.

Висновок до першого розділу

Складність та багатоаспектність досліджуваної теми обумовлюють залучення широкого кола історичної літератури методологічного, контекстуального характеру та літератури безпосередньо з досліджуваної та суміжної проблематики.

Перш за все ми виділяємо три групи історичної літератури: 1) праці методологічного та історіософського характеру; 2) контекстуальні роботи; 3) монографії і статті з історії цензури, журналістики та книговидавничої справи. Аналіз робіт третьої, виділеної нами, історіографічної групи дозволяє визначити три періоди у вивченні особливостей царської цензури початку ХХ: дорадянський (60-ті рр. ХІХ ст. – 1917 р.), радянський (20-ті – кінець 80-х рр. ХХ ст.) та сучасний (з початку 90-х рр.).

У дорадянський період історії цензури присвячений значний масив наукових праць, однак усі вони у своїй більшості присвячені періоду ХІХ ст. або ж невеличким періодам, протягом яких відбувалися кардинальні зміни у цензурному законодавстві або устрої відповідного апарату. Діяльність органів цензури 1905–1917 рр. і особливо в українських губерніях у дорадянський період залишилася не розкритою.

У радянський період було зроблено чимало для вивчення історії книговидання та преси, тиску на них з боку царської цензури. Проте розгляд діяльності цензурних органів у контексті розвитку літератури та журналістики, та представлення цензури у вузькому ракурсі – тільки як засіб боротьби самодержавства з більшовицькими виданнями, – завадили повноцінному і об'єктивному відображенню історичної дійсності.

На сучасному етапі в українській та зарубіжній (зокрема, російській) історіографії зростає інтерес до вивчення проблеми цензури, можливо навіть декілької напрямків, у яких відбуваються її дослідження: 1) історія діяльності цензурних установ та цензурна політика імперської влади; 2) становлення та розвиток цензурного законодавства; 3) джерелознавчі аспекти діяльності цензурних органів; 4) повсякдення цензурної діяльності, взаємини цензурних органів з окремими літераторами та публіцистами; 6) історія журналістики та видавничої справи. І хоча вітчизняними та зарубіжними вченими вже зроблені істотні кроки у вивченні діяльності апарату цензури на початку ХХ ст., діяльність всієї системи цензурних органів, що діяли в українських губерніях Російської імперії протягом 1905–1917 рр. залишається практично не досліджена.

Джерельна база нашого дослідження різноманітна, об'ємна та інформативна. Вона включає законодавчі та підзаконні акти, ділову документацію відповідних державних установ та джерела особистого походження. Основний масив першоджерел, що дозволив розкрити діяльність відповідних цензурних органів в українських губерніях Російської імперії, зосереджений у ЦДІАК України, Держархіву Одеської області, Держархіві м. Києва.

Об'єктивності, повноті та достовірності наукових результатів роботи також сприяла обрана нами методологія дослідження, зокрема, системний інституційний підхід та широкий набір використаних методів дослідження. У ході дослідження визначені й уточнені такі дефініції як «цензурний режим», «цензурна політика», «цензурний орган» та ін.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЦЕНЗУРИ

2.1. Цензурне законодавство 1905–1917 рр.

Юридичну складову функціонування інституту цензури в Російській імперії складала Статути про цензуру і друк 1804, 1826, 1828 рр., кадрові штатні розписи 1850, 1860, 1865 рр., Тимчасові правила 1862, 1865, 1882, 1905-1906 рр., інші підзаконні акти Міністерства народної освіти та Міністерства внутрішніх справа. Специфіка правової бази полягала у тому, що до ухваленого ще у першій половині XIX ст. цензурного статуту вносилися доповнення, правки тимчасовими правилами та іншими нормативними актами. Тобто майже 200 років йшло перманентне реформування цензурного законодавства. Все спрямовувалося на адаптацію роботи системи профільних органів у відповідності до ситуації з розвитком друкованого слова та посталих викликів часу. У такій ситуації слід коротко згадати про основні етапи формування цензурного законодавства в царській Росії.

На початку XIX ст. в умовах централізації системи управління в Російській імперії, утворення міністерств і відомств відбувається становлення кодифікованого цензурного законодавства [320, с. 37]. 9 червня 1804 р. імператором Олександром I ухвалено перший в історії Росії Цензурний статут, який передбачав здійснення цензурних функцій цензурними комітетами при університетах у складі професорів і магістрів. Цензурні комітети у свою чергу підпорядковувались Головному управлінню училищ при Міністерстві народної освіти [320, с. 37].

Цензурний статут (1804 р.) запроваджував систему інститутів, як внутрішньої цензури, яка мала контролювати книговидання та періодичну пресу в межах імперії, так і зовнішньої (іноземної), під контроль якої

підпадали усі видання, що ввозилися в межі імперії. Перша перебувала в системі Міністерства народної освіти і підпорядковувалася протягом 1804 – 1827 рр. Головному управлінню училищ, упродовж 1827 – 1828 рр. – Верховному цензурному комітету, упродовж 1828 – 1862 рр. – Головному управлінню цензури; тоді як друга у період із 1804 по 1819 рр. перебувала у системі Міністерства поліції (підпорядковуючись Особливій канцелярії), а з 1819 р. – у системі Міністерства внутрішніх справ [320, с. 37-42].

В період правління імператора Миколи I (1825–1854 рр.) продовжується процес подальшого вдосконалення цензурного законодавства, зокрема, його норми стають більш жорсткими. 10 червня 1826 р. імператором Миколою I було затверджено другий в історії імперії цензурний статут, який складався з 19 глав та 230 параграфів: 11 його глав визначали цілі та завдання цензури, організаційну структуру; інші 8 глав розкривали характер, способи і методи здійснення цензури щодо різних типів видань. Діяльність цензурних органів охоплювала три сфери суспільно-політичного і культурного життя: 1) контроль за внутрішньою безпекою; 2) формування громадської думки лояльної до офіційного політичного курсу; 3) сприяння моральному вихованню молодого покоління [320, с. 52].

Цензурні функції мали виконувати Міністерство народної освіти та спеціально створений орган Головне управління цензури (далі – ГУЦ). Підготовкою цензорів та перевіркою їхньої діяльності займався Верховний цензурний комітет (підпорядковувався ГУЦ).

Цензурний статут (1826 р.), на думку сучасників, був відзначений обтяжливою і не завжди зрозумілою деталізацією цензурних норм, тому і отримав назву «чавунного». На суперечливість норм цього статуту вказував міністр внутрішніх справ В. Ланським. Урядовець зазначає, що цей статут фактично не регулював питання цензурування друкової продукції іноземного походження. Уже в 1827 р. В. Ланський ініціює створення спеціальної комісії для розробки нового цензурного статуту, до затвердження якого імператором було призупинено дію норм цензурного статуту 1826 року [320, с. 52-57].

22 квітня 1828 р. імператор Микола I затвердив третій в історії імперії цензурний статут, який складався з 117 параграфів. Його нововведенням було зосередження як внутрішньої, так і зовнішньої (іноземної) цензури в одному відомстві – Міністерстві народної освіти та підпорядкованість цензурних органів Головному управлінню цензури. Місцеві цензурні комітети перебували у віданні попечителів учбових округів у містах: Петербурзі, Москві, Києві, Одесі, Ризі, Вільно, Тифлісі. У містах Казані, Дерпті, Ревелі запроваджувались інституції окремих цензорів. Цензурний розгляд іноземної друкованої продукції мав забезпечувати Комітет цензури іноземної (далі – КЦІ) у Петербурзі [320, с. 59].

У 1848-1849 рр. до цензурного статуту (1828 р.) було внесено ряд доповнень та змін, які ще більше ускладнили становище літератури і преси. Зокрема, запрацював тимчасовий надзвичайний орган – Таємний комітет, який переглядав твори, вже дозволені цензурою, і вишукував у них будь-які натяки на критику політики влади [320, с. 60-61].

З епохою «Великих реформ 1860-1880-х рр.» пов'язаний новий етап у розвитку цензурного законодавства. 12 травня 1862 р. було затверджено «Тимчасові правила про пресу», що систематизували та інкорпоровували підзаконні нормативно-правові акти різних років. У 13 пунктах та 2 доповненнях «Тимчасових правил про пресу» визначалися теми, які дозволялося порушувати на сторінках періодичних видань, а також перелік тем, заборонених до висвітлення друкованими органами [300, с. 65].

6 квітня 1865 р. було ухвалено ще одні «Тимчасові правила про цензуру і друк». В історичній літературі їх часто називають «Закон від 6 квітня 1865 р.». Із прийняттям цього нормативно-правового акту розпочинається новий період в історії правового забезпечення діяльності органів цензури у Російській імперії. Згідно норм першої частини «Тимчасових правил..» від попередньої цензури за бажанням власників звільнялись всі періодичні видання, що існували в обох столицях (м. Москві та м. Петербурзі), а також всі оригінальні твори об'ємом не менше ніж 10 друкованих аркушів, всі переклади

– не менші ніж 20 друкованих аркушів. В усіх інших регіонах від попередньої цензури звільнялись лише державні, університетські та видання творів стародавньої класичної літератури. У другій частині «Тимчасових правил...» визначалась відповідальність редакторів та книговидавців, власників друкарень за порушення норм цензурного законодавства. Зокрема, передбачалось не тільки судове переслідування авторів чи інших відповідальних осіб, порушників цензурних норм, а й міри адміністративної відповідальності щодо самих періодичних видань. Частина третя «Тимчасових правил...» визначала систему організації діяльності цензурних органів, підпорядкувавши їх Міністерству внутрішніх справ, а безпосереднє керівництво їх роботою забезпечувалось Головним управлінням у справах друку (ГУД) [234, с. 3334].

Впровадження у практику норм «Закону від 6 квітня 1865 р.» вимагало підготовку цілого комплексу підзаконних нормативно-правових актів, роз'яснень та рекомендацій. Тому міністром внутрішніх справ П. Валуєвим було видано ряд циркулярів, адресованих місцевим цензурним органам та посадовим особам, що відповідали за цензуру на місцях. Лише губернаторам із цього приводу у серпні 1865 р. було направлено п'ять циркулярів, які стосувалися порядку видачі дозволів на відкриття друкарень і контролю за їх діяльністю. Найбільш важливою серед них була таємна інструкція від 23 серпня 1865 р., в якій, зокрема, П. Валуєв детально роз'яснював, що робота цензора повинна мотивуватися прагненням посилити відповідальність видавців, редакторів і авторів за вихід безцензурного видання [389, с. 15].

Робота по подальшому посиленню цензурних обмежень щодо періодичних видань продовжувалася й у наступні роки після затвердження «Тимчасових правил про цензуру та друк» (1865 р.). Так, у 1866 р. редакторам і працівникам видавництв, діяльність яких була призупинена, заборонявся друк будь-якого іншого періодичного видання до завершення дії терміну заборони. У 1867 р. губернатори отримали право контролю та нагляду за публікацією матеріалів про діяльність земських установ та інших громадських

зборів та станових зібрань (виступи на зборах, звіти про засідання, їхні рішення). У наступному, 1868 році, міністру внутрішніх справ дозволялось забороняти продаж окремих номерів періодичних видань книжковими крамницями. У 1872 р. було змінено порядок розгляду справ щодо видань, які порушували цензурні норми. Рішення щодо притягнення до відповідальності видавців періодичних видань та книговидавців нині приймалось не судом, а комітетом міністрів. Міністр внутрішніх справ отримав право, не чекаючи рішення комітету міністрів, незалежно від судового рішення, особисто приймати рішення про попереднє призупинення випуску періодичного видання або видання авторського твору, яке з погляду цензури є недопустимим [389, с. 16-19].

В епоху «православного консерватизму», періоду правління імператора Олександра III (1881–1894 рр.), враховуючи зміну владного курсу, спрямованого на посилення основ самодержавства, його захисту від революційних рухів, міністр внутрішніх справ Д. Толстой, за проектом обер-прокурора Святішого Синоду К. Победоносцева представляє на розгляд імператору нові «Тимчасові правила для періодичних видань». 27 серпня 1882 р. їх було затверджено імператором Олександром III, і вони набули чинності [331, с. 62].

«Тимчасові правила...» складались із трьох розділів. Перший з них оголошував, що редакції періодичних видань, тираж яких виходить не рідше одного разу на тиждень і мають три попередження, після закінчення терміну, що призупиняв вихід видання, повинні подавати екземпляр тиражного номера для перегляду в цензурний комітет не пізніше 23 години напередодні виходу нового номера. Цензурним органам також надавалось право у випадку виявлення матеріалів недозволеного змісту призупиняти випуск видання без судового рішення. Другий розділ дозволяв вимагати за запитом МВС відомості про авторів тих чи інших статей. І нарешті, третій розділ передбачав створення вищого цензурного органу – Верховної комісії з питань друку – у складі з міністра внутрішніх справ, міністра народної освіти, міністра юстиції,

обер-прокурора Синоду, керівника цензурного відомства. Така комісія мала повноваження вирішувати питання про повну заборону видання [331, с. 62-63].

Отже, дійсно нормативний документ відкривав можливості владі боротися з опозиційними виданнями шляхом їх тимчасової призупинки. Терміни якої, до речі, не регламентувалися. Тривала призупинка виходу газети чи журналу обумовлювала збитки власникам, накопичувала їхні борги перед підписниками, працівниками редакції.

Постійні зміни та доповнення чинних нормативно-правових актів у сфері цензури обумовили підготовку у 1890 р. оновленої редакції цензурного статуту, який містив 302 статті. Нормами статуту були визначені лише можливі порушення суб'єктами правовідносин у сфері цензури та друку. Покарання недотримання норм цензурного законодавства визначалися відповідними статтями «Кримінального уложення» [280, с. 113].

У радянській історіографії традиційним був погляд, що лише під тиском робітничо-революційних мас в умовах наростаючої революції 1905-1907 рр. у січні-жовтні 1905 р. царизм пішов на пом'якшення цензурного законодавства, дарувавши своїм підданам ряд політичних прав та свобод. Із такою позицією можна погодитися лише частково, оскільки аналіз владних заходів у цій сфері на початку ХХ ст. засвідчує про розуміння правлячим режимом необхідності поліпшення, удосконалення цензурного законодавства. Реформування у сфері цензури було викликане ще до подій революції 1905–1907 рр. і пов'язане з активізацією діяльності земсько-ліберальної опозиції та громадською небайдужістю. Так, напередодні святкування 200-ліття російської преси питання свободи слова і друку, необхідності пом'якшення жорстокості норм чинного цензурного законодавства значно загострилося. Все частіше і в закордонних газетах, і журналах почали з'являтися виступи російських публіцистів із вимогами скасувати попередню цензуру та дозволити абсолютно вільно обговорювати на сторінках періодичних видань будь-які суспільно-політичні теми [283, с. 67].

Не менш наполегливо вимагали реформи цензурного законодавства редактори і видавці провінційної преси. Остання особливо сильно зазнавала утисків від цензури. На відміну від столичних, цензуру провінційних видань здійснювали чиновники канцелярій губернаторів. Часто, буди малокваліфікованими та у повній мірі залежними від губернаторів, вони, окрім дріб'язкових зачіпок, могли на власний розсуд, не завжди обґрунтовано для редакторів призупинити до 8 місяців видання газет, що означало банкрутство і крах останніх [320, с. 184].

Реагуючи на градус суспільного невдоволення, що склалося довкола святкування 200-ліття російської преси, влада змушена була піти на хоч і незначні, але такі важливі поступки. Царським указом від 8 травня 1903 р. у семи великих містах Російської імперії (Владивостоці, Катеринославі, Нижньому Новгороді, Ростові-на-Дону, Саратові, Томську і Харкові) було запроваджено посади окремих цензорів. На думку російського дослідника Г. Жиркова, вжиті заходи послаблювали свавілля місцевих губерніальних чиновників щодо періодичних видань [320, с. 184]. Однак, забігаючи наперед, зазначимо, що у Катеринославі та (у меншій мірі) Харкові цензори слухалися волі губернаторів. І суттєво, саме у 1903-1904 рр. на стан преси це не впливало.

12 грудня 1904 р. було видано імператорський наказ Сенату «Про заходи щодо вдосконалення державного ладу» (рос. «О предназначениях к усовершенствованию государственного порядка») [389, с. 58].

Оцінюючи пункти цього наказу, сучасник подій В. Набоков зазначив, що у ньому слова про «свободу друку» так і не прозвучали. Мова йшла лише про «излишние стеснения» щодо періодичних видань [368].

Обговоривши імператорський наказ Сенату, Комітет міністрів визначив коло статей цензурного законодавства, що потребували змін, і вирішив створити робочий орган – «Особливу нараду» - для перегляду чинних цензурних та розробки нового цензурного статуту. 21 січня 1905 р. головою «Особливої наради» імператор призначив члена Державної ради, директора

Імператорської публічної бібліотеки Д. Ф. Кобеко. Нарада згодом отримала неофіційну назву «Комісії Кобеко» [320, с. 187].

Російська сучасна дослідниця Т. Полусмак констатувала, що склад «Особливої наради» був сформований за принципом кількісної «нейтралізації» представників ліберального табору представниками протилежного консервативного [509, с. 153]. Тому робота «Особливої наради» або за неофіційної назвою «Комісії Кобеко», як це і передбачила влада, проходила у чисельних неконструктивних суперечках, що негативно вплинуло на ефективність вироблення нею пропозицій урядові, конкретних заходів щодо демократизації норм цензурного законодавства. Як стверджує радянський дослідник О. Бережной, газети різних напрямів доволі детально висвітлювали роботу «Комісії Кобеко», публікуючи звіти про кожне її засідання. Права преса і, зокрема, «Киевское слово» сподівалася, що «Нарада ...» стане на захист непорушності засад самодержавства, тоді як ліберальні періодичні видання щиро сподівалися на скасування найбільш брутальних норм цензури [286, с. 140].

Робота «Комісії Кобеко» хвилювала й українську інтелігенцію, яка сподівалася на відміну цензурних обмежень щодо українського друкованого слова. Так, письменник М. Коцюбинський, який стежив за роботою комісії з реформування цензурного законодавства під головуванням директора імператорської публічної бібліотеки, висловлював сподівання, що врешті-решт буде скасовано указ 1876 р., і цензурні обмеження будуть зняті щодо українського слова і літератури [345, с. 69-70].

Вітчизняна дослідниця Н. М. Щербак, дослідивши цей аспект, зазначає, що питання про доцільність заборони українського друкованого слова піднімалось на засіданнях Комітету міністрів 28 і 31 грудня 1904 р., де зазначалося, що застосування норм указу 1876 р., значно стримує поширення серед малоросійського населення корисних знань шляхом видання книг на зрозумілому для селян наріччі. 21 січня 1905 р. Комітет міністрів під головуванням С. Вітте доручив міністрам внутрішніх справ і народної освіти

за попереднім узгодженням із київським генерал-губернатором, Імператорською Академією наук, Київським і Харківським університетами переглянути укази 18 травня 1876 р. та 8 жовтня 1881 р. і свої пропозиції подати до Комітету міністрів. Для розгляду цього питання була створена комісія, яку очолив академік Ф. Корф. До її складу увійшли академіки О. Фамінцин, В. Заленський, Ф. Фортунатов, О. Лаппо-Данилевський, О. Шахматов і С. Ольденберг [469, с. 154].

Академія наук після ознайомлення з висновками комісії постановила, що заборона українського слова принесла шкоду, і що «малоросійське населення повинно мати таке саме право, як і великоруське: говорити публічно і друкувати рідною мовою». Академічне співтовариство рекомендувало ліквідувати обмеження щодо українського друкованого слова. У середині лютого 1905 р., приймаючи у Петербурзі депутацію від українців, голова Комітету міністрів С. Вітте заявив, що всі обмеження з українського друкованого слова будуть скасовані після прийняття нового закону про пресу. Але, не зважаючи на обіцянки, царський уряд не поспішав ліквідувати антиукраїнські укази. Комітет міністрів визнав їх відміну передчасною [471, с. 202-204].

Оцінюючи результативність роботи «Комісії Кобеко» дослідники О. Бережной та В. Жирков зазначають, що остання створювалася в якості ширми, якою приховали реальну і продуктивну діяльність аналогічної за завданням урядової комісії. Остання мала виробити вигідний насамперед владі нормативно-правовий акт у сфері цензури. Проте реалізувати такий сценарій не дозволило поглиблення політичної кризи. Робітничі виступи, консолідація журналістів, створення ними «Союзу на захист свободи друку», загальний всеросійський страйк змусили імператора 17 жовтня 1905 р. підписати Маніфест «Про удосконалення державного устрою» [320, с. 196; 286, с. 191].

Відповідно документу проголошувалися громадянські свободи. Серед них і свобода слова. Проте, реальний зміст таємних циркулярів, що майже одразу надійшли до всіх цензурних органів, свідчив: влада не збирається

знімати контроль над будь-яким друкованим словом. Від цензорів столичні чиновники вимагали й надалі здійснювати свої функції, натякаючи на те, що всі послаблення лише тимчасові [101, арк. 1].

В цілому, можна погодитися із думкою радянського дослідника О. Бережного про те, що «Маніфест ...» знизив градус суспільної напруги, але твердження, що цей нормативно-правовий акт «проложив глибокий водороздел между либеральной буржуазией и революционными массами» потребує певного переосмислення [286, с. 197]. «Дарование свобод» самодержавством було значним успіхом демократичної і революційної опозиції. Тогочасне суспільство, переконане у легітимності і богообраності влади царя, не могло відразу не сприйняти або не повірити у «Маніфест...» та боротися за подальші «революційні завоювання». Тим більше, що влада фактично не чинила спротиву суспільній ейфорії, що вилилася у «період безцензурності». Із 19 жовтня по 24 листопада 1905 р. періодичні видання виходили без будь-яких цензурних дозволів та обмежень, видавались та розповсюджувались абсолютно нові видання, особливо гумористичного та сатиричного жанру [320, с. 189].

За нашими оцінками, це вже був другий так званий «період безцензурності». Адже упродовж 1905 р. у чомусь повторилася ситуація кінця 1850-х – поч. 1860 рр., коли самодержавство теж опинилося у стані кризи після програної Кримської війни та невирішеності цілого ряду соціально-економічних і політичних питань. Тоді у період початку відносно ліберального правління Олександра II відкрився «шлюз гласності» [320, с. 100-104]. Тобто влада дала можливість, хоч і відносно обмежено, висловитися журналістам та публіцистам. Однак, не зупинилася у поступовому виробленні та запровадженні нових цензурних норм і врешті-решт повернула собі контроль над інформаційним простором. Тому логічно, що після 1905 року, після спаду революційних настроїв влада планувала відновити дієвий контроль над пересою, книговидавництвом та поширенням будь-якої друкованої продукції.

Упродовж періоду «безцензурності» чиновники відомства діяли в «режимі ручного управління», без чітко вибудованої стратегії. Але в той же час можна припустити, що ручний механізм управління цензурою хоч був і неефективним, часто імпульсивним, проте, дозволяв реагувати на суспільну температуру, відкриваючи і закриваючи «клапани» свободи слова.

У дослідженнях дорадянських вчених К.Арсеньєва [275], М.Лемке [352], сучасного дослідника Г.Жиркова [320] показано, що на виправлення ситуації із «безцензурністю» періоду 1850-х – поч. 1860 рр. знадобилося не більше двох років. Друковані видання знову були узяті під контроль. Логічно припустити, що у 1905 р. імперська влада також розраховувала повернути собі контроль упродовж одного-двох років.

24 листопада 1905 р. було оприлюднено «Тимчасові правила про періодичні видання», які відміняли попередню цензуру для газет і журналів по всій імперії. Покарання на редакторів і видавців могли бути накладені лише в судовому порядку. Статтю 140 «Статуту про цензуру і пресу», що надавала міністру внутрішніх справ право забороняти повідомлення чи обговорення в пресі будь-якого питання державної ваги, було скасовано [389, с. 58-59].

Згідно з новими правилами, кожен бажаючий видавати газету чи журнал повинен був подати у канцелярію губернатора заяву, в якій мав вказати: назву і місце видання, його програму, підписну ціну, редактора (якщо видавець не брав на себе його функцій) і друкарню. Не пізніше як через два тижні губернатор мав видати дозвільне свідоцтво на право займатися видавничою діяльністю особі, яка подала клопотання. Якщо ж видання мало виходити не російською мовою, то чекати дозволу потрібно було до двох місяців [103, арк. 14-17].

Беззаперечним позитивом оновленого цензурного законодавства (Маніфесту 17 жовтня 1905 р. і «Тимчасових правил про пресу» 24 листопада 1905 р.) стало те, що антиукраїнські цензурні підзаконні акти втратили свою чинність.

Російська дослідниця цензурного законодавства Т. Полусмак встановила, що розробники «Тимчасових правил...» ввели так званий «об'єктивний процес»; відповідальність твору без відповідальності автора (т.б. виявлення у творі порушень норм цензурного законодавства не передбачало судового переслідування його автора – *В.С.*) [509, с. 181].

Оригінальну оцінку Тимчасовим правилам від 24 листопада 1905 р. надала Н. М. Щербак. Вона відзначила прогресивну роль цього нормативного акту (значно розширив коло питань, які можна було обговорювати на сторінках газет та журналів), але в умовах фактичної свободи друку, що настала після 17 жовтня 1905 р., вихід цього документу сприймався як крок назад [517, с. 181].

Дійсно нові можливості періодичної преси, пов'язані з відміною попередньої цензури, частково нівелювалися рядом наступних таємних урядових розпоряджень. Так, 26 листопада 1905 р. МВС своєю інструкцією запропонувало губернаторам, щоб усі місцеві цензори пильно наглядали за періодичними виданнями і при виявленні будь-яких порушень цензурного законодавства розпочинали судове переслідування проти редакцій цих видань [6, арк. 84].

А у грудні 1905 р. міністр внутрішніх справ О. Булігін інструктував губернаторів у секретній телеграмі: «В случаи появления в печати дерзостного неуважения к Верховной власти, открытого призыва к революции или совершения других тяжелых преступлений необходимо просить прокурора о приостановлении издания в судебном порядке на основании новых правил. В местностях же, объявленных на исключительном положении, в этих случаях надлежит закрывать типографии и подвергать аресту виновных с применением административной высылке [Цит. за 320, с. 106]».

Якщо у 1905 р. влада посилювала цензурний контроль таємними розпорядженнями по цензурному відомству, то у 1906 р. вона вже відкрито починає інкорпорувати заборонні норми до «Статуту про цензуру та друк» (1890 р.). Зокрема, з 18 березня 1906 р. набували чинності «Доповнення до

тимчасових правил про періодичні видання», а 26 квітня 1906 р. - «Тимчасові правила про неперіодичні видання» (рос. «Дополнения временных правил о повременных изданиях», «Временные правила о неперіодической печати»).

Серед всього іншого передбачалося збільшення штрафів (з 300 до 3000 руб.) для преси; вводилося кримінальне покарання за публікацію матеріалів, де розплювалася класова ненависть; обов'язковим стало подання на попередню цензуру всіх газетних і журнальних ілюстрацій (особливо сатиричних).

Доповненням до загального цензурного законодавства також став розроблений Державною радою і затверджений імператором закон «Про свідомо неправді відомості» (рос. «О заведомо ложных сведениях») від 23 березня 1906 р.² Згідно нього посилювались покарання за розповсюдження неправдивої інформації про діяльність державних установ, посадових осіб, армійського командування. Така філософська категорія як «правдивість» визначалася державою. Тому якщо журналіст, редактор отримав інформацію не з офіційних урядових джерел, то він автоматично міг потрапити під дію відповідної статті і відповідати за усією суворістю закону. Оскільки всі псевдоніми цензури були відомі, а з офіційних джерел інформація була дозованою і часто несвоєчасною, то бажаючих торкнутися найбільш гострих внутрішньополітичних тем ставало усе менше [286, с. 200-201].

У роки Першої російської революції самодержавство поступово диверсифікувало способи контролю над засобами масової інформації. Дослідники Г.Жирков та О. Кирієнко зазначають, що влада для встановлення контролю над інформаційним простором використовувала норми законів «Про посилену охорону», «Про воєнний стан». Вони було розроблені ще у ХІХ ст. Впровадження воєнного стану або стану посиленої охорони дозволяло

² У спеціальному указі Миколи ІІ, що визначав основні закони Росії, говорилося, що ніхто крім Думи немає права видавати закони. Але перед тим, як відкрити Думу, імператор підписав усі важливі для самодержавства охоронні укази. «Тимчасові правила про неперіодичні видання» від 26 квітня 1906 р. були підписані за день до початку роботи Державної Думи.

губернаторам закривати на невизначений час друкарні, періодичні видання, обмежувати висвітлення певних подій тощо³ [331, с. 66].

Голова Ради міністрів 1906–1911 рр. П. Столипін заявляв, що «в столицах и других крупных городах всегда можно держать исключительное положение и можно штрафовать газеты по усмотрению [248, с. 85]». 1 вересня 1906 р. також за розпорядженням Ради міністрів та МВС створюється «Інформаційне бюро» (рос. «Осведомительное бюро») – орган, який мав самостійно випускати інформаційні бюлетені, так і надавати періодичним виданням «достовірну інформацію» про діяльність уряду, про усі важливі події в імперії та за її межами [320, с. 192].

Отже, проаналізовані вище «Тимчасові правила про неперіодичні видання», на відміну від «Тимчасових правил від 24 листопада 1905 р.» були включені до відповідного тому «Повного зібрання законів Російської імперії» (ПЗЗ), як зміни та доповнення до різних статей «Статуту про цензуру і друк» (1890 р.). Реформа послабила цензурний режим, але повністю звільнити пресу від посиленої цензурної опіки влада не збиралася. Збереглася цензура щодо афіш, оголошень та відомча цензура (придворна, іноземна й духовна). Усі книги, що стосувались богослужіння, та православні богословські видання попередньо розглядались духовними цензурними комітетами і Синодом [234].

Стабілізація політичного й економічного життя в Російській імперії упродовж 1910-1911 рр. дозволила встановити повноцінний контроль над інформаційною сферою. Про ситуацію, що склалась із цензурою і друком у зазначений період, влучно зазначив тогочасний публіцист М. Ганфман: «Судебная практика, построенная на игнорировании очень важных юридических понятий все заметнее упрощалась до уподобления административным расправам. И опять возникал вопрос – зачем суд? И администрация мало-помалу вытесняла суд. И получился административный

³ Дет. про «воєнний стан» та «стан посиленої охорони» - Алєнкін С. В. Інститут чрезвычайного положення – исключительный правовой режим обеспечения безопасности государства. *Право и безопасность*. 2004. №4 (13). С. 18–32.

суд. Постепенно администрация расширила свои права определять характер репрессий – например, присуждать к аресту без замены штрафом. Исполдволь она завела по делам печати прием частных жалоб, прошений, заявлений. Осталось лишь юридически оформить эти завоевания [296, с. 232–248]». У зв'язку із зазначеним постало питання про підготовку нового цензурного статуту, який мав замінити Тимчасові правила 1906 року.

Інформація про підготовку законопроекту про друк потрапила на сторінки періодичних видань уже у листопаді 1908 р. Журнал «Право» інформував своїх читачів: «Особая комиссия при Министерстве юстиции закончила разработку части законопроекта о печати, касающейся карательных норм». В серпні 1909 року теж видання: «Проект закончен... Рассмотрение законопроекта в Совете Министров ожидается в сентябре месяце [Цит. за 282, с. 13]». Насправді такого проекту ще не існувало. Можливо, це обумовлено небажанням П. Столипіна щось міняти. Поки йшла публіцистична дискусія довкола нового закону про друк, декілька фракцій Держдуми подали свої законопроекти. Однак ініціативу все ж захопив уряд. Проект був розроблений у Міністерстві внутрішніх справ і в кінці того ж року надрукований і розісланий у різні відомства для обговорення. Проект складався із 152 статей (замість 302 у виданні 1890 р.). Серед нових принципових положень слід відзначити розділ 5, який називався «О произведениях печати, подлежащих рассмотрению Министерства Императорского Двора (о придворной цензуре)» [282, с. 23]. У цьому розділі вперше відкрито визнавалась наявність придворної цензури, єдиної, що залишилась із відомчих цензур. Причому дії її передбачалось розширити у порівнянні з діючим законодавством (статтею 73 Статуту про цензуру і пресу, видання 1890 року) [282, с. 30]. Вперше пропонувалось поширити дію придворної цензури і на зарубіжну літературу, що ввозилась до Росії.

Разом із тим розроблений урядовцем С. Татищевим проект мав дуже вигідні для влади положення. Пропонувалося запровадити попередній перегляд рукописів і коректур періодичних видань. Різниця між останнім і

попередньою цензурою істотна. Так, за відміненими нормами попередньої цензури, якщо рукопис було дозволено цензором, але у випадку, коли в опублікованому варіанті буде виявлено порушення норм цензурного законодавства, то автор або редактор видання не притягався до юридичної відповідальності. Вся відповідальність покладалась на цензора, що надав дозволу. За нормами татищевського законопроекту цензор мав попередньо переглядати рукопис (статтю) і в разі виявлення ним у тексті порушень цензурних норм вимагати вилучення або заміну цих частин. У випадку виявлення цензором дозволеного до друку рукопису або видання матеріалів, що порушують чинні норми «Статуту про цензуру та друк», відповідальність покладалась не на цензора, а на редактора, видавця або автора [282, с. 32].

Отже, пропонований законопроект поновлював норми попередньої цензури, відмінюючи частину прогресивних норм «Тимчасових правил» 1905 р., запроваджуючи безвідповідальність та породжуючи свавілля чиновників цензурного відомства.

Законопроект довго обговорювався у Раді міністрів, Державній думі, різних міністерствах аж до початку Першої світової війни, але реального втілення так і не здобув.

Значний вплив на здійснення цензурної практики в українських губерніях Російської імперії відігравали нормативно-правові документи, які регулювали особливості висвітлення інформації військового характеру. Сюди варто віднести Закон 5 липня 1912 р. «Про зміну діючих законів про державну зраду через шпигунство в мирний час» та ухвалений до нього 28 січня 1914 р «Перелік відомостей по воєнній і воєнно-морській частинах», розголошення котрих заборонено у пресі. Зміст цих нормативних документів, особливості їх запровадження були охарактеризовані українським дослідником військової цензури О. Кириєнком [331; 332], однак з огляду на нашу проблематику варто виокремити аспекти, що безпосередньо впливали на роботу органів загально цензури у Києві, Харкові, Одесі та Катеринославі.

Готуючись до можливого військового конфлікту владі Російської імперії критично важливим було не тільки унеможливити витік якоїсь суто військової чи таємної інформації, але не провокувати у суспільстві можливі обговорення майбутнього воєнного конфлікту, поширення на фоні цього антивоєнних настроїв.

Редактори видань або інші відповідальні особи за публікацію інформації, яка носить характер державної таємниці у військовій сфері, могли бути звинувачені у шпигунстві та відправленні відбувати покарання на каторгу [331, с. 88-89].

О. Кирієнко зазначає, що не менш важливим було те, що згідно закону «Про зміну діючих законів про державну зраду через шпигунство в мирний час» від 5 липня 1912 р. міністру внутрішніх справ було надано право забороняти на певний термін повідомлення у пресі даних, що стосуються зовнішньої безпеки Росії, її збройних сил, озброєння чи воєнних інженерних споруд [331, с.89].

У згаданому вище «Переліку відомостей по воєнній і воєнно-морській частинах», розголошення котрих заборонено у пресі на основі статті I відділу II закону від 5 липня 1912 р. «Про зміну діючих законів про державну зраду через шпигунство в мирний час» від 28 січня 1914 р. було більш конкретизовано яку ж саме інформацію військового характеру не можна розголошувати у друкованих виданнях. Зокрема, не можна було розповідати про кількісне зростання військ (мобілізацію чи збори), їх склад та комплектацію, передислокацію, військові навчання [331, с. 89].

З початком Першої світової війни в Російській імперії було введено надзвичайну військову цензуру. К ряді наступних підрозділів ми буде розбирати особливості спільної роботи органів загальної цензури та спеціальної військової цензури.

Юридичні підвалини військової цензури складала «Тимчасове положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.» та «Перелік відомостей та зображувальної інформації стосовно зовнішньої безпеки Росії

та її воєнно-морської оборони, забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно» (набув чинності 26 липня 1914 р., у 1915 р. доповнений новими статтями). На норми і статті названих документів також мали зважати і цивільні цензори. Зокрема, вони мали (разом з військовими цензорами) не допускати появи в періодичних виданнях, іншій друкованій продукції інформації щодо військ, шляхів сполучення, засобів зв'язку, грошових асигнувань на військові потреби, загального перебігу подій на фронтах, про катастрофи, епідемії та про будь-які інші зміни звичної ситуації у губерніях та повітах, де оголошено воєнний стан [331, с. 94, 117, 118].

Лютнева революція та перехід влади до Тимчасовому уряду мали своїм наслідком скасування загальної цензури. 9 березня 1917 р. Тимчасовий уряд ліквідував основний центр царської цензури (Головне управління у справах друку) та запровадив інституцію «Комісара у справах друку». Цензурні органи на місцях формально ще не були ліквідовані. 10 березня 1917 р. відбулася урядова нарада щодо подальшого правового впорядкування книговидання та діяльності періодичної преси, в якій брали участь також журналісти та видавці. На нараді було підтримано рішення про ліквідацію ГУД та було вирішено зберегти тимчасову військову цензуру [332, с. 29-30].

27 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд ухвалив постанови «Про пресу», «Про органи у справах друку», «Про нагляд за публічними видовищами». Замість ліквідованих центральних і місцевих цензурних органів утворено Книжкову палату, Бюро для складення огляду преси. Вони мали реєструвати нові періодичні видання, друкарні, слідкувати за надходженням щойно видрукованої продукції до бібліотек та інших наукових, освітніх установ, здійснювати моніторинг друкованої продукції, яка видавалася в країні або надходила з-за кордону. Цензурних чи тим більше каральних функції у новостворених органів не було [332, с.30].

Таким чином, можемо констатувати що упродовж XIX цензурне законодавство розвивалося в сторону його вдосконалення та універсалізації.

Оскільки в Російській імперії цензура не була прихованою, то цензурні норми мали врахувати всі ризики, унеможливити певні юридичні колізії. Оскільки процес інкорпорації норм у цензурні статuti був довготривалим, влада часто перекривала прогалини у кодифікованому законодавстві різного роду підзаконними актами.

На початку ХХ ст., реагуючи на суспільні проблеми, вимоги видавців книг та періодичних видань, імперська влада розпочала обмежене реформування цензурного законодавства. Його мета полягала знову ж таки в універсалізації норм. Жорсткість норм не змінювалася – лише полегшувалися процедура цензурного розгляду. Перша Російська революція 1905-1907 рр. змусила внесла вже більш істотні корективи. Зокрема, ліквідовано попередньо цензуру, істотні тематичні обмеження (серед них заборону на українське книговидання і пресу), пом'якшено відповідальність за порушення цензурних норм. Однак обіцяної у Маніфест 17 жовтня 1905 р. свободи слова забезпечено не було, на практиці відбулося все теж «упразднение излишних стеснений в законодательстве о печати». І хоча протягом подальших постреволуційних років, в умовах урядової політичної реакції, адміністративними заходами самодержавство, знову посиливши свій контроль за інформаційним простором, повернутись до колишніх форм цензурного контролю уже не спромоглося. Лише протягом 1914–1917 рр. завдяки переплетінню надзвичайного воєнно-управлінського та військово-цензурного законодавства, і то лише в окремих регіонах, вдалося поновити жорсткий цензурний контроль за інформаційною сферою життя суспільства.

2.2 Система органів загальної цензури в Російській імперії

Ефективність існування певного соціального чи державного інституту залежить від сформованості універсалізованої нормативно-правової бази, ієрархічної моделі центральних та регіональних підрозділів (органів),

кадрового забезпечення. На формування мережі цензурних органів у Російській імперії прямо та опосередковано впливали особливості того або іншого регіону (географічне розташування, етнічний та соціально-економічний склад населення, рівень розвитку поліграфічної бази, кількість імпорту книжкової та іншої зображувальної продукції), загальна політична ситуація в країні та Європі.

Першим кроком до інституалізації системи органів світської цензури (коли відбувався поділ цензури на духовну і світську) стало створення в Москві окремого державного органу – Ізографічної палати, яка за імператорським указом мала контролювати видання популярного в народі гумористичного часопису «Лубок» [320, с. 19].

В цілому упродовж XVIII ст. на фоні досить слабкого розвитку книговидання, здійснення цензурних функцій покладалося на Сенат та Академію наук, утворені університети. Перший мав забезпечувати вироблення і можливу адаптацію законодавства; Академія наук та заклади освіти здійснювали функціональну складову – перевірку змісту видань на відповідність як цензурним нормам, так і тогочасним науково-теоретичним парадигмам. Дослідник Г. Жирков значає, що в період правління імператриці Катерини II (1762-1796 рр.) влада з однієї сторони намагалася посприяти розвитку книговидання, бо підтримувала європейські тенденції Просвітництва, а з іншого – проводила заходи щодо вдосконалення цензурного законодавства і тим самим посилювала цензурний контроль за змістом як російських, так і іноземних видань [320, с. 23].

Дослідник Г. Жирков відправною точкою структурної інституалізації системи цензурних органів вважає указ від 1763 р., за яким було закрілено розподіл цензурних функцій за регіональним принципом. Так, цензуру в Санкт-Петербурзі мала здійснювати Академія наук; у Москві – університет, в регіонах – народні училища, а там де їх немає - місцеві градоначальники [320, с. 24].

У 1780 р. імперська влада створила ще один цензурний орган Управу Благочиння⁴. Вона мала контролювати зміст закордонних видань⁵ [320, с. 26].

За правління імператора Павла I (1796 – 1801 рр.) контроль за друкованою продукцією намагалися посилити, але не методом удосконалення діяльності цензурного апарату, а ввведенням тотальної заборони на ввезення будь-якої закордонної літератури [331, с. 50-51]. Г.Жирков пояснює це значним поширенням серед підданих імперії й особливо в армії західноєвропейських ідей (зокрема Французької революції) [320, с. 30-32]. Найпростішим варіантом реакції на можливі ризики стала – тотальна заборона ввезення іноземної друкованої продукції.

Прикметним є те, що на території України російська цензура почала працювати ще задовго до побудови її вертикалі на основі згаданих вище нормативних документів. Це зокрема, стосувалося органів духовної цензури⁶ та спеціальної інспекції на Радзивілівській митниці. Так, упродовж 1798-1802 рр. на Радзивілівській митниці працювала цензурна інспекція. Її територія обслуговування охоплювала Волинську, Подільську, Мінську губернії. До роботи залучалися духовні цензори та цензори єврейських видань. Вони перевіряли друковану продукцію, що надходила з-за кордону, та поступово перерахували книжкову продукцію, яка знаходилася у книгозбірнях часів Речі Посполитої [330, с. 308-309].

Пряма вертикаль системи органів цензури та органів, що опосередковано були наділені цензурними повноваженнями, постала відповідно до цензурного статуту 1828 р. Вона складалася з центрального органу (до 1865 р. - Головне управління цензури) та місцевих органів,

⁴ Міський поліцейсько-адміністративний орган Російської імперії в 1780-1881 рр., який діяв у імперських столицях у складі обер-поліцмейстера (голова), поліцмейстера, приставів у цивільних та у кримінальних справах (аналоги сучасних слідчих). В інших містах замість управ призначалися поліцмейстер або городничий.

⁵ Міський поліцейсько-адміністративний орган Російської імперії в 1780-1881 рр., який діяв у імперських столицях у складі обер-поліцмейстера (голова), поліцмейстера, приставів у цивільних та у кримінальних справах (аналоги сучасних слідчих). В інших містах замість управ призначалися поліцмейстер або городничий.

⁶ Дет. про це: Кирієнко О. Духовна цензура в Російській імперії наприкінці XVIII — на початку XIX ст.: метод перебору варіантів контролю за інформаційним простором // Проблеми історії України XIX — поч. XX ст. 2013. Вип. 22. С. 303-316.

наділених правом юридичної особи (комітети або окремі цензори) [320, с. 60]. Були прописані алгоритми взаємодій: центральний орган – регіональні підрозділи; регіональні підрозділи – кінцеві стейкхолдери; центральний орган – кінцевий стейкхолдер; регіональний підрозділ – регіональний підрозділ.

До 1860-х рр. виконання основних цензурних завдань та 80% цензурної роботи було покладено на підвідомчі цензурні органи міністерства народної освіти. Решту завдань, здебільшого санкційного характеру, мали здійснювати органи МВС. Ми не будемо вдаватися до детальної характеристики системи цензурних органів часів їх підпорядкування МНО, оскільки її відмінності по формі й організації діяльності були мінімальні та і були вже коротко охарактеризовані у підрозділі 2.1.

Слід також зазначити поступовий характер передачі цензурних функцій з МНО до МВС. Ця обставина дозволила уникнути певних складнощів у повсякденній роботі цензурних органів та дозволила виділяти значно більші бюджетні асигнування на цензуру.

Повноцінне юридичне оформлення інституту цензури у підпорядкуванні МВС відбувалось на основі «Тимчасових правил про цензуру і друк 6 квітня 1865 р.», які набули чинності 1 вересня 1865 р. Відповідно до названого нормативно-правового акта замість Головного управління цензури (перебувало з 1862 р. у подвійному підпорядкуванні – Міністерства народної освіти та Міністерства внутрішніх справ) новим центральним цензурним органом стало Головне управління у справах друку МВС, якому підпорядковувався Комітет цензури іноземної та цензурні установи на місцях: комітети, окремі цензори та інспекції при канцеляріях губернаторів [234, с. 3341-3342].

Упродовж усього періоду існування цензури у Російській імперії не змінним був її інституційний поділ на внутрішню, іноземну та інспекторський нагляд за друкарнями, літографіями та книжковою торгівлею (ст.1,2) [234, с. 3339].

До повноважень органів внутрішньої цензури належав розгляд усіх друкованих творів, що видавалися в Росії будь-якими мовами; органи іноземної цензури – дозволяли або забороняли книги, журнали та інші друковані матеріали, які ввозились з-за кордону [234, с. 3340].

Перманентне реформування цензурного законодавства фактично не вплинуло на функції центральних та місцевих цензурних органів, незмінною залишалася їхня вертикаль та підпорядкованість, певних реорганізацій зазнавали лише їхня мережа, штатний розпис та офіційні найменування.

Згідно «Статуту про цензуру і друк» загальна цензура належала до компетенції Міністерства внутрішніх справ. Останнє у Російській імперії мало ключову роль у забезпеченні стабільності і непорушності існуючого самодержавного ладу. Міністру внутрішніх справ у питаннях управління цензурними органами належало право обирати кандидатів на посаду начальника ГУД та затверджувати голів місцевих комітетів. Прикметною особливістю було те, що право на утворення регіональних цензурних органів та навіть відкомандирування на тимчасовій основі туди службовців-цензорів було віднесено до виключної компетенції МВС [234, с. 3342].

Головне управління у справах друку вважалося відокремленим структурним підрозділом МВС. Його діяльність, окрім цензурного статуту, здійснювалася на основі постанов Ради Міністрів, розпоряджень міністра внутрішніх справ. Структуру ГУД складали: голова, рада головного управління, канцелярія, особливі цензори драматичних творів та чиновники з особливих доручень [234, с. 3339]. Канцелярія та діяльність чиновників ГУД контролювались головою ГУД, який мав право звільняти і призначати лише канцелярських чиновників, а цензорів драматичних творів та чиновників особливих поручень призначало і звільняло МВС [234, с.3339]. Відповідно до законодавства ГУД мало здійснювати нагляд за діяльністю місцевих комітетів, інспекторів у справах друку, окремих цензорів драматичних творів; розглядати конфлікти та скарги на дії місцевих цензурних органів [234, с. 3340].

Відміна попередньої внутрішньої цензури, запровадження за порушення норм цензурного законодавства судового переслідування (уже згадана так звана «каральна цензура») обумовили певні зміни в організаційній структурі канцелярії ГУД. Так, на початку 1906 р. канцелярія ГУД була поділена на п'ять відділень по територіальному принципу. Останній був прив'язаний до поділу імперії на округи судових палат (Таблиця 2.1).

Таблиця 2.1.

Розподіл повноважень у канцелярії ГУД

Відділення	Сфера повноважень та територія відповідальності
I	періодичні видання і книги, що виходили в окрузі СПБ судової плати; діловодство у справах усіх урядових видань
II	періодичні видання і книги, що виходили в округах Московської, Київської, Одеської, Харківської, Новочеркаської судових палат
III	періодичні видання і книги, що виходили в округах Саратовської, Казанської, Тифліської, Ташкентської судових палат
IV	періодичні видання і книги, що виходили в округах Варшавської і Віленської судових палат; розробка законодавчих актів та інших нормативно-правових документів; справи іноземної цензури
V	кадрове діловодство, інспекторський нагляд за друкарнями, літографіями та книжковою торгівлею

Джерело: Складено за вид: Цензоры Российской империи, конец XVIII – начало XX века: биобиблиогр. справ. Санкт-Петербург, 2013. 480 с. – с. 24, 38, 50.

При ГУД функціонувала бібліотека з двох відділів – книги та періодика. Її фонди комплектувалися з примірників, що надходили на цензурний розгляд. Завданням завідувача бібліотекою було слідкувати за вчасним надходженням з регіональних цензурних органів примірників книжок та періодичних видань. З 1907 р. бібліотека припинила накопичення примірників друкованих видань та після оформлення відповідної картки на друковане видання переадресовувала його до центральних бібліотек за призначенням – Публічна бібліотека, Бібліотека академії наук (наукові праці), Бібліотека Генерального

штабу (військова література), Бібліотека Св. Синоду (духовна література) [245, с. 24, 38, 50].

На місцях мережа цензурних органів була закріплена ще у 1865 р. До її істотного розширення у 1903 р. вона виглядала наступним чином:

- у містах Санкт-Петербурзі, Москві, Варшаві, Тифлісі контролем за змістом періодичних та неперіодичних видань, що виходили на території імперії (або внутрішня цензура), займалися цензурні комітети;

- у містах Вільно, Владивостоці, Казані, Києві, Лодзі, Мітаві, Нижньому-Новгороді, Ревелі, Ростові-на-Дону, Саратові, Томську, Харкові – всі цензурні функції покладалися на канцелярії окремих цензорів із внутрішньої цензури [320, с. 185; 245, с. 48-49].

Іноземна література та інша друкована продукція закордонного походження проходили цензурну перевірку у Центральному комітеті цензури іноземної в Санкт-Петербурзі (підпорядкований ГУД), Ризькому та Одеському комітетах іноземної цензури. Рига та Одеса – портові міста й у цензурному плані вони були воротами для іноземної друкованої продукції – відповідно були і значними об'єми роботи їхніх службовців. Там де менше було іноземної літератури (надходила іншими шляхами) – у Москві, Києві, Вільно, Ревелі – її перевірка покладалася на окремих цензорів з іноземної цензури⁷ [245, с. 34, 35, 42].

На кінець XIX ст. у Центральному комітеті цензури іноземної було чотири відділення: французьке, німецьке, англійське та російсько-польське [245, с. 25]. Головним завданням центрального комітету було дотримання усіма підпорядкованими йому органами єдності дій шляхом каталогізації та розсилки переліків заборонених до розповсюдження в Російській імперії закордонних друкованих видань. Службовці Центрального комітету цензури іноземної були також свого роду експертами з дискусійних моментів або розглядали ті видання, що з огляду на відсутність чи спеціальних мовних

⁷ Саме так звичить офіційна назва цензурної інституції.

знань, чи недостатньої компетенції місцевих цензорів не могли цензуруватися [245, с. 24-25].

Відповідно до цензурного законодавства у Києві мали працювати окремий цензор із внутрішньої цензури та окремий цензор з іноземної цензури. Однак, на практиці у другій половині XIX ст. відбулося злиття функцій. Про це, зокрема, зазначає українська дослідниця І. Сулима-Камінська [434, с. 59]. Цілком справеливе її твердження, що відносно мала кількість іноземної друкованої продукції обумовлювала недозавантаженість відповідного цензора. Грошова ж винагорода цензорів була однаковою, а тому логічно було аби цензор з іноземної цензури взяв частково на себе частину роботи і по внутрішній цензурі [434, с. 59]. Однак, прямого розпорядчого документа ГУД щодо поєднання/суміщення функцій у Києві не було виявлено. Можливо, було ініціатором такого функціонального об'єднання виступив київський генерал-губернатор. Також припускаємо, що з фінансової точки зору таке ситуативне об'єднання також давало змогу ГУД економити гроші на утримання двох по суті різних цензурних інституцій.

В Одесі така ситуативна об'єднаність не могла бути реалізована. Одеський комітет іноземної цензури (посадовці – один старший і два молодших цензори) був надзвичайно завантажений. Досить часто київський цензор, не володіючи певною європейською мовою, перенаправляв рукопис до Центрального комітету цензури іноземної. Одеські ж цензори з іноземної цензури, на відміну від своїх колег, окрім друкованої продукції англійською, німецькою, французькою мовами, переглядали ще й – італійською, іспанською, португальською, грецькою, латиною, турецькою, іншими східними мовами [198, арк. 4, 12, 29].

З 1886 р. розпочав роботу харківський інспектор у справах друку [101, арк. 1-4]. І. Сулима-Камінська зазначає, що це було обумовлено збільшенням об'ємів роботи Канцелярії київського окремого цензора, який не міг вже оперативного цензурувати друковані видання, що виходили у Харківській губернії [434, с. 59]. Однак, тут варто додати, що відкриттю чи інституалізації

«харківської цензури» передувала діяльність упродовж 1881-1886 рр. спеціального чиновника губернського правління, який за окрему плату здійснював цензурний контроль за місцевими періодичними виданнями. Це був його єдиний професійний обов'язок, а фонд його заробітної плати був частково сформований із обов'язкових внесків харківських видавців/друкарів [99, арк. 1-36; 245, с.47].

Подальший розвиток видавничої справи, невпинне зростання кількості друкованих видань, а також не завжди якісне виконання віце-губернаторами своїх зобов'язань по перегляду місцевих періодичних видань змусили МВС 1903 р. у Владивостоці, Катеринославі, Нижньому Новгороді, Ростові-на-Дону, Саратові, Томську запровадити посади окремих цензорів із внутрішньої цензури з відповідними канцеляріями. За рік до відкриття канцелярії катеринославського окремого цензора катеринославський губернатор домігся від ГУД призначення у місто особливого чиновника для виконання цензорських обов'язків. Такі надзвичайні посадовці підпорядковувалися ГУД, мали права цензора, але утримувалися коштом губернського бюджету [383, с. 34-43].

Після скасування попередньої цензури, за підрахунками Н. Патрушевої, навантаження на цензорів зросло у чотири-п'ять разів. Зокрема, втратили чинність створенні до 1906 р. всі каталоги і списки заборонених до поширення в Російській імперії видань. Це означало, що цензори мали переглядати усі видання (у т.ч. заборонені раніше) заново [245, с. 50]. Чим відповідно не могли не скористатися як опозиційні політичні сили, так і бізнесмени-книгорозповсюджувачі.

Такій ситуації могло зарадити розширення мережі та штату цензурних органів. І такі проекти дійсно розроблялися. Зокрема, І.Сулима-Камінська зазначає, що за проектом «Комісія Кобеко» передбачалося відкрити цензурні комітети (замість окремих цензорів) у Києві, Харкові, Казані, Томську, Вільно та канцелярії окремих цензорів ще у 29 містах. Серед них - у Полтаві, Сімферополі [434, с. 59]. Однак це рішення так і не було реалізовано і

насамперед через серйозне зростання державних видатків на інститут цензури. Навіть без розширення мережі і штату цензурних установ за рік з 1905 р. до 1906 р. видатки на імперський цензурний апарат зросли більше ніж на 150 тис. рублів. Так, наприклад у дослідженні Н. Патрушевої зазначено [245, с. 53].

Звідки взялося зростання бюджетних видатків на цензурний апарат? У першу чергу це пов'язано з тим, що упродовж 1905-1906 рр. у містах Києві (1906), Казані (1907), Одесі (1909), Ризі (1915) замість канцелярій окремих цензорів постали тимчасові комітети у справах друку [234, с. 3340-3341]. Забезпечення діяльність комітету вимагало більше коштів, бо у ньому вже працювали штатні цензори, оплата праці яких була на порядок вищою від підрядної оплати найнятих у канцелярію окремого цензора спеціалістів (викладачів університетів, перекладачів тощо).

Загалом же після всіх законодавчих змін, обумовлених революцією 1905-1907 рр. регіональна мережа спеціалізованих цензурних органів виглядала наступним чином:

- комітети у справах друку працювали у Санкт-Петербурзі (1906), Москві (1906), Варшаві (1906), Тифлісі (1906), Києві (1906), Казані (1907), Одесі (1909), Ризі (1915)
- інспекції у справах друку (всі перейменування здійснені у 1906 р.) - Харкові, Катеринославі, Лодзі, Мітаві, Нижньому Новгороді, Ревелі, Ростові-на-Дону, Саратові, Томську [245, с. 412-415];

У губернських і повітових містах, де виходили періодичні видання, але не було створено спеціалізованих цензурних органів, цензура (як і в XIX – на початку XX ст.) покладалася на віце-губернаторів. Щоправда, після 1906 р. змінилася процедура – видавці відтепер не мали подавати номери видань на попередню перевірку перед друкарським випуском. Щоправда, багато видавців перестраховуючись самі, так би мовити у «неофіційному порядку», узгоджували тексти перед початком друку [245, с. 48].

І. Сулима-Камінська зазначає, що досить часто віце-губернатори намагалися передоручити цю роботу своїм підлеглим або знайти фахівця за

вільним наймом. Від цього часто страждала якість цензурної роботи, а тому МВС неодноразово наголошувало віце-губернаторам про те, що контроль за місцевими періодичними видання – це першочергове їхнє завдання [434, с. 60].

За дотриманням цензурного законодавства з боку друкарень, літографій, книжкових магазинів та бібліотек у першій половині XIX ст. мала слідкувати поліція. «Тимчасовими правилами про цензуру і друк» від 14 травня 1862 р. передбачалася можливість при управліннях поліцмейстерів у Москві та Петербурзі виокремити спеціальні чини поліції для нагляду за згаданими вище закладами. У процесі розвитку цензурного законодавства і розбудови мережі цензурних органів на місцях постала необхідність інституалізації інспекторського нагляду за дотриманням цензурного законодавства друкарнями, літографіями, книжковими магазинами і бібліотеками саме у системі ГУД [234, с. 3342].

Вперше посади інспекторів у справах друкарень, літографії та книжкової торгівлі на правах самостійного органу були запроваджені у 1865 р. у Санкт-Петербурзі та Москві. Обов'язки і повноваження інспектора «Тимчасовими правилами про цензуру і друк» від 6 квітня 1865 р. були кодифіковані до статуту про цензуру і друк [245, с. 36].

Виконання інспекторських функцій чинами поліції, які окрім цього, мали інші завдання, часто не задовольняло ГУД та місцеву губернську владу. Тому 1884 р. посади інспекторів у справах друкарень та книжкової торгівлі запроваджено у Тифлісі, Варшаві, Лодзі; 1886 р. – у Вільно, Києві, Одесі, Ризі [245, с. 412-415].

У 1903 р. в Одесі відбулося розширення інспекторського нагляду – уведено посаду старшого та молодшого інспекторів у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі [220, арк. 1-3; 245, с. 24].

Правове регулювання інспекторського нагляду здійснювалося на основі статті 157 «Статуту про цензуру та друк», статті 261/1 «Загальних установ губернських», «Інструкції інспекторам друкарень та книжкової торгівлі» від 10 серпня 1865 р. [234, с. 3354; 245, с.46]. У даних нормативних документах

також зазначалося, що функції інспекторського нагляду за друкарнями, літографіями, закладами книжкової торгівлі покладаються на призначених губернатором чиновників [234, с. 3354].

Кожен інспектор мав визначений район, де здійснював нагляд за дотриманням цензурних постанов друкарнями, літографіями, закладами, що виробляють та продають приналежності для друку, та книжковою торгівлею [245, с.46]. Так, скажімо київський інспектор у справах друку та книжкової торгівлі формально відповідав за названі заклади у Києві, але за розпорядженням київського генерал-губернатора міг здійснювати ревізії друкарень чи книжкових магазинів, газетних розкладок також по Київській, Волинській чи Подільській губернії [177, арк. 1-70].

Ревізії у друкарнях (і тому подібних закладах), книжкових крамницях інспектор мав здійснювати не рідше ніж два рази на рік. Окрім цього були ще й позапланові ревізії до закладів, які могли викликати якусь підозру цензурних чи поліційних органів. Упродовж року друкарні, літографії, ксилографії, металографії подавали дані про обладнання, будь-які зміни у його кількості чи маркуванні, інформувати обсяги випущеної продукції, про штат робітників-друкарів. Всі ці надані дані мали співпадати з результатами інспекторської ревізії [177, арк. 56, 62].

Зафіксовані порушення або тим більше виявлена віддрукована без дозволу цензури продукція могли стати причиною закриття друкарні [234, с. 3354].

Особлива процедура була передбачена для обліку працівників друкарень. Власник чи керівник друкарні подавав всі персональні дані на своїх робітників інспектору у справах друку та книжкової торгівлі. Особа кожного робітника перевірялася жандармами і тільки після того як політична поліція визначала робітника як «благонадійного», - інспектор видавав йому документ-дозвіл на роботу у друкарні. В архівних документах цей дозвіл називається «білет» [176, арк. 1-57]. Загалом процедура видачі такого білету могла займати від декількох місяців до півроку.

Принагідно зазначимо, що така процедура здорожувала вартість утримання робітника-друкаря. Бо у білеті, який дослідники часто називають «паспортом робітника-друкаря», фіксувалися назва друкарні (літографії), період роботи, посада, на якій перебував робітник [434, с. 61]. У разі переходу спеціаліста до іншого закладу процедура запускалася заново.

Не менш ретельно перевірялися заклади книжкової торгівлі, газетні розкладки. У інспекторів були реєстри осіб, які мали право на заняття дистриб'юторською діяльністю. Аналогічно як із друкарською справою, всі особи проходили тривалу політичну перевірку [434, с. 61].

На адресу власників книгарень, бібліотек, газетних розкладок та інших закладів книготоргівлі з канцелярії інспекторів у справах друкарень та книжкової торгівлі направлялося дуже багато кореспонденції. Насамперед це каталоги заборонених цензурою видань, окремі переліки і списки заборонених видань, що випускалися ГУД, КЦІ або місцевими цензурними органами. Під особистий підпис ці каталоги або списки-переліки передавалися власникам закладів книжкової торгівлі чи бібліотек. Останні самі мали прибрати з полиць (у разі наявності) заборонені видання та доповісти про це інспектору. В ході планових або позапланових ревізій інспектор перевіряв дотримання своїх розпоряджень [184; 186-187]. Виявлена нелегальна чи заборонена література при допомозі поліції вилучалася, далі проводилося слідство та вживалися відповідні заходи [187, арк. 1-43].

У процесі своєї діяльності інспектори листувалися з губерньською владою, центральними та місцевими цензурними органами. За підсумками своєї діяльності інспектори складали річні звіти, які містили дані про кількість та склад закладів та проведені огляди, а також пропозиції щодо покращення роботи [171; 174; 177; 183; 188; 189].

Передплачувані через пошту закордонні періодичні видання цензурувалися особливим підрозділом Головного управління пошти і телеграфів – «Цензурою газет і журналів при поштампі». Остаточне оформлення поштової цензури відбулося Цензурним статутом 1828 р. Цензори

переглядали періодичні видання, зафарбовуючи або вирізаючи статті чи окремі їх частини, що не відповідали цензурним правилам. Цензура газет і журналів при поштампі мала щомісяця інформувати Центральний комітет цензури іноземної про те, які номери закордонних газет і журналів нею вилучені [234, с. 3342; 245, с. 53054].

Передплачувані через пошту закордонні періодичні видання цензурувалися особливим підрозділом Головного управління пошти і телеграфів – «Цензурою газет і журналів при поштампі». Остаточне оформлення поштової цензури відбулося Цензурним статутом 1828 р. Цензори переглядали періодичні видання, зафарбовуючи або вирізаючи статті чи окремі їх частини, що не відповідали цензурним правилам. Цензура газет і журналів при поштампі мала щомісяця інформувати Центральний комітет цензури іноземної про те, які номери закордонних газет і журналів нею вилучені [234, с. 3342; 245, с. 53-54].

На території українських губерній Російської імперії перший регіональний підрозділ поштової цензури був відкритий в Одесі у 1847 р. та йменувався – Цензура іноземних газет і журналів при одеській прикордонній поштової конторі [245, с. 414]. У 1848 р. аналогічний орган розпочав роботу при Київській поштово-телеграфній конторі [245, с. 413].

Особливістю поштової цензури було те, що її здійснювали десятки років без створення будь-якого відокремленого підрозділу. Н. Патрушева зазначає, що фактично цензори працювали при поштових конторах, не маючи офіційної штатної посади у поштовому відомстві. На практиці це виглядало наступним чином – у формулярному списку чиновника-цензора при поштової конторі зазначалося, що він прийнятий на службу до МВС та відкомандирований у розпорядження Головного управління пошти і телеграфу [245, с. 54].

Як окремий орган Цензура іноземних газет та журналів при київській поштової конторі була нормативно оформлена чи інституалізована тільки 1897 р., хоча фактична діяльність уже здійснювалася більше ніж пів століття [137-170]. Поштова цензура при Харківській поштової конторі, яка

здійснювала фактичну діяльність з 1878 р. взагалі не була формалізована і не відображена у жодному довіднику державних установ і їхніх підрозділів Російської імперії [245, с. 417].

Утаємниченість поштової цензури була насамперед обумовлена здійсненням таємної перлюстрації приватної кореспонденції підданих імперії. Діяльність так званих «чорних кабінетів», які здійснювали перлюстрацію в українських губерніях Російської імперії, становить окрему наукову проблему.

Поштова цензура була ліквідована 10 липня 1917 р., що майже на два місяці пізніше за ліквідацію загальної та іноземної цензури [167, арк. 104].

Законодавством Російської імперії було передбачено, що зміст приватних та рекламних оголошень у газетах, рекламних листівок, афіш мали контролювати органи поліції. Вони здійснювати дізнання у справах пов'язаних із незаконним поширенням іноземної друкованої продукції [434, с. 60]. Цілком очевидно, що такі обов'язки поліції, особливо у частині газетних оголошень, були формальні. Аби виконати дані зобов'язання поліційним чином потрібно було б перечитувати щодня цілі стоси газет з оголошеннями. Тому на практиці переслідування відповідальних редакторів чи авторів за зміст оголошень, які порушували якісь норми цензури, були досить рідкими. Як правило, розслідування починалося після звернення до поліції саме спеціалізованого цензурного органу. Так, в поле зору поліції потрапляли оголошення про інтимні послуги, послуги з ворожіння та чаклунства, абортів у немедичних закладах, азартні ігри тощо [28, арк. 94].

Після відміни попередньої цензури періодичних видань у 1906 р. контролювати зміст оголошень стало набагато складніше. Це часто виливалося у дискусійне листування між поліцією та цензурними органами щодо розподілу повноважень у частині контролю оголошень у періодичних виданнях [434, с. 60].

Досить опосередковано можемо зарахувати до органів, на які покладалися цензурні функції, інституції митниці. І. Сулима-Камінська цілком

справедливо вказує, що під наглядом митників іноземна література зберігалася на складах, службовці митниці контролювали її кількість, адреси відправників та одержувачів, тісно співпрацювали з органами і окремими чиновниками відповідальними за цензуру іноземних видань [434, с. 61]. Це були чисто операційні функції. Наприкінці ХІХ ст. - на початку ХХ ст. в митних органах вже не працювали окремі цензори чи цензурні інспекції, як це було на Радзивилівській митниці наприкінці ХVІІІ – н а початку ХХ ст. Оперативність і чіткість виконання митниками ввірених ним процедур приликала на ефективність роботи органів цензури іноземної. Але у ході вивчення архівних матеріалів, ми не раз виявляли факти того, що елементарна халатність митників призводила

Із початком Першої світової війни в українських губерніях створювалася мережа надзвичайних органів військової цензури⁸. Незважаючи на існування різних ідей об'єднання органів цивільної і військової цензури упродовж війни, жодних практичних кроків на злиття органів цивільної і військової цензури не було здійснено.

Отже, протягом 1905–1917 рр. у Російській імперії продовжувала діяти централізована система нагляду та контролю за друкованими виданнями. До цієї системи входили: спеціальні цензурні органи або чиновники відомства ГУД; підрозділ Головного управління пошти і телеграфів; інші органи державної влади та посадові особи, повноваження яких передбачали здійснення цензури (губернатори та віце-губернатори, поліція, митниця). Для виконання окремих робіт по цензурі, що вимагали спеціальних знань (мова, філософське трактування, технічні характеристики), за підрядним наймом залучалися перекладачі, професори, експерти, вчителі тощо. В українських губерніях Російської імперії діяли всі структурні підрозділи загальноімперської системи цензурних органів та відповідні чиновники відомства ГУД. Протягом 1837–1865 рр. цензуру у підросійській Україні

⁸ Дет. див.: Кириєнко О. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 – жовтень 1917 р.): монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 366 с.

здійснювали Київський та Одеський цензурні комітети, з 1865 по 1905 рр. у Києві, Одесі, Харкові (1886 р.), Катеринославі (1903 р.) працювали окремі цензори із внутрішньої цензури. В умовах так званого «обновленого строя» (1906–1917 рр.) функціонували тимчасові комітети у справах друку у Києві та Одесі, окремий Комітет іноземної цензури працював в Одесі, продовжили свою роботу у Харкові та Катеринославі канцелярії інспекторів у справах друку. Велика кількість закладів книжкової торгівлі та видавництв обумовлювали необхідність утримання в Києві та Одесі таких інституцій, як інспектор у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі. Свою утаємничену діяльність здійснювали й органи поштової цензури при київській, одеській та харківській поштово-телеграфних конторах. В цілому система цензурних органів в українських губерніях Російської імперії мала свою специфіку і відрізнялася від тієї, що діяла у центральних губерніях імперії Романових. Насамперед досить щільною була мережа спеціальних органів, діяв потужний центр із цензури іноземної в Одесі, працювали аж три таємні центри з перлюстрації приватної кореспонденції у найбільших містах – Києві, Одесі та Харкові.

2.3. Соціально-професійна характеристика кадрового складу цензурних органів в українських губерніях Російської імперії

Усі сучасні дослідники цензури вказують на існування високих професійних вимог до службовців цензурного відомства, складність праці цензора, не завжди адекватну фінансову винагороду, а головне негативний суспільний образ та набуття за роки діяльності великої кількості особистих ворогів. Російська дослідниця Н. Патрушева зазначає: «Цензор завжди знаходився між начальством, від якого залежала його кар'єра та матеріальне благополуччя, та суспільною думкою, яка оцінювала його роботу з точки зору свободи слова, розвитку науки і літератури [388, с. 5]».

З періоду інституалізації світської цензури і фактично до її скасування у квітні 1917 р. неупинно зростали вимоги до службовців центрального і місцевих органів цензури. Якщо на початку XIX ст. цензорами в основному працювали за сумісництвом професори вищих навчальних закладів або службовці освітнього відомства, то на середину XIX ст. у відповідному законодавстві чітко було закріплено неможливість поєднання професійної цензорської праці⁹ з іншими видами державницької чи службової діяльності. Винятком могла бути тільки викладацька, наукова чи творча діяльність. Не дозволяли фізично це робити й об'єми цензурної роботи.

Попри всеохопність цензурного контролю в Російській імперії, розгалужену мережу регіональних цензурних органів штат професійних цензорів був відносно до інших державних спецорганів не значним, але у той же час зростав: 1850 р. – 54 цензорів; 1860 р. – 85 цензорів; 1865 р. – 86 цензорів; 1905 р. – 141 цензор [388, с. 27]. Особливістю організації цензурного нагляду в Російській імперії було те, що велика кількість чиновників дотичних до здійснення цензури, не входили до штату цензурного відомства. Так, відповідальні чиновники губернської адміністрацій, які здійснювали цензурну перевірку приватних періодичних видань у містах, де не було створено окремого цензурного органу, не отримували відповідних доплат та не мали відповідати високим фаховим і освітнім критеріям, що ставилися штатним цензорам.

На початку XX ст. штат Головного управління у справах друку (ГУД) складався з 14 чоловік (у 1860 р. – у Головному управлінні цензури працювало 24 цензори), Центральний комітет іноземної цензури – з 18 (кількість чиновників не змінилася з 1865 року), місцеві тимчасові комітети мали від 4

⁹ Мова йде про професійних чи штатних цензорів, а не залучених на договірній основі осіб. Також сюди не відносяться службовці губернських канцелярій, які виконували певні цензурні функції за дорученням губернатора.

до 14¹⁰ працівників, при інспекторі у справах друку обов'язково діяли помічник і діловод (рос. письмоводитель) [440, с. 246-256].

Ухвалені упродовж 1905-1906 рр. нові законодавчі акти у сфері періодичних та неперіодичних видань не вплинули на штат цензурних органів, відбулося лише перейменування посад у штатному розписі. Замість посади цензор – запроваджувалась посада інспектор у справах друку. По суті посадові обов'язки не зазнали суттєвих змін, змінилася назва посади. Дослідник О. Кирієнко пояснює це перейменування також намаганням влади позбутися негативного міфоіміджу. Адже після 1905 р. слово «цензура», яку Маніфестом 17 жовтня як державний інститут було обіцяно скасувати, мало негативний семантичний заряд [334, с 452].

За даними дослідниці Н. Патрушевої упродовж 1900-1913 рр. відбулося поступове зростання бюджетних видатків на утримання цензурного відомства. Так, на 1900 р. річні видатки склали 265104 рубл.; на 1913 р. – майже 1,8 рази – 491852 рубл. [388, с. 50]. Починаючи з 1910 р. ГУД почало збирати пропозиції місцевих цензурних органів по розширенню їхнього штату. Відповідні пропозиції були подані й від Київського тимчасового комітету у справах друку, аналогічного комітету у місті Одесі, Харківського та Катеринославського інспекторів у справах друку¹¹. У 1915-1916 рр. при МВС працювала Комісія А.В. Муромцева (у сучасному розумінні робоча група – В.С.), яка, враховуючи пропозиції регіональних цензурних органів, розробила новий проєкт мережі і штатних розписів цензурних установ. За цим проєктом кількість штатних службовців цензурного відомства мала зрости на 65 осіб (всього 206 осіб) [388, с. 50]. Проте з огляду на складний механізм збільшення асигнувань та початок Першої світової війни проєкт так і не був реалізований.

¹⁰ На штатний розпис регіонального органу цензури впливали рівень розвитку поліграфічної бази, наявність великотиражних періодичних видань, об'єми імпорту книжкової та іншої зображувальної продукції.

¹¹ Детальніше про проєкт нового штатного розпису Київського тимчасового комітету у справах друку: Сулима-Камінська І.В. Кадрове забезпечення царської цензури в Росії на матеріалах діловодства комітетів у справах друку. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр.* 2011. Вип. 19. С. 87-105.

Усі кадрові аспекти служби у цензурному відомстві були прописані у «Статуті про цензуру і друк», а просування кар'єрними сходинками відбувалися відповідно до «Табелю про ранги». Кожній посаді відповідав клас чину. Право на чин залежало від вислуги років, освіти і станового походження.

Начальника ГУД (III клас – прирівнювався чину таємного радника) відповідно до цензурного законодавства призначали та звільняли указом Правлячого Сенату за поданням керівництва МВС; голови місцевих комітетів (V клас – прирівнювався чину статського радника) призначалися і звільнялися указом Сенату за поданням керівництва МВС; рядові цензори (столичних цензурних органів, як правило, - VI клас (колезький радник); провінційних – VII клас (надвірний радник) приймалися і звільнялися з посад за поданням місцевого комітету (інспектора у справах друку) Головним управлінням у справах друку [234, с. 3339]. Помічники цензорів (теж старші і молодші), секретарі та інші службовці цензурних органів належали до VIII – IX класів [234, с. 3339].

Наведений розподіл по класах і чинах був умовним, адже траплялися і відхилення у бік більшого класу/чину особи на займаній посаді.

Офіційний дохід цензора складався із заробітної плати і столових грошей, загальна сума залежала від класу посади. Так, начальник ГУД отримував до 8000 рубл. на рік; члени ради ГУД, очільники Комітету цензури іноземної, цензурних органів С-Петербургу, Москви, Варшави, Кавказького тимчасового комітету у справах друку – по 4000 рубл. на рік; рядові цензори столичних цензурних органів – по 3000 рублів на рік. Значно меншим було грошове утримання на периферії. Наприклад, очільники тимчасових комітетів у справах друку Києва та Одеси отримували грошову винагороду (3000 рубл.) на рівні рядових цензорів столичних комітетів у справах друку, хоча класами були вищі. Навантаження на цензорів у провінційних цензурних комітетах було різним, однак усі провінційні цензори мали приблизно однакову фінансову винагороду та були віднесені до VII класу чиновників з окладом до 2000 рубл. на рік [388, с. 38-40]. За виконання додаткових робіт могла

виплачуватися додаткова грошова винагорода. Відповідно до «Правил про особливі умови цивільної служби у віддалених місцевостях» від 13 червня 1886 р. цензори, що служили на Кавказі, у Томську та Царстві Польському після п'ятирічної вислуги отримували різні надбавки до заробітної плати [388, с. 43]. Для цензорів, що працювали в українських губерніях, жодних надбавок за роботу в окраїнних губерніях законодавством не було передбачено.

Упродовж 1906-1909 рр. штат цензурних органів в українських губерніях, наслідуючи загальноімперські тенденції, зріс, але тут був один вагомий нюанс. У Канцелярії Київського окремого цензора було 4 штатні посади – 2 цензори (Київський окремий цензор і цензор з іноземної цензури) і 2 діловоди. Після її реорганізації у 1906 р. на Київський тимчасовий комітет у справах друку – штатна кількість осіб, задіяних до виконання цензурної роботи, не змінилася – 2 цензори (Голова комітету та інспектор у справах друку), 1 діловод та 1 секретар [4; 21; 31].

Натомість в Одесі, де виконання внутрішньої цензури упродовж 1865 – 1909 рр. здійснювало 2 цензори (Одеський окремий цензор з внутрішньої цензури¹² зі створенням Одеського тимчасового комітету у справах друку штат було збільшено до 4 цензорів та 1 помічника [191; 208; 219].

Загалом упродовж 1909-1917 рр. штатний розпис та рівень матеріальної винагороди службовців цензурних органів в українських губерніях виглядав наступним чином (Див. таблиця 2.2).

Цікавою особливістю є те, що при однаковому класі посад старший інспектор у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі м. Одеси отримував на 500 рубл. більше, ніж його колега з Києва. Таку ситуацію можна пояснити тим, що одеський інспектор іменувався старшим, а отже за 500 рубл. спрямовував діяльність молодшого інспектора у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі у м. Одеса.

¹² Упродовж 1906-1909 рр. – Інспектор у справах друку) та помічних цензора.

Таблиця 2.2.

Штатний розпис та матеріальна винагорода посадовців цензурних органів в українських губерніях Російської імперії

Назва цензурного органу	Посада	Клас	Розмір матеріальної винагороди за рік, рублів
Київський тимчасовий комітет у справах друку	Голова комітету (він же старший інспектор у справах друку)	V	3000
	Інспектор у справах друку	VI	1500
	Цензор єврейських видань	-	Підрядна оплата в середньому 750
	Діловод і секретар (суміщення посад)	VIII	900
	Секретар	IX	700
Одеський тимчасовий комітет у справах друку	Голова комітету (він же старший інспектор у справах друку)	V	3000
	Старший інспектор у справах друку	V	2500
	Інспектор у справах друку	VI	2000
	Молодший інспектор у справах друку	Ç	1500
	Помічник інспекторів у справах друку	IX	500
Інспекція у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі у м. Києві	Інспектор у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі м. Києва	VI	1500
Інспекція у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі у м. Одеса	Старший інспектор у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі	VI	2000
	Молодший інспектор у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі	VIII	1500
Одеський комітет цензури іноземної	Начальник комітету (він же старший цензор)	V	2500
	Молодший цензор	VI	2000
	Помічник цензора по фактурній частині	VIII	600
	Секретар	VIII	600
Харківський інспектор у справах друку	Харківський інспектор у справах друку	V	2000
	Діловод	IX	500
Катеринославський інспектор у справах друку	Катеринославський інспектор у справах друку	VI	2000
	Діловод	IX	500

Джерело: Цензоры Российской империи, конец XVIII – начало XX века: биобиблиогр. справ. Санкт-Петербург, 2013. 480 с. – С. 421-425.

Як ми вже згадували, за виконання додаткових завдань або інші службові заслуги цензори могли отримувати доплати. Так, із фінансових документів Київського тимчасового комітету у справах друку за 1909 р. дізнаємося про доплати голові комітету – професору і статському раднику Т.Д. Флоринському та інспектору у справах друку, колезькому раднику С.Н. Щоголеву у 420 рубл. на рік [41, арк. 50]. З огляду на їх політичну та яскраву й активну антиукраїнську діяльність такі доплати були не випадковими. Все ж бюрократичний апарат Російської імперії не обходив увагою талановитих у певних справах чиновників¹³.

Більшість службовців цензурного відомства також отримували премії, як правило, до Різдва та Великодня. За підрахунками Н. Патрушевої преміальний фонд центрального та місцевих цензурних органів складав 10% від коштів виділених на утримання інституту цензури в імперії [388, с. 45].

Дещо специфічним було призначення цензорам пенсії: за 15 років служби - пенсія у розмірі 1/3 від окладу, за 25 років – розмір повного окладу. Для порівняння: інші чиновники отримували за 20 років 1/3; за 30 – 2/3, за 35 – повну пенсію. Після виходу на повну пенсію цензори могли продовжувати виконувати свої обов'язки й отримувати державну платню [388, с. 35].

Законодавством була передбачена можливість отримання половини пенсії дружиною померлого цензора. Якщо помирив цензор, який не досягнув пенсійного віку, то родина отримувала разову виплату у розмірі річного окладу померлого [402, с. 609, 612]. Приклад застосування цієї формули навела у своїй статті дослідниця І. Сулима-Камінська. За її даними, після смерті київського цензора А. Булгакова (батько відомого письменника М. Булгакова), який прослужив 14 років, керівництво ГУД призначило вдові Варварі Михайлівні Булгаковій місячну допомогу у розмірі 250 рублів [432, с. 91].

13 Специфіка діяльності та біографія С.Н. Щоголева дуже детально висвітлена у статті професора І.Коляди «"Благородный осведомитель": штрихи до портрета київського цензора Сергія Никіпоровича Щоголева. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2012. Вип. 20. С. 354-363.

У той же час доволі привабливі умови отримання пенсії нівелювалися іншими обставинами. Пенсія цензорів призначалася тільки за бездоганну службу. У випадку якихось серйозних дисциплінарних стягнень, що повели за собою звільнення з посади, колишній службовець автоматичного позбавлявся пенсійного забезпечення. Також не варто забувати, що посаду цензора особи займали у кращому випадку у 45-50 років, а, отже, прослужити 25 років було не так легко [388, с. 36].

Додатковим джерелом доходів цензорів були одноразові і системні хабарі. Вони могли бути завуальовані під виплату гонорарів за публікацію якихось статей у періодичних виданнях, виграш у карти, коштовні подарунки, оплату редакційної, коректурну чи консультативну допомоги. У своїх «Спогадах» Є. Чикаленко зазначає, що майже всі редактори і видавці київських газет змушені були давати хабарі цензорам. Зокрема, цензору О. Сідорову платили по 50 крб. щомісячно, а у Великдень та на Новий Рік по 100 руб. [268, с.105.]. Ще більше фактів хабарництва були характерні для доби другої половини ХІХ ст., але в імперії з цим системно ніхто не боровся, оскільки варіантів показати свою профнепридатність у цензора й так було багато.

Службові обов'язки цензора (інспектора у справах друку) були виписані окремими розділами «Статуту про цензуру і друк» (розділ 2 «О обязанностях лиц на которых возложено исполнение Цензурного устава в отношении внутренней цензуры» та розділ 8 «Правила в руководстве цензурою»). Відповідно до їхніх норм – цензор передусім мав звертати увагу на ідейний зміст видання, а потім на сам текст. У випадку неналежного виконання обов'язків або навмисного нехтування ними на цензора чекала адміністративна та кримінальна відповідальність. Так, якщо цензор свідомо допустив поширення видання, у якому висловлювалася «неповага до Верховної Влади, особи Государя Імператора», то його притягали до кримінальної відповідальності; в інших випадках – до різних видів дисциплінарної та адміністративної [234, с. 3682].

Освітні і кар'єрні траєкторії цензорів були приблизно однаковими. Професор Коляда І. зазначає, що типовими кар'єрними сходинками більшості цензорів були: університет, канцелярська служба та поступове підвищення у чинах [341, с. 118-119]. Цензори переміщалися як по вертикалі, так і горизонталі посад у цензурному відомстві. Тобто могли з регіональних чи провінційних цензурних органів отримати підвищення до центральних чи столичних або переміщатися по різних комітетах у справах друку всередині імперії. Неодмінною вимогою для зайняття посади цензора була вища освіта, знання іноземних мов, досвід роботи у цензурному відомстві і, звичайно, політична благонадійність [342, с. 414].

Керівники і члени цензурних органів в українських губерніях Російської імперії відповідали всім заданим для посади цензора параметрам. Разом із цим доречно виокремити і ряд особливостей розвитку їхніх професійних траєкторій.

Перший голова Київського тимчасового комітету у справах друку Олексій Олексійович Сідоров (1906–1909 рр.) окрім професійної діяльності, відзначився ще й громадською активністю. Він був засновником і керівником «Клубу російських націоналістів у Києві», залишив опубліковані спогади про період свого перебування на посаді очільника Київського тимчасового комітету у справах друку¹⁴. Його освітня і кар'єрна траєкторія була наступною: закінчив юридичний факультет Варшавського університету, державну службу розпочав помічником діловода варшавського генерал-губернатора, у 29 років влаштувався молодшим цензором Варшавського цензурного комітету, в 40 років став окремим цензором по іноземній цензурі в Києві, у 42 роки (тобто у 1906 р.) очолив Київський тимчасовий комітет у справах друку. У 1909 р. очолив Московський тимчасовий комітет у справах друку та став членом Народи ГУД. У 1917 р. був звільнений із посади, відслуживши у цензурному відомстві 24 роки [388, с. 188].

¹⁴ Сідоров А.А. В Киеве, 1904-1909: воспоминания бывшего цензора. *Голос минувшего*. 1918. №4/6. С. 221-129.

Біографія О. Сідорова є типовою для службовця цензурного відомства. Натомість кар'єрна траєкторія його наступника по київській цензурі – професора Тимофія Дмитровича Флоринського (займав посаду голови Київського тимчасового комітету у справах друку упродовж 1909-1917 рр.) була дещо іншою. Службовців міністерства народної освіти досить часто залучали до роботи у цензурному відомстві, особливо коли необхідні були спеціальні знання у сфері іноземних або давніх мов. Професор І. Коляда вказує, що у різні періоди діяльності «київської цензури» (1837–1865 рр. – Київський цензурний комітет; 1865–1906 рр. – Канцелярія київського окремого цензора; 1906–1917 рр. – Київський тимчасовий комітет у справах друку) працювали професори університету Св. Володимира О. Ейхельман, П. Ромер, Т. Флоринський, приват-доцент О. Новицький, професори Київської духовної академії – Н. Дроздов, А. Булгаков. Фактично для освітян та науковців, що були залучені до цензурної діяльності були зроблені винятки, вони все ж мали змогу займати одночасно посади у різних сферах [341, с. 414].

Проте керівні посади службовців від освітнього відомства посіли скоріше у порядку виключення. Таке було тільки у Києві та Казані [388, с. 107].

Призначення ординарного професора університету Св. Володимира, член-кореспондента Академії наук Т.Д. Флоринського на посаду голови Київського тимчасового комітету у справах друку відбулося з «височайшого дозволу» Миколи П. Вченого, що виявив бажання займатися цензурною справою та клопотав перед імператором, підтримали київський губернатор та начальник ГУД [388, с. 108]. Т.Д. Флоринський також був членом «Київського клубу російських націоналістів», писав і видавав праці антиукраїнського змісту. Серед найвідоміших «Малорусский язык или «україно-руський» літературный сепаратизм» (1910)¹⁵.

Поряд із обов'язками голови Київського тимчасового комітету у справах друку Т. Флоринський мав також виконувати функції цензора з іноземної

¹⁵ Дет. див.: Коляда І. А. Тимофій Флоринський – імперський антиукраїнофільський інтелектуал-цензор. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 413-414.

цензури. У посадовій інструкції Київського тимчасового комітету у справах друку за 1910 р. було записано: «Г.Флоринский в действительности исполняет обязанности инспектора по делам печати в Киеве и председательствует в Комитете, наблюдая за повременными изданиями, выходящими в г. Киеве и неповременными изданиями в Киевской, Волынской, Черниговской и Полтавской губерниях [342, с. 415]».

Детальну характеристику на цензора Афанасія Булгакова подала дослідниця І. Сулима-Камінська. Цей службовець Київського тимчасового комітету у справах друку розпочав свою службу київським цензором у 1893 р. (на той час йому було 34 роки) і працював у цій сфері до самої смерті у 1907 р. Державну службу він розпочав з чину колезького радника, а завершив рангом – статського радника, увійшовши таким чином до вищої номенклатури чиновництва Російської імперії [432, с. 100].

Високим професіоналізмом та працездатністю володів цензор і водночас інспектор у справах друкарень і книжкової торгівлі Олександр Олександрович Нікольський. Він по суті суміщав дві посади в цензурному відомстві – з 1897 року і по 1917 р. - був незмінним інспектором та займався ревізіями друкарень, бібліотек, книжкових магазинів, а з 1909 р. ще й цензурував закордонні видання. У роки Першої світової війни допомагав у роботі Військово-цензурному відділу штабу Київського військового округу [245, с. 170-171].

Цензор Київського тимчасового комітету у справах друку Сергій Нікіпорович Щоголев був за освітою лікарем, мав досвід чиновницької роботи у канцелярії київського генерал-губернатора, знав декілька мов, розпочав службу у чині колезького радника, завершив – статським радником. Вважався одним із найкращих імперських цензорів. На цій посаді він замінив цензора Миколу Дублянського (працював чи скоріш пересидів на посаді з травня 1907 по вересень 1908 рр.), який більшість часу прослужив у Київській судовій палаті, цензорського досвіду не мав і нічим примітним за час недовгого перебування у Київському тимчасовому комітеті у справах друку не

відзначився. Чи не найдетальніше його професійна кар'єра та громадська діяльність розкрита у статті професора І. Коляди, який вказав, що в особі цензора зійшлися високоосвічений цензор-професіонал, ярий антиукраїнофіл, самовідданий лікар та благодійник, активний громадсько-політичний діяч [339, с. 362-363].

Менше уваги в історичній літературі присвячено цензорам з єврейських видань. Упродовж 1906-1917 рр. на підрядній основі до цензурування видань на єврейській мові залучалися: 1897-1902 рр. (з перервами) – вчений єврей при канцелярії київського генерал-губернатора Аарон Цейтлін; 1902-1909 рр. – київський державний рабин Пейсах Ямпольський; січень-лютий 1909 р. – єврей Шимон Ривлін; червень-жовтень 1909 р. – житомирський державний рабин Соломон Скоморовський; 1909-1910 рр. – вчитель місцевої духовної семінарії Р. Четиркін; 1910-1917 рр. – священник, екстраординарний професор Київської духовної академії Олександр Глаголев [245, с. 43, 141, 327, 371, 375, 399].

У 1909 р. цензорів єврейських видань часто змінювали, що було пов'язано з їх неблагонадійністю та неякісним виконанням службових обов'язків), тому згодом (можливо, з приходом шовініста й антисеміта Т. Флоринського) до цензурування єврейських видань залучали осіб православного віросповідання, вчених зі знанням відповідної мови [22]. Оплата роботи цензорів єврейських видань була значно нижчою, ніж робота штатних цензорів, десь на рівні 750 рубл. на рік, хоча об'єми роботи були значними [22, арк. 6-8].

Всі штатні цензори Київського тимчасового комітету у справах друку, окрім Т. Флоринського (син священника), були дворянського походження та високий освітній рівень.

Аналогічна ситуація щодо походження та освітнього рівня була і в Одесі. Упродовж 1906 р. обов'язки начальника Одеського тимчасового присутствія по внутрішній цензурі виконував Олександр Євгенійович Єгоров. Він закінчив Віленський дворянський інститут, мав досвід як роботи у губернських

канцеляріях, так і у цензурному відомстві. Зокрема, на старті кар'єри, був чиновником з особливих доручень при симбірському губернаторові, він займався цензуруванням кореспонденції відправлених у заслання поляків. З 1866 р. (у 24 роки) почав працювати діловодом при Канцелярії окремого цензора з іноземної цензури в Москві, у 1872 р. – старший помічник цензора Санкт-Петербурзького комітету цензури іноземної, 1881-1906 р. – старший цензор Одеського комітету цензури іноземної, одночасно (з 1896) цензор із внутрішньої цензури [190]. На жаль, біографію наступного керівника Присутствія упродовж 1906-1909 рр. – В.К. Фрома – віднайти не вдалося.

Упродовж 1909-1917 рр. Одеський тимчасовий комітет у справах друку очолив відносно молодий (38 років) Володимир Миколайович Албранд. У цензурному відомстві він розпочав службу у 1906 р. на посаді молодшого цензора Одеського комітету цензури іноземної, з 1908 р. він вже обіймав посаду старшого цензора [245, с. 81]. Стрімку кар'єру у цензурному відомстві можна пояснити значним досвідом роботи в Одеській судовій палаті, військовою службою (1904-1905 рр.), активною участю у земському русі.

В одеській цензурі служив відомий прозаїк та публіцист Олексій Петрович Плетньов (син друга О. Пушкіна – Петра Олексійовича Плетньова), який закінчив юридичний факультет Петербурзького університету та після служби Головному тюремному управлінні 1908 р. став до цензурної роботи в Одесі [208, арк. 1-200].

Штатними працівниками Одеського тимчасового комітету у справах друку також були відставний генерал-майор Полетаєв Євген Олександрович, Горшаков Олексій Олексійович. Службовцями за підрядним наймом були: знавець східних мов – Спефаріс Іван Семенович, цензор з єврейських видань – Лівшиц Гавриіл Іванович, цензори з вірменських видань – священники одеської вірмено-григоріанської церкви Хорасаджианц Григорій та Чубар'ян Ованес [245, с. 234, 370, 376; 208, арк. 1-200; 211; 212].

Явною особливістю одеської цензури в кадровому та організаційному відношенні було суміщення за невелику доплату чотирма штатними

службовцями Одеського тимчасового комітету у справах друку посад в Одеському комітеті цензури іноземної [245, с. 52], натомість штатні посадовці Одеського комітету цензури іноземної, які спеціалізувалися на розгляді видань єврейською, вірменською, іншими східними мовами, були вільнонайманими працівниками Одеського тимчасового комітету у справах друку [245, с. 52]. Серед одеських цензорів ми не побачили активних громадських діячів, це були в абсолютній більшості класичні бюрократи.

Певні особливості у кадровому забезпеченні мали канцелярії інспекторів у справах друку міст Харкова і Катеринослава. По-перше, призначення на посади інспекторів або їхніх помічників у ці міста розцінювалося чиновниками як тимчасове – такою собі сходинкою перед отриманням вищої посади у системі МВС. По-друге, посадовці знаходилися у безпосередній близькості до губернатора, який у свою чергу намагався на них впливати і по можливості підбирати собі підданих. Так, окремі харківські цензори Б. Алмазов (1898-1902 рр.) та В. Сенгалевич (1902-1903 рр.), переміщаючись губерніями на посадах чиновників з особливих доручень, у певний час були призначені харківськими окремими цензорами. Прослуживши на посадах цензорів, кожен з них пішов угору по кар'єрній драбині [245, с. 82; 101; 102].

У вересні – грудні 1904 р. посаду харківського окремого цензора тимчасово займав П. Воршев, службова біографія якого була позначена постійними горизонтальними переміщеннями на посаді цензора (Варшава, Одеса, Харків, Нижній Новгород) [245, с.130].

Упродовж 1904-1909 рр. харківським окремим цензором (з 1906 р. – інспектором) був колишній студентський інспектор Томського університету Василій Петрович Григоровський. Скоріш за все його і відправили у Харків дослужити до виходу на пенсію. Бувши літньою людиною, В. Григоровський і помер на службі. Після його смерті посаду впродовж двох років (1909-1910 рр.) тимчасово обіймав колишній помічник цензора інженер-технолог за освітою, колишній фабричний інспектор та співробітник «Харківських губернських відомостей» В. Рюмін [109; 245, с. 153, 317].

Упродовж 1910-1916 рр. харківським інспектором у справах друку був доктор медицини Судаков Яків Володимирович, який до 1903 р. взагалі не мав справи з чиновницькою службою, а був практикуючим лікарем (у т.ч. військовим лікарем під час російсько-японської війни). До відрядження у Харків Я. Судаков працював інспектором у справах друкарень та книжкової торгівлі у м. Вільно [122; 245, с. 342].

Оскільки всі інспектори у справах друку, що працювали у Харкові були не місцевими (навіть не з українських губерній), то очевидно вони зовсім не могли цензурувати україномовні видання та рукописи. Ця обставина обумовила запровадження з 1906 р. (коли вочевидь у революційну добу збільшилася кількість україномовної друкованої продукції) помічника харківського інспектора у справах друку з цензурування україномовної продукції. Цензуруванням україномовної продукції займалися 1906-1912 рр. – В. Давиденко, 1912-1914 рр. – І. Самойлов, 1914-1917 рр. – Д. Симановський [132, арк. 13, 23, 49; 136]. Це були представники різних відомств – освітнього, духовного, земських органів. Головним критерієм було знання мови та політична благонадійність.

Найкоротший період з-поміж інших цензурних органів в українських губерніях Російської імперії функціонувала Канцелярія окремого цензора з внутрішньої цензури (з 1906 – інспектора у справах друку) у м. Катеринослав. За період 1903-1917 рр. змінилося 10 цензорів, а, отже, на кожного з них у середньому припадало не більше як півтора роки служби.

Запускав роботу цензурної інституції Катеринослава персидський хан Соломон Авакович Мелік-Меграбов, який розпочав службу у цензурному відомстві на Кавказі у 1872 р. Два місяці у 1904 р. його тимчасово на посаді підмінив відкомандирований з Москви С. Соколов. У серпні 1905 р. С. Мелік-Меграбов пішов на підвищення і був відкомандирований до ГУД. З вересня по листопад 1905 р. функції катеринославського цензора були покладені на викладача Катеринославської гімназії Г. Гейдока. У період піку Першої російської революції цензором у Катеринославі (листопад 1905 – лютий

1906 рр.) був радник катеринославського губернського правління Парвицький [245, с. 136, 247, 248, 256, 332].

Упродовж 1906-1912 рр. катеринославським інспектором у справах друку був відряджений з Царства Польського Паскаль Антон Олександрович, який після закінчення Варшавського університету довгий час займався викладанням німецької та польської мов [245, с. 284].

1909-1912 рр. функції катеринославського інспектора у справах друку виконував Крилов Микола Михайлович, який також був відкомандирований сюди з ГУД та дослужував необхідний термін для виходу на пенсію [245, с. 218]. За аналогічною траєкторією була служба «катеринославським цензором» колишнього чиновника особливих доручень при самарському губернаторові Володимира Георгійовича Ерделі [245, с. 394].

У червні 1914 р. катеринославським інспектором у справах друку призначили службовця Варшавського цензурного комітету Віктора Францовича Модля, який з початком Першої світової війни почав виконувати і функції військового цензора. Суміщав В. Модль дві посади до смерті у серпні 1915 року. Посади померлого цензора зайняв евакуйований з Царства Польського військовий цензор Петров Василій Олександрович. Він був чи не єдиним професійним цензором, що працював у Катеринославі, адже до призначення на службу у цензурному відомстві прослужив більше 10 років [245, с. 290].

З початком Першої світової війни абсолютна більшість цензорів була взята на службу до військово-цензурного відомства. Коло їхньої роботи і повноважень значно розширилося, але разом із цим і зросло матеріальне забезпечення. За військовими цензорами зберігалася заробітна плата по відомстві МВС-ГУД та призначалася доплата від воєнного відомства – 3 рублі добових. Хоча на практиці, як стверджує дослідниця І. Сулима-Камінська, службовці Київського тимчасового комітету у справах друку отримували дещо менше: цензори по 2,50 рубл., секретар і діловод по 1,25 рубл. [432, с. 103].

Отже, аналіз принципів формування, комплектації штату центрального апарату цензури та її регіональних підрозділів, розгляд персонального складу цензурних органів українських губерній з елементами просопографії дають можливість підсумувати наступне:

- штатний розпис регіональних органів та фахова комплектація регіональних органів цензури не завжди відповідала реальним потребам; разом із цим упровадження окремої (чи додаткової) штатної посади процес надзвичайно складний і вирішувався навіть не в ГУД, а на рівні правлячого сенату та інших центральних органів виконавчої влади; кількість цензорів по імперії була суворо регламентована і не могла варіюватися;

- типовим явищем функціонування цензурного апарату була зрівнялівка в оплаті праці, дискримінація в оплаті праці на рівні регіонів (службовці вищі за чином та кваліфікацією отримували заробітну плату на рівні рядових цензорів столичних комітетів);

- в українських губерніях широко практикувалося суміщення та сумісництво посад в органах внутрішньої та іноземної цензури;

- служба у цензурному відомстві відзначалася значною мобільністю по горизонталі: цензор із Кавказу чи Варшави міг бути командирований у Харків, Київ чи Катеринослав і навпаки;

- призначення службовців у Харків та Катеринослав відбувалося за залишковим принципом, часто у ці міста відряджалися літні або малокваліфіковані чиновники, що не могло не відобразитися на якості роботи цензурних органів;

- професійний склад цензорів Києва та Одеси був відносно сталим, досвідченим; цензори цих міст були не тільки фахівцями своєї справи, але й активними громадськими діячами, публіцистами;

- в Одесі середній вік цензорів був меншим, ніж це було у Києві.

Висновок до другого розділу

Уся історія розвитку цензурного режиму в Російській історії – це його перманентне реформування, яке можна описати формулою: вдосконалення юридичного провадження плюс послаблення режиму через тиск громадськості, за «дужками» поділення на вихолощення поступок у питанні свободи слова і в кінцевому рахунку повернення колишнього владного контролю за інформаційним простором. У період суспільних напружень влада застосовувала ручний механізм управління цензурою. Не виключенням став і період 1905-1907 рр. Влада упродовж 3-х років рядом юридичних хитрощів П. Столипіна змогла повернути і навіть вдосконалити цензурний контроль, що зводив нанівець положення Маніфесту 1905 року у частині обіцяної імператором свободи слова.

Загалом цензурне законодавство являло собою нагромадження різних норм, тимчасових правил, постанов та циркулярів. На початку ХХ ст. попри урядові спроби та вимоги видавничої і журналістської громадськості так і не було ухвалено нового цензурного статуту, який би врегулював усі нюанси цензурної практики в Російській імперії.

Структура цензурних установ у Росії в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. змінювалася відповідно до законів про цензуру, але у повній мірі не встигала за розвитком книговидавництва і журналістики. З одного боку, це відбивалося на якості виконання завдань, які ставила влада перед цензурою, з іншого – шкодило розвитку книжкової справи. Однак привести у відповідність цю систему було практично не можливо. Кількість проглянутого цензорами матеріалу не вдавалося скоротити, незважаючи на окремі спроби штучно обмежити ріст друкованої продукції, а також через неможливість виділити коло тем, які можна було б пропустити без цензури. Через обмеженість фінансових коштів так і не вдалося істотно розширити цензурний апарат, а наявні чиновники не в змозі були охопити весь обсяг друкованої інформації. Вертикаль спеціальних цензурних органів відзначалася високим рівнем централізації, натомість не було чіткого порядку та контролю за виконанням

цензурних функцій органами та установами (губернські канцелярії, поліція тощо), для яких контроль за інформаційним простором не був основним у їх діяльності.

Парадоксальним було те, що професійних цензорів на всю імперію, як для такої важливої справи державної безпеки, було досить мало. Взагалі не можна говорити про масовість професії. Серйозними були підходи до кандидатур цензорів центральних органів, а також місцевих підрозділів у Києві та Одесі. Натомість на периферії – Харків та Катеринослав – у кадровому підборі був повний безлад та формалізм.

В українських губерніях Російської імперії широко практикувалися явища суміщення посад, підрядний найм спеціалістів зі знаннями єврейської та української мов, зрівнялівка в оплаті праці. Загалом для кожного українського міста, де діяв цензурних орган, була своя специфічна ситуація з кадровим забезпеченням, фінансуванням та кар'єрними траєкторіями службовців.

РОЗДІЛ 3.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНЗУРНИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ

Висвітлення діяльності цензурних органів в українських губерніях Російської імперії можна здійснити як за інституційно-типологічним, так і за територіальним принципом. Хоча останній і є досить суперечливим, нам все ж він видається більш зручним. До того ж інші дослідники, які працюють у цій царині історичної проблеми, також послуговуються таким підходом. Справа у тому, що мережа цензурних органів не мала прямої прив'язки до губерніального поділу в Російській імперії, не зв'язана вона була і з поділами на освітні чи судові округи. Так би мовити, цензурні райони або зони обслуговування того чи іншого цензурного органу були абсолютно умовними. Тобто логічним було те, що книговидавець, друкар, книгорозповсюджувач з губерньського або повітового міста буде звертатися за цензурним дозволом (чи перебуватиме під цензурним контролем після 1906 р.) до географічно найнаближенішого цензурного органу Києва, Одеси, Харкова або Катеринослава. Таким чином, практично склалися умовні цензурні райони, що частково співпадають із традиційним історико-географічним районуванням українських земель. Так, території, які включали Правобережну Україну (або Південно-Західний край) та Лівобережжя, обслуговувалися відкритими у Києві цензурними органами. Південь України (або умовна назва Новоросійський край) обслуговувався одеськими цензурними органами. Середнє Подніпров'я та Слобожанщина – відповідними інспекторами у справах друку Харкова та Катеринослава. Оскільки межі цензурних районів директивно не було визначено, то видавці неперіодичних друкованих видань могли звертатися за цензурним дозволом до відповідних органів, що були менш завантажені або були більш лояльні до них, тощо. Контроль за неперіодичними виданнями після зміни цензурного законодавства у 1906 р. та остаточного переходу до карального типу цензури був, можна сказати,

розсіяним. Наприклад, якщо київський цензор помітив у виданій в Харкові книзі шкідливий зміст, то він мав повне право порушувати перед судом клопотання про накладення стягнення на видавця та вимагати вилучення книги. При цьому харківський цензор взагалі міг бути не включений у цей правочин.

Натомість у контролі за змістом періодичних видань така екстериторіальність не допускалася. Місцеві цензори пильно слідкували за змістом місцевих періодичних видань, тираж яких міг поширюватися і на інші регіони. Особливо якщо мова йшла про багатотиражні періодичні видання Києва та Одеси.

3.1 Діяльність «київської цензури»

Цензурний район Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та частково Полтавської губерній обслуговувався в абсолютній більшості цензурними органами, утвореними у Києві - Київський тимчасовий комітет у справах друку (до 12 травня 1906 р. - Канцелярія київського окремого цензора), інспектор у справах друкарень та книжкової торгівлі. Їхнім завданням було контролювати зміст та обіг неперіодичних видань, переглядати зміст усієї київської періодики. В інших губернських містах цього цензурного району зміст місцевої преси контролювали спеціальні чиновники губернаторських канцелярій, які часто керувалися київськими цензорами.

Територія цензурного району мала свою специфіку насамперед за рахунок стратегічного значення Південно-Західного краю¹⁶, пограниччя з Австрією, значним відсотком польського та єврейського населення, розвитком українофільської діяльності у Києві. Ці та інші обставини й обумовили як

¹⁶ Інститут київського генерал-губернатора був скасований найпізніше – у 1914 році.

ретельний підбір кадрів до місцевих цензурних органів, так і прискіпливий контроль й увагу вищих органів імперії.

Контролем за друкованими виданнями та обігом книжкової продукції у Південно-Західному краї (Київське генерал-губернаторство) та над Лівобережжям (Чернігівська та Полтавські губернії) до 1906 р. займалися Канцелярія київського окремого цензора, інспектор у справах друкарень та книжкової продукції, спеціальні чиновники губернаторських канцелярій у містах Полтаві та Чернігові. Така розстановка цензурних інституцій залишилася і після 1906 р., лише замість Канцелярії київського окремого цензора 12 травня 1906 р. за розпорядженням Міністерства внутрішніх справ на підставі «Тимчасових правил для неперіодичної преси» було утворено Київський тимчасовий комітет у справах преси, який здійснював цензорські функції до квітня 1917 р.

Упродовж ХІХ ст. найбільше книг українською мовою виходило саме у Києві і з дозволу «київської цензури». Особливості проходження цензурних перевірок українських видань достатньо повно описано у вітчизняній історіографії. Не рідко українська книга пробивала цензурну блокаду завдяки недосконалості цензурного законодавства та певній корумпованості чиновників цензурного відомства. Саме тому одна з найперших особливостей діяльності цензурних органів Києва була пов'язана з україномовним книговиданням та українським питанням на сторінках друкованих видань в цілому.

На початку ХХ ст. Канцелярії київського окремого цензора довелося зіткнутися з новим підйомом українського національного руху. Українська інтелігенція почала буквально бомбардувати київських цензорів україномовними рукописами художніх та публіцистичних творів, все частіше на сторінках російськомовної преси почали доводити необхідність широкого вжитку української мови у початковій школі та книговиданні для народного читання. Масла до вогню, так би мовити, додавала «Доповідь Комісії з питання

відміни утисків малоросійського друкованого слова», підготовлена Російською академією наук у 1904 р.

Па початку січня 1905 р. із рішучими заявами відносно необхідності змін правил видання та розповсюдження серед народу україномовних книжок популярного змісту виступив ряд громадських організацій України, зокрема, і київське товариство грамотності. Поряд із цим у перші місяці 1905 р. у цілому ряді місцевостей України вчителі самовільно переходили до викладання українською мовою в школах. Статті, написані українською мовою, все частіше з'являлися па сторінках газет. У січня 1905 р. з'їзд київських дільничних повітових лікарів постановив, що з метою «широкого розповсюдження серед населення популярно-наукових знань про заразні хвороби та засоби запобігання і лікування їх, дуже корисно видати на земські кошти брошури та листівки мовою малоруською». Намагання ж уряду та місцевих владних структур знову залишити ці питання без змін, викликали рішуче засудження: «Людина безстороння..., особливо коли мова іде про народне здоров'я, якби їй запропонували таке питання, неодмінно відповіла б, що коли ми бажаємо, щоб народ нас розумів, щоб наша Мова й певні відомі поняття, що містяться в ній, йшли безпосередньо До серця народу, ми повинні звертатися до нього його рідною мовою», - така думка висловлювалася на сторінках газети «Волинь» [392, с. 253].

Ситуація дедалі більше виходила з-під контролю цензурних та місцевих адміністративних органів: з кінця січня 1905 р. кількість українських видань в країні збільшувалася з кожним тижнем. Це дає підстави говорити, що у так званий «період безцензурності» (в Росії охоплював період з 19 жовтня по 24 листопада 1905 р.) в межах Південно-Західного краю розпочався раніше і був започаткований українською інтелігенцією. І як зазначила дослідниця І. Сулима-Камінська, цензурну блокаду у Києві прорвали саме україномовні видання та національна інтелігенція [433, с. 32].

З початком розгортання революційних подій 1905 р., появою безцензурних соціалістичних та революційних видань українське питання у

діяльності ще тоді канцелярії київського окремого цензора відходить на задній план. Фактично з січня по грудень 1905 р. канцелярією взагалі не здійснювалася якась ефективна цензурна робота. ГУД також не давало якихось конкретних директив, тільки вимагало взяти під контроль соціалістичні видання. Однак старі механізми обліку і контролю за періодичною пресою та книговиданням вже не діяли [1, арк. 142-169].

12 травня 1906 р. розпочав роботу Київський тимчасовий комітет у справах друку. Це було не перейменування канцелярії у комітет, а дійсно відбулося повне перезавантаження діловодства та принципів цензурної роботи. Потрібно було наново скласти перелік усіх періодичних видань, визначити їх тематичне спрямування, визначитися з пріоритетами у цензурному контролі, відпрацювати нові алгоритми впливу на редакторів. Адже в умовах революційного хаосу та стрімкого зростання кількості різнопланової періодики охопити одразу все було не можливо [2, арк. 1-44]. Складність ситуації для цензорів полягала ще й у тому, що нові норми цензури передбачали можливість накладення покарання, вилучення номерів тільки після судового рішення. У цензурний процес включалися відтепер і прокурори, які переобтяжені справами про селянські чи робітничі виступи, страйки, відмовлялися брати чи активно займатися справами преси [103, арк. 20].

Упродовж 1906–1909 рр. Київський тимчасовий комітет у справах друку очолював надвірний радник О. Сідоров. Його професійну траєкторію ми вже описували у підрозділі 2.3, але тут необхідно зазначити, що його призначення головою комітету було цілком виправданим у нових цензурних умовах. Адже на перше місце у роботі цензора, а тим більше голови цензурного органу, виходила його юридична компетентність. О. Сідоров якраз був за освітою юрист. У спогадах про період свого перебування на цензорській посаді у Києві, він мало згадує про свою професійну діяльність, проте у спогадах за московський період він зазначає, що його запросили до першопрестольної саме для налагодження судового переслідування періодичних видань

московським комітетом у справах друку [263, с. 221-228]. Це дає підстави стверджувати, що практика реалізації норм цензури через судове переслідування періодичних видань, видавців та друкарень успішно упроваджувалася службовцем у Києві упродовж 1907-1909 рр.

Про період пікових революційних потрясінь та втрату контролю за друкованими виданнями київські цензори практично не згадують чи не висловлюють якоїсь серйозної стурбованості. Так, наприклад, цю проблему не згадує у своїх споминах О.Сідоров [263-265]. Їх у більшій мірі хвилювали загальнополітичні питання, справи громадського життя Києва, світські події тощо.

Упродовж перших місяців роботи Київського тимчасового комітету у справах друку його службовці склали перелік місцевих періодичних видань. З 81 періодичного видання, більше половини (а саме 46) мали суспільно-політичне спрямування та вважалися друкованими органами різних політичних сил і рухів. За мовою видання: абсолютна більшість – російськомовні; 3 газети – «Громадська думка», «Боротьба» і «Рада» – українською, 2 газети – польською, 1 газета – чеською. Всі українські видання були занесені цензорами у табір опозиційних. Якщо «Громадська думка» та «Рада» мали просто статус опозиційних, то газета «Боротьба» була означена як «орган соціалістів-революціонерів» [35, арк. 35; 36; 38, арк. 1-24].

Вітчизняна дослідниця Н. О. Щербак порахувала, що упродовж 1906 р. проти київських газет було порушено 82 судові справи, переважна більшість із них (58) – по 129 статті Статуту кримінального судочинства (пропаганда антиурядових учень і суджень). 12 разів за рік штрафували газету «Громадська думка», 9 разів – газету «Свобода и право», 6 разів – «Киевские отклики». Переслідувань зазнавали газети «Рада», «Народ», «Боротьба», «Киевская заря», «Отголоски жизни» і «Свободная мысль» [38, арк. 20]. Все це були опозиційні видання октябристів, кадетів, есерів.

Застосування адміністративних штрафів, як влучно вказує І. Сулима-Камінська, були хоч і справою не приємною, але не смертельною [433, с. 33].

Солідні періодичні видання могли їх покривати коштами, вирученими від підписки чи великих об'ємів роздрібної торгівлі. Набагато більших неприємностей періодичному виданню приносили затримка номерів чи їх повне вилучення.

У 1906 р. найбільше дісталось і без того дотаційним українськими меценатами «Раді» та «Громадській думці». На останню за перші 20 днів 1906 р. 5 разів накладався арешт, з 25 січня по 3 лютого 1906 р. її вихід було призупинено, а в серпні того ж року вона була зовсім закрита [436, с. 57].

Загальний спад політичного ажіотажу та судові цензурні переслідування знизили гостроту опозиційності київської преси, яка у більшій мірі на своїх сторінках почала висвітлювати господарське, літературне та театральне життя краю.

У 1907 р. за даними Київського тимчасового комітету у справах друку зазначається різке зменшення кількості періодичних видань – 68 з них 9 суспільно-політичного характеру (4 видання: «Рада», «Слово», «Рідний край» (переведений із Полтави), «Україна» (колишня «Киевская старина») – українською мовою; 1 видання: «Dsenik Kjowski» - польською). Те, що майже половину суспільно-політичного контенту у Києві давали українські видання, вважаємо неабияким успіхом та проривом. Однак за цей успіх українським редакторам довелося досить дорого заплатити, особливо в умовах запровадження у червні 1907 р. київським губернатором П. Ігнат'євими стану посиленої охорони (за правовим режимом подібний до воєнного стану). В умовах запровадженого стану посиленої охорони губернатор міг видати обов'язкову постанову щодо обмеження висвітлення у пресі тієї або іншої інформації. У разі порушення її норм він міг накладати на порушників адміністративні штрафи або арештовувати відповідальних осіб. Так, київський губернатор у черні 1907 р. обов'язковою постановою заборонив публікацію будь-яких статей або інших повідомлень, у яких висловлюється негативне ставлення до уряду, критикуються дії тих чи інших державних установ. За порушення норм цієї постанови передбачався штраф до 500 рубл. або

адміністративний арешт на 3 місяці [5, арк. 39]. Відповідно спрощувалася робота цензурних органів, які могли не звертатися до суду і доводити через суд порушення цензурних норм, а просто вказати губернатору на редакторів-порушників його постанови.

У своїй обов'язковій постанові він заборонив публікацію будь-яких статей або інших повідомлень, у яких висловлюється негативне ставлення до уряду, критикуються дії тих чи інших державних установ. За порушення норм цієї постанови передбачався штраф до 500 р. або адміністративний арешт на 3 місяці [5, арк. 39]. В умовах воєнного стану або стану посиленої охорони значно спрощувалася процедура покарання редакторів місцевих періодичних видань. Не потрібно було звертатися до «Кримінального уложення» чи інших нормативних актів, достатньо було визнати факт порушення розпоряджень губернатора. Упродовж 1907 р. на київських редакторів було порушено 28 судових справ, проте значно ефективнішою була практика накладення губернатором адміністративних штрафів за донесеннями Київського тимчасового комітету у справах друку. Найбільше штрафів упродовж року заробив редактор «Ради» М. Павловський. Його штрафували 7 разів на загальну суму 800 рублів. Для порівняння редактора опозиційної газети «Киевские вести» В. Семяновського штрафували 3 рази на суму 700 рубл., редактора газети «Слово» С. Петлюру – 2 рази на суму 200 рубл., 1 раз на 100 рублів редактора провладної газети «Киевлянин» М. Ващенко-Захарченка [30, арк. 1-11].

Судова практика щодо порушників цензурних норм у Києві ставало дедалі успішнішою: у 1908 р. проти редакторів та видавців київських газет цензурою було порушено 32 справи, у 1909 р. – 35. У 90% випадків судові ухвали виносилися на користь органів цензури [72, арк. 1-39]. Відповідна статистична інформація, складена за архівними справами Київського тимчасового комітету у справах друку подана у Таблицях 3.1 та 3.2.

Таблиця 3.1

**Загальна кількість накладених штрафів та їх грошовий еквівалент
за 1908 р.**

Назва періодичного видання	Кількість штрафів за рік	Грошовий еквівалент за рік, рубл.
«Рада»	2	450
«Киевская мысль»	7	2200
«Киевские вести»	3	1300
«Літературно-науковий вісник»	1	200
«Dzenic Kijowa»	1	150

Джерело: ЦДАК України, ф.295, оп.,1, спр. 6, арк. 33–138.

Таблиця 3.2.

**Загальна кількість накладених штрафів та їх грошовий еквівалент
за 1909 р.**

Назва періодичного видання	Кількість штрафів за рік	Грошовий еквівалент за рік, рубл.
«Рада»	3	700
«Киевская мысль»	4	850
«Киевские вести»	6	1250
«Літературно-науковий вісник»	1	100
«Dzenic Kijowa»	2	200
«Киевская почта»	1	200
«Киевское утро»	1	300

Джерело: ЦДАК України, ф.295, оп.,1, спр. 6, арк. 33–138.

Як і раніше лідерами за кількістю штрафів були три опозиційні видання - «Киевская мысль», «Киевские вести», «Рада». Однак тиражі «Ради» були у рази меншими, а тому україномовна газета страждала найбільше. Наприклад, станом на 1909 р. загальний наклад дев'яти україномовних періодичних видань був у 1,8 разів меншим за шість польських періодичних видань та майже у 10 разів за 58 російських і складав 2650 примірників [62, арк. 1-64].

З 11 лютого 1909 р. і по квітень 1917 р. Київський тимчасовий комітет у справах друку очолював професор Тимофій Дмитрович Флоринський. Непересічна особистість, визначний вчений-візантист, активний громадський діяч монархічного руху, переконаний антиукраїнофіл. Професор І. Коляда стверджує, що з приходом Т. Флоринського на посаду відбулося посилення натиску цензурної інституції на україномовні закордонні видання. Саме цим напрямком особисто займався голова Київського комітету. Приблизно до 40–50% найменувань друкованої продукції застосовувалися обмежувальні санкції (заборона до поширення, істотні обмеження у продажу та поширенні, допущення лише у спецховища бібліотек тощо) [84, арк. 1-86]. У підрозділі 2.3 ми вже зазначали, що призначення Т.Флоринського на посаду керівника цензурного органу відбулося за особистої згоди імператора, було своєрідним виключенням із цензурного законодавства та довголітньої цензурної практики. Тому цілком очевидним було те, що призначення цієї персоналії мало на меті привнесення в діяльність цензурного органу Києва чогось істотно нового. Замість «судебника» О. Сідорова, який боровся з опозиційною пресою, вміло представляючи інформаційні та іміджеві інтереси імперії в суді, мав прийти інтелектуал здатний переграти опозиційну та українофільську на їхньому полі із витонченим застосуванням каральної функції держави.

У 1909-1910 рр. у діяльності Київського тимчасового комітету у справах друку намітилися наступні тенденції: 1) зменшення кількості судових клопотань про порушення періодичними виданнями цензурних норм та зростання числа судових ухвал на користь цензурних органів; 2) збільшення у рази адміністративних штрафів, що накладалися на редакторів газет і журналів

за порушення тих чи інших норм; 3) витіснення адміністративними штрафами та цензурними переслідуваннями опозиційних газет і журналів, «розчистка» місця на ринку для проурядової преси. Так, у 1910 р. у Києві нараховувалося 65 періодичних видань проти 74 у 1909 р. З 1911 р. кількість періодичних видань збільшується до 70. При цьому майже не було відверто опозиційної преси, натомість з'явилося багато правих газет і журналів – «Двуглавый орел», «Молодые силы», «Святая Русь» [58, арк. 253].

Упродовж 1912–1914 рр. в роботі з періодичними виданнями застосовувалася аналогічна практика та ще потужнішим був цензурний натиск на україномовну періодику за для зменшення її зростаючого впливу на «іногородців», якими за визначенням П. Столипіна були українці у складі єдиної і неподільної Російської імперії.

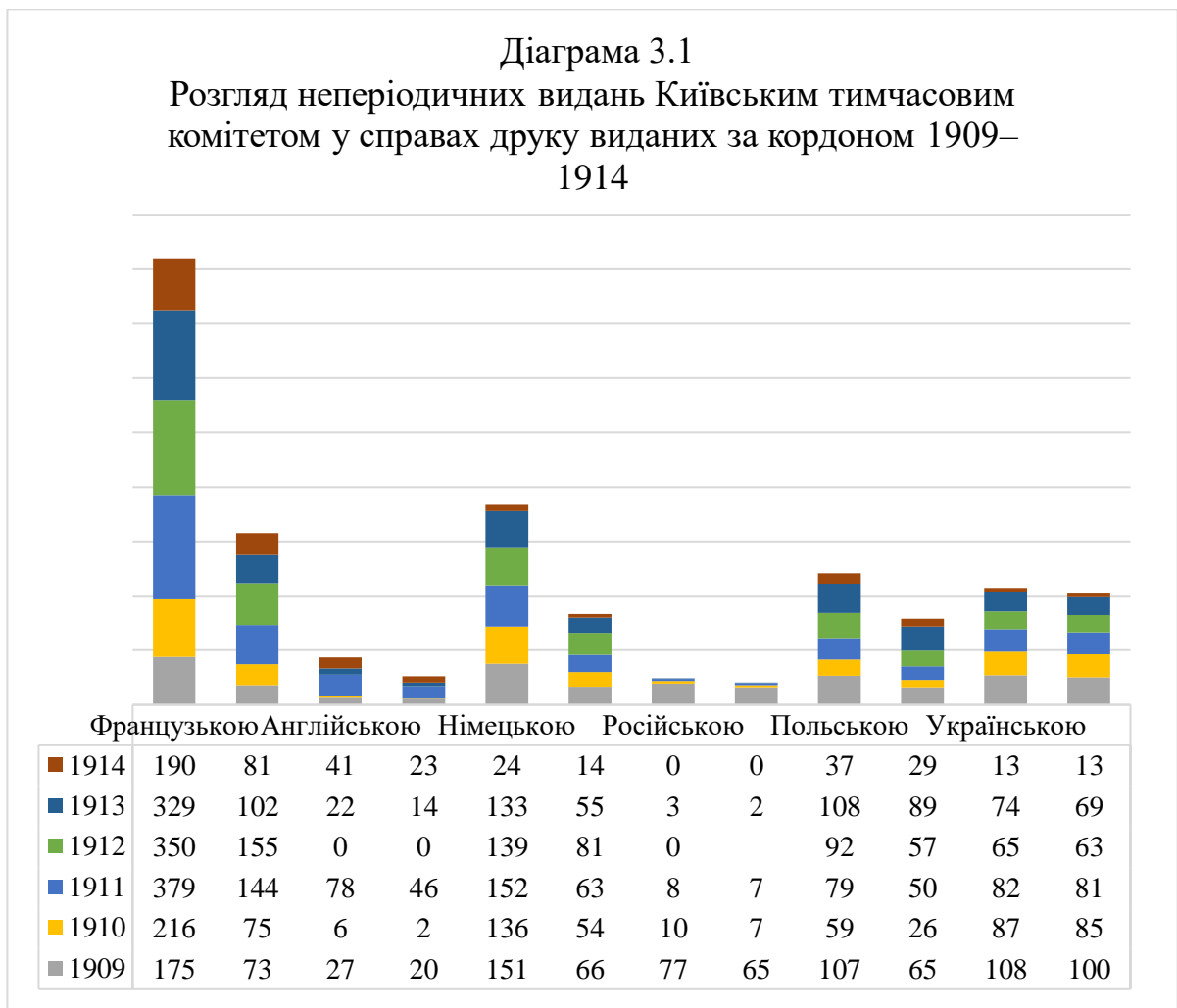
Суттєве зменшення ролі опозиційних видань на формування інформаційного поля Південно-Західного краю та Лівобережжя дало змогу київським цензурним органам взятися за неперіодичні видання. Цією справою спільно мали займатися Київський тимчасовий комітет у справах друку, інспектор у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі та місцева поліція. Необхідність наведення порядку у сфері неперіодичних видань обумовлювалася й тим, що всі заборонені до 1905 р. твори на вимогу видавців та книгорозпосядучувачів мали бути перевірені відповідно до чинних цензурних норм.

З 13 червня 1907 р. під головуванням статського радника А. Нікольського розпочалися тотальні ревізії по міських книгарнях, книжкових складах, вилучалися видання, що були видрукувані без цензурного дозволу. Так, лише на одному складі книговидавництва Ірецької було заарештовано 160 кг продукції, кілька тисяч видань на складі «Донская Речь» [28, арк. 227]. Протягом 6 годин тривав обшук 22 серпня 1907 р. на складі присяжного повіреного Соколовського, вилучено 1000 примірників заборонених книг і брошур. 45 назв заборонених видань було виявлено при

першій ревізії на складі, у бібліотеці та книжковій крамниці Народного Дому київського товариства грамотності на Троїцькій площі [393, с. 189].

З вітрин кіосків та книжкових розкладок зникли безцензурні видання К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Лібкнехта, Лассаля, Плеханова, що у 1905-1906 рр. продавалися майже на кожному кроці.

Для книжок і брошур, виданих за кордоном, зберігалася попередня цензура. 40-50% найменувань закордонної друкованої продукції, що надходило до Київського тимчасового комітету у справах друку, заборонялися місцевими цензорами. Що ж до україномовної продукції, то заборонялося без малого 100% продукції. Статистично та наочно це можна прослідкувати за даними діаграми 3.1, де у перших стовпчиках подано загальну кількість видань, яка надійшла на розгляд у поточному році, у других – кількість заборонених видань [84, арк. 1-45].

Джерело: ЦДІАК України – Ф.295, оп.1, спр.604.

Прикладом ставлення цензорів до українських видань, здійснених за кордоном (здебільшого у підавстрійській Україні), може бути ситуація з розглядом видань Івана Франка.

Більшість творів Івана Франка, що надходили до Російської імперії наприкінці XIX ст., розглядалися у Петербурзькому комітеті цензури іноземної і тільки на початку XX ст. до розгляду україномовної друкованої продукції з Галичини і, зокрема, творів Каменяра долучився Київський тимчасовий комітет у справах друку в особі визнаного імперією «експерта з українського сепаратизму» С. Щоголева¹⁷ [454, с. 276]. Його характеристики на твори І. Франка відзначалися жорсткою критикою їхнього змісту, пошуком будь-яких зачіпок для заборони твору, постійними звинуваченнями автора в «українському сепаратизмі» та ворожому ставленні до російської державності.

У серпні 1913 р. на розгляд С. Щоголева надійшло видання «Акорди. Антольогія української лірики від смерті Шевченка. Уложив Іван Франко», в якому було вміщено твори 88 українських письменників. Цензор ретельно проаналізував кожний вірш і зробив загальний висновок про те, що половина віршів присвячена «оплакуванню страждань України, поневоленої Росією». Виносячи вердикт щодо заборони видання, цензор С. Щоголев посилався на «залізні статті» - 128-129 Кримінального уложення, - в який йшлося про заклики до повалення верховної влади, бунту чи повстання [454, с. 276].

У січні 1914 р. С. Щоголев розглянув два збірники поезій І. Франка «Із літ моєї молодості» та «Вірші на громадські теми» [454, с. 276-277].

У першому збірнику з 35 віршів цензор виокремив тільки два «Товаришам із в'язниці» та «Невільники», в яких службовець помітив заклик до повалення існуючого ладу та популяризацію класової ненависті. Тому збірку за виключенням названих віршів (сторінки 118 – 123) було дозволено до поширення [454, с. 277].

¹⁷ Дет. див. *Коляда, І.А.* (2012) "Благородный осведомитель": штрихи до портрета київського цензора Сергія Никипоровича Щоголева, Проблеми історії України XIX - початку XX ст., Вип. 20, С. 354-363.

Що ж до другої збірки, то цензор був менш поблажливий та відзначив її українофільську та соціалістичну спрямованість. На думку цензора С. Щоголева, заклик до повалення верховної влади найбільш чітко прослідковувався у поемі «Мойсей» та вірші «Вічний революціонер», неповага до імперської влади та український сепаратизм – у віршах «Найманець» та «Не пора» [454, с. 277]. Отже, збірка в цілому була заборонена до поширення. Двома місяцями пізніше була заборонена і поема «Мойсей», яка надійшла на цензурний розгляд окремим накладом [454, с. 277].

В основному в україномовних творах зачіпки цензорів стосувалися не мови написання, а змісту та навіть натяку на прославляння героїки козацької доби, українську окремішність, унікальні звичаї та традиції. Звичайно ж не допускалися і наукові праці з військової чи суспільно-політичної історії, що не вкладалися у загальноросійську історичну концепцію [19, арк. 1-141]. Прикладом цього може бути ситуація травня 1909 р. з розглядом у Київському тимчасовому комітеті у справах друку закордонного видання М. Драгоманова «Пропавший час. Українці під Московським царством». Київський цензор С. Щоголев у своїй резолюції написав: «В брошюре усматривается возбуждение малороссов к борьбе с законною властью в России, к отделению от России и, притом, либо путем ниспровержения государственного строя, либо путем изменнических деяний, кроме того, в сочинении содержится выражение дерзостного неуважения к Русской Верховной Власти, а также выражаются оскорбляющие память императоров Павла и Николая! [Цит. за: 339, с. 354-363]».

Контроль за інформацією громадсько-політичного, соціально-економічного характеру складав понад 50% усього робочого часу. Проте не менш важливим у діяльності Київського комітету у справах друку був контроль за дотриманням суспільної моралі та загальної благопристойності у пресі. До того ж з розвитком кінематографа на початку ХХ ст. розширювалася сфера діяльності цензорів. Чини поліції внаслідок недостатньої освіченості не могли визначити ступінь «предосудительності» кінокартини, а тому природно,

що цим мали займатися цензори. Загалом питання оцінки змістового наповнення кінокартин, як складової масового видовища, на початок ХХ ст. не мала достатньої правої регламентації, а тому у більшості випадках цензори у своїх оцінках і висновках керувалися саме цензурними нормами у трактуванні змісту.

Діловодство відповідного комітету засвідчує, що цензори намагалися боротися з поширенням у київській пресі оголошень про надання як прямих, так і завуальованих інтимних послуг. Особи, що працювали у сфері секс-індустрії, яка завжди була розвинутою у Києві, намагалися часто розрекламувати свої послуги у газетних рубриках «Знайомства». Тому спеціальними розпорядженнями цензурних органів та губернатора редакціям газет заборонялося приймати приватні оголошення з описом параметрів жіночого тіла, натяками на інтим.

Не допустимим відповідно до законодавства було поширення порнографічної літератури, фотокарток, листівок. Їх виявленням та вилученням займалися цензурні та поліційні органи, хоча об'єми і були значними, проте майже невичерпними. Більшість такої продукції мала закордонне походження (Франція, Італія) [28, арк. 94].

Цензурне законодавство передбачало, що для реклами лікарських засобів і послуг, публікації статей медичного характеру у неспеціалізованих виданнях був потрібен спеціальний дозвіл лікарського департаменту. Тобто існувала окрема «лікарська цензура», яка при цьому не мала спеціальних контролюючих органів, які б її реалізовували. Завдання контролю за інформацією лікарського характеру, рекламою медичних послуг та засобів покладалися на Київський тимчасовий комітет у справах друку. У складі комітету цензор С. Щоголев за освітою був лікарем та мав досвід медичної практики, а тому цей напрям роботи часто міг реалізовуватися без спеціального звернення за експертними висновками до фахівців. Рядом розпоряджень та спеціальних ревізійних заходів було обмежено поширення псевдо медичної літератури, брошур із народної медицини, самолікування,

інструкцій із самостійного створення певних ліків. Під забороною були оголошення про засоби народної контрацепції, лікування чоловічого безсилля, приватні лікарські послуги, насамперед аборти, реклама щодо чаклунства, гадання, спиритичні сеанси [28, арк. 94].

З початком Першої світової війни діяльність Київського тимчасового комітету у справах друку та інспектора друкарень, літографій і книжкової торгівлі зазнає істотних змін. На перший план виходить завдання захисту військової і державної таємниці, недопущення повідомлень у пресі та інших друкованих виданнях, які б могли слугувати ворогу для збирання оперативної військової інформації або поширювати серед населення панічні настрої, сіяти зневіру у військовій могутності Російської імперії, підривати моральний авторитет центральної та місцевої влади. Суспільство слід було консолідувати на боротьбу із ворогом, а, отже, органам цензури необхідно було розчистити інформаційний простір від опозиційних, «українофільських», соціал-демократичних видань, тобто всього того, що могло роз'єднувати імперський соціум.

На другий день після початку війни в Російській імперії у більшості українських губерній було оголошено воєнний стан та введено військову цензуру. Надзвичайні повноваження в умовах воєнного стану, дали змогу губернській владі реанімувати Емський указ 1876 р., адміністративними і репресивними заходами було призупинено всіляку українську видавничу справу. «Найвищого свого вершку ця лукава система дійшла на початку 1917 року, за кілька тижнів до революції, коли київська адміністрація дала друкарням секретний наказ взагалі не приймати і не друкувати нічого українського хоч би й яким правописом!», – писав М. Грушевський [304, с. 9-10]».

Здійснення військово-цензурних функцій на території Південно-Західного краю та більшості повітів Лівобережжя покладалося на Військово-цензурний відділ штабу КВО та військових цензорів на місцях. Останні мали здійснювати попередній перегляд статей газет та журналів, де мова йшла про

подій пов'язані із війною, контролювати неперіодичні видання військового та військово-історичного змісту [76, арк. 1-131].

Сучасний дослідник військової цензури О. Кирієнко аргументовано доводить, що військова цензура швидко стала всеохоплюючою і перебрала на себе повноваження органів загальної (цивільної довоєнної) цензури. Упродовж перших двох років війни функції Київського комітету у справах друку були не змінними, але повноваження і сфера діяльності по суті звужувалися. Переключення військово-цензурних органів на контроль за змістом соціально-економічної і політичної інформації викликало навіть протест Київського тимчасового комітету у справах друку. ГУД ніяких конкретних інструкцій щодо діяльності означеного комітету в умовах війни не надавало. У травні 1915 р. у зв'язку з евакуацією російських урядових установ з Царства Польського до Київського тимчасового комітету у справах під приводом підсилення прикомандирували двох службовців з цензурних органів Варшави [331, с. 212].

На кінець 1915 р. конфлікт між органами військової та загальної цензури м. Києва почав набувати неабиякої гостроти. Адже у пресі з дозволу попередньої військової цензури публікувалися статті, які порушували норми загальної цензури [79, арк. 18]. Невдала спроба налагодження конструктивної співпраці на місцевому рівні змусила безпосередньо ГУД втрутитися у розв'язання ситуації [76, арк. 23]. У жовтні 1915 р. штаб КВО отримав від ГУД лист, де наголошувалося на перевищенні повноважень військово-цензурними органами на території округу та вказувалось, що розгляду військової цензури підлягають лише матеріали суто військового характеру [80, арк. 70].

7 листопада 1915 р. для того, щоб розв'язати проблему координації дій військової та загальної цензури в цілому, було скликано спеціальну нараду з урядовців та представників цензурних установ Російської імперії. Як приклад повної відсутності спільної координації дій обох цензурних інституцій, під час наради було наведено ситуацію, що склалась у Києві [253, с. 419–420].

Лише після обговорення питання про взаємодію та координацію дій органів військової та загальної цензури на згаданій вище нараді розпочинається налагодження конструктивного діалогу між Військово-цензурним відділом штабу КВО та Київським тимчасовим комітетом у справах друку. З січня – лютого 1916 р. розпочалася продуктивна співпраця між двома імперськими цензурними інституціями. Т. Флоринський, А. Нікольський були прийняті на службу у чинах військових цензорів. Суміщаючи посади (однак без об'єднання діловодства), вони більш дієво контролювали місцеву пресу. Результатом фактичного об'єднання цивільної і військової цензур у Києві стало обмеження і взагалі недопущення відображення на шпальтах газет, журналів інформації про події та процеси із військово-політичного, соціально-економічного життя імперії, які могли якимось чином скомпрометувати центральну або місцеву владу, військове командування, посіяти панічні настрої, посилювати невдоволення війною та самодержавним ладом [76, арк. 80-84].

Щодо української преси, то М. Грушевський зазначав: «Київська цензура, з давніми ворогами українства на чолі, користуючи з того, що дозвіл на всякі видання перейшов до рук воєнних, проголосила, що на українські видання даватиметься дозвіл, тільки як вони друкуватимуться общеруським правописом [304, с. 4]». Окрім цього: «Для сильнішого враження розпочато процеси проти різних авторів зовсім невинних речей, і так припинено зовсім усяку літературну й видавничу роботу в Києві. Редактори, видавці, автори пробували перенести її куди-небудь поза межі досягання київської адміністрації і київських цензорів, але скрізь їх стрічали коли не повні й абсолютні заборони відразу, то різні несподіванки, такі, наприклад, як одеське жадання, щоб до цензури присилались на розгляд рукописи в трьох копіях, інакше видання конфісковувалося й друкарня закривалася по першій номері. Штуки ці були ще шкідливіші, ніж одверта заборона наперед, бо через них люди даремно гаяли час, сили, засоби, манячися надією налагодити видання, і пізня руїна цієї надії тим гірше дезорганізовувала роботу [304, с. 4]».

Аналогічно змальовує ситуацію у своєму щоденнику Є. Чикаленко: «... В Києві під час війни через цензурні умови не можна було нічогосінько видавати по-українському, так само і в Одесі, і взагалі на українській території. Тільки в Москві цензура, ще якось терпіла українські видання книжок [269, с. 361]».

На час дії військового стану на території Київської, Чернігівської, Харківської, Полтавської, Волинської, Подільської губерній було заборонено видання і поширення будь-якої літератури та періодики єврейською мовою [322, с. 164].

Упродовж 1915 р. на вимогу Військово-цензурного відділу штабу КВО інспектором було проведено перереєстрацію усіх власників друкарень Київської губернії, звірено та уточнено списки роздрібних торгівців друкованої продукції, вилучено всю картографічну продукцію, довідники, з яких агенти могли зібрати інформацію корисну ворогу [183, арк. 13-14].

Таким чином, на діяльність цензурних установ Південно-Західного краю та Лівобережжя впливали як загальноімперські внутрішньополітичні процеси, так і місцеві обставини та специфіка. У роки Першої російської революції місцеві цензурні органи із об'єктивних причин не могли у повній мірі виконувати свої функції, однак, починаючи із 1907 р., поступово ситуація була взята під контроль. У роки «столипінської реакції» робота цензурних інституцій була позбавлена імпульсивності, а характеризувалася плановістю заходів на знищення опозиційної преси, охорону суспільної моралі, вилучення літератури, виданої безконтрольно у революційні роки. Напередодні Великої війни значна увага була приділена «українському питанню», зокрема, намаганням його спотворити і представити українську інтелігенцію як сепаратистів. У роки Першої світової війни Київський тимчасовий комітет у справах друку змушений був поступитися монополією на охорону інформаційного простору Південно-Західного краю та Лівобережжя органам військової цензури і стати фактично другорядною цензурною інституцією із консультативними функціями. Загалом же робота Київського тимчасового

комітету у справах друку та інспектора друкарень, літографій і книжкової торгівлі мала ключову роль у забезпеченні контролю влади над друкованими виданнями та інформаційною сферою в цілому.

3.2. Цензурні органи Новоросійського краю

Географічні, національні та соціально-економічні особливості Новоросійського краю (Південь України) багато у чому обумовили специфіку діяльності цензурних органів й особливо впродовж 1905–1914 рр. У вказаний період внутрішню цензуру у Новоросійському краї здійснювали такі інституції як Інспектор у справах друку м. Одеси (1906–1909 рр.), Одеський тимчасовий комітет у справах друку (1909–1917 рр.), Інспектор у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі (1872–1917 рр.). Усі вони територіально базувалися в Одесі. Тут же діяв один із найбільших у Російській імперії Комітет іноземної цензури, після перевірки якого величезна кількість друкованої та зображувальної продукції розповсюджувалась на теренах імперії та надходила безпосередньо до її споживачів [320, с. 47].

Перша російська революція та небувалий до того підйом народних мас не могли не вплинути на посилення видавничої активності в Одесі та Південно-Східному регіоні загалом. Упродовж 1905 р. лише у самій Одесі виходило 15 найменувань щоденних суспільно-політичних газет. Разом із цим одеські цензори не розгубилися (як їхні київські колеги) та вирішили спрямовувати свій контроль насамперед на популярні, авторитетні періодичні видання, які мали серйозну вагу у суспільстві і свого роду формували суспільні настрої. Цензор В. Фром у своєму звіті за 1905 р. відзначав, що серед величезної маси новоствореної періодики превалюють «копеешные газеты», «бульварная преса», у яких висвітлюються побутові історії, псевдонаукові сенсації, різні сварки, нісенітниця, безглузді історії. Політичного забарвлення така преса не мала, а її малограмотні редактори, користуючись певним

послабленням суспільних вимог до якості контенту друкованих видань, вирішили збагатитися. Що ж до серйозних громадсько-політичних видань Південно-Східного регіону, то одеські цензори жорстко реагували на прояви антивладних чи опозиційних випадів на їхніх сторінках. Від 300 до 500 рублів були оштрафовані «Одесские новости», «Одесское обозрение», «Одесская почта», «Одесская газета», «Голос Одессы». Особливо прискіпливою була увага службовців цензурного відомства до газет, редакторами яких були євреї. У звіті такі періодичні видання виділялися окремо. У 1905 р. п'ять періодичних видань по санкції цензурного органу Одеси призупинили свою діяльність на певний час («Одесская газета», «Голос Одессы», «Вчера и Сегодня», «Одесская жизнь», «Одесский курьер»). У той же час з архівних матеріалів помітна явна симпатія цензорів до періодичних видань монархічного спрямування «Русская Речь», «За Царя! За Родину!» [220, арк. 6, 19-20].

«Револьюційний хаос» - так можна було охарактеризувати ситуацію у видавничій діяльності та сфері державного контролю за друкованим словом, не вплинув на зміну ставлення одеських цензорів до соціал-демократичної літератури. Безапеляційній забороні було піддано роботи К. Каутського та А. Бебеля, які видавці, зважаючи на пом'якшення загального цензурного режиму в Російській імперії, сподівалися легально видати та реалізувати [220, арк. 34].

У грудні 1905 р. в Одеському генерал-губернаторстві¹⁸ було оголошено воєнний стан, в умовах якого цензурні органи отримували можливість накладати адміністративні штрафи та призупиняти вихід періодичних видань без подання відповідного клопотання до суду та прокуратури, і тим самим не чекати судового вердикту. Для розуміння та ілюстрування того, на скільки змінилася ситуація із контролем за друкованим словом варто, звернутися до

¹⁸ Одеське генерал-губернаторство – тимчасове адміністративно-територіальне утворення, що функціонувало упродовж 1905-1908 рр. та мало на меті об'єднати військову і цивільну владу для боротьби з революційним рухом.

доповідної записки головного одеського цензора В. Фрома. У ній службовець зазначає, що після обнародування Маніфесту від 17 жовтня 1905 р., одеська преса почала публікувати статті антиурядового спрямування. Заходи попередньої цензури були абсолютно не ефективні. Редактори і видавці відверто ігнорували розпорядження та приписи місцевого цензурного органу. Становище цензорів ставало нестерпним, проти них спеціально влаштовувалися провокації. Нові «Тимчасові правила про періодичні видання» від 24 листопада 1905 р., як стверджував цензор, в народі були трактовані не вірно: «Как неограниченное право делать, что хочешь». Адміністративна боротьба була не можливою: судова палата, посилаючись на відсутність офіційної публікації «Тимчасових правил...» в урядових виданнях, відмовлялася приймати відповідні клопотання від цензорів. З початку 1905 р. і по грудень 1905 р. було всього-на-всього 11 судових обвинувальних вироків [211, арк. 5, 6]. Після оголошення у Херсонській, Таврійській та Катеринославській губерніях воєнного стану й обумовленими цим правовим режимом спеціальним заходам упродовж грудня 1905 р. – першого кварталу 1906 р. вдалося закрити або тимчасово призупинити вихід найбільш опозиційних періодичних видань: «Комерческая Россия», «За свободу», «Народное дело», «Чайка», «Народна справа», «Вісті», «Русский еврей», «Жиче Польське» та інші, всього 21 [214, арк. 46–50].

Варто зазначити, що вжиті на території Південно-Східної України заходи, були згодом взяті на озброєння для відновлення державного контролю за пресою по всій Російській імперії. Досвід губернської влади вказаних територій та одеських цензорів дуже сподобався голові Ради міністрів П. Столипіну (1906-1911 рр.), який вимагав від губернаторів і градоначальників решти імперських територій, якомога частіше впроваджувати воєнний стан чи стан посиленої охорони¹⁹ [320, с. 196]. У той же час наведений фактологічний матеріал свідчить, що у справі поживавлення

¹⁹ Дет. див.: Алєнкін С. В. Інститут чрезвычайного положення – исключительный правовой режим обеспечения безопасности государства. *Право и безопасность*. 2004. №4 (13). С.18-32.

діяльності опозиційної преси брали участь усі найбільш чисельні національні групи населення регіону: українці, поляки, євреї.

Не менш суворий контроль із боку цензури та місцевих очільників губерній спостерігався у 1905-1906 рр. щодо неперіодичних видань. Упродовж першого півріччя 1906 р. порушено 9 судових тяжб щодо видавців та розповсюджувачів книжок, зміст яких порушував цензурні норми [215, арк. 36]. Деякі відповідальні за випуск особи отримали окрім штрафів ще й по два тижні адміністративного ув'язнення. Найбільший гнів влади було спрямовано на єврейські друковані видання. Цензор В. Фром вказував на те, що одеський генерал-губернатор вимагав негайно арештовувати та висилати за межі Південно-Східної України осіб причетних до видання й поширення єврейських антиурядових друкованих видань, конфісковувати все друкарське обладнання [215, арк. 37].

Загалом оголошення воєнного стану та жорсткі адміністративні заходи дали певні результати для повернення колишнього контролю місцевої влади над друкованими виданнями, а разом із цим й лівовою часткою інформаційного простору. Інспектор у справах друку В. Фром у своєму звіті за 1906 р. зазначає: «Беру на себя смелость удостоверить, что исключительно благоприятное развитие содержания одесской печати при местном исключительном революционном настроении можно объяснить только тем, что как руководители революционного движения, так и их орудие, т.е. издатели местных произведений печати, сознали, что при существовании бдительного надзора генерал-губернатора у которого я имею честь каждый день докладывать – издание преступных сочинений сделалось невозможным. Благодаря этому в Одессе мало-помалу замечается понижение количества судебных преследований литературы... [215, арк. 36 зв.]».

Відповідно до норм надзвичайного законодавства, які набули чинності із запровадженням у грудні 1905 р. воєнного стану у губерніях Південно-Східної України, значно зросли штрафи щодо порушників цензурних норм. Поряд із цим влада накопичила достатньо сил і розробила стратегію аби

завдати остаточного удару по опозиційній пресі та перейти до контрреволюційного наступу.

1907 р. пережили не всі опозиційні до влади періодичні видання. Найбільше постраждала газета «Одесские новости», її було оштрафовано на 3 тис. рублів, редактора арештували на 3 місяці, а у серпні того ж року вона взагалі припинила свій вихід. Решта авторитетних газет змушені також були сплачувати не малі штрафи: «Одесский листок» – 1000 рублів; «Одесские новости», «Новое обозрение» по 500 рублів. На весь час дії воєнного стану було призупинено вихід двох єврейських газет «Еврейская мысль», «Еврейское слово», 1 польської та 1 болгарської газет [215, арк. 80, 89-91].

Разом із цим слід зазначити і перестороги цензури щодо ультраправого друкованого слова, на сторінках якого також могли міститися небезпечні для громадського спокою заклики. За крайній антисемітизм було призупинено на три дні вихід монархічної газети «За Царя! За Родину!» [215, арк. 80, 89-91].

Упродовж 1907 р. продовжилося виявлення та нейтралізація соціал-демократичної, анархістської та соціалістичної літератури. Зокрема, на клопотання одеських цензорів суд ухвалив рішення про конфіскацію 5 друкованих видань: «Сборник статей: «Крестьянство и политическая борьба», «Из программы синдикального анархизма», «Реформа и социальный переворот. Синдикализм и социализм», «Социальные учения в христианстве», «Из прошлого профессионального движения в России» [213, арк. 83-84].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Одеса була найбільшим містом на території України, тому ця обставина цілком природно обумовила залучення до інспекторського нагляду за друкарнями та книжковою торгівлею двох чиновників – старший та молодший інспектори друкарень, літографій та книжкової торгівлі [220]. В умовах Революції 1905–1907 рр. вони були досить завантаженими. Маніфест Миколи II від 17 жовтня 1905 р. скасовував чинність існуючих на той час цензурних заборон і правил, а, отже, слідуючи юридичній логіці, власники книжкових крамниць та бібліотек вимагали повернення конфіскованої у 1904 р. друкованої продукції. Мова, звичайно, не йшла про всі

одиначні видання, а лише про партії продукції, що були опечатані на складах чи затримані в інший спосіб інспекторами у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі. Частина такої друкованої продукції з'явилася на магазинних полицях, однак це не означало, що книгорозповсюджувачі та навіть покупці «міченої» продукції могли бути цілком спокійні за свою приватність. За книжковими крамницями (особливо на вул. Дерибасівський), покупцями спостерігали інспектори та спеціальні філери [221].

Упродовж 1905-1907 рр. інспектори спрацювали досить ефективно: виявили 8 нелегальних друкарень, вчасно доповідали про випадки стихійних зібрань народу з приводу обговорення та переказу газетних публікацій, фіксували дані про видавців та обсяги випущеної ними продукції [222, арк. 1-19].

В Одеському генерал-губернаторстві, як і в інших адміністративних регіонах підросійської України, з 1907 р. кількість періодичних видань почала зменшуватися. Цю тенденцію не слід напряму пов'язувати з цензурним тиском (за винятком українських періодичних видань). Перш за все велике значення мала здатність редакції, кореспондентів завоювати та утримувати постійну читацьку аудиторію, по можливості її розширювати, реагувати на потреби ринку. Тому слабкі і малопрофесійні видання просто витіснялися у результаті здорової конкуренції. Так, у 1907 р. в Одесі видавалося 62 періодичних видання; у 1908 р. – 50; у 1909 р. – 19 [213, арк. 102, 104–109, 152].

1908 р. цензурні органи Півдня України та губерньська влада дотиснули найбільш опозиційну пресу. Серед останніх опозиційних видань Південно-Східної України було призупинено на час дії у регіоні воєнного стану вихід газети «Новости польские» [215, арк. 124].

У 1909 р. замість Інспектора у справах друку м. Одеси цензурні функції було покладено на Одеський тимчасовий комітет у справах друку. Відповідно відбулося розширення штату цієї цензурної інституції. Колишній Інспектор у справах друку статський радник Володимир Карлович Фром став у комітеті інспектором у справах друку, натомість повноваження голови Комітету та

старшого цензора було покладено на дійсного статського радника Єгорова Анатолія Євгенійовича. Посаду ще одного старшого інспектора у справах друку посів відставний генерал-майор Полетаєв Євген Олександрович. Молодшим інспектором у справах друку став Олексій Олексійович Горшаков, помічником інспекторів у справах друку Спефаріс Іван Семенович [190, арк. 2-9].

Проведені у 1909 р. структурні перетворення та постреволуційне затишся, що спостерігалось по всій імперії починаючи з 1908 р., дозволили службовцям органів цензури Новоросійського краю перейти до менш напруженого режиму праці та розподілити цензурно-контролюючі обов'язки між фактично рівноправними у прийнятті цензурного рішення чиновниками. Починаючи з 1909 р. і до запровадження спеціальної військової цензури у 1914 рр., Одеський тимчасовий комітет у справах друку у своїй роботі керувався чинними на той час загальноімперськими нормативно-правовими актами у сфері друку, а, отже, будь-яке адміністративне переслідування чи покарання за порушення цензурних норм наставало тільки після відповідної судової ухвали. Штрафи, які накладалися судом за клопотанням Одеського тимчасового комітету у справах друку на місцеві періодичні видання, були відносно не значними за розміром від 25 до 100 рублів. Тому більш небезпечним покаранням для видань-порушників було призупинення виходу його номерів. До такої практики в умовах відсутності воєнного або надзвичайного стану Тимчасовий комітет у справах друку м. Одеси вдавався все частіше. Так, протягом 1912 р. цензурний орган намагався призупинити вихід неугодних періодичних видань 47 разів, і лише у 20 випадках суд підтвердив його домагання. Зокрема, на термін до 20 днів призупинявся вихід «Голос Одессы», «Утро Одессы», «Русский воин», «Южная мысль» [198, арк. 17].

Упродовж 1910–1914 рр. кількість періодичних видань знову почала збільшуватися. Так, на 1913 р. в Одесі видавалося 89 періодичних видань. 56 разів одеські цензори порушували перед судом клопотання щодо призупинки

виходу окремих періодичних видань, але лише у 10 випадках суд видав санкцію на такі дії. У звіті Одеського тимчасового комітету у справах друку за 1913 р. подані наступні характеристики періодичних видань:

1) «Одесские новости» – найбільша за читацькою аудиторією газета, має соціал-демократичне спрямування. Весь матеріал підбирається тенденційно. В адміністративному порядку редакцію газети 10 разів штрафували на загальну суму 1700 рублів.

2) «Маленькие одесские новости» – скорочений варіант попереднього періодичного видання, має яскраво виражене робітниче спрямування. Протягом року 3 рази номери газети арештовувалися; 10 разів накладалися штрафи на загальну суму 1300 рублів.

3) «Юная мысль» – помірковано опозиційна газета, 5 арештів номерів та штраф у 100 рублів.

4) «Одесский курьер» – єврейська робітничка газета; 7 разів арештовували її номери та штрафували редакцію на 100 рублів [194, арк. 18-21, 33, 87-89; 195, арк. 30-38; 197, арк. 15-39; 200, арк. 81-85].

Отже, претензії та переслідування цензури були прямопропорційні до ступеня опозиційності газети. У той же час на Півдні України не спостерігалось такої «цензурної вакханалії» щодо україномовних та ліберальних видань, яка відбувалася у Південно-Західному краї. Основна увага інспекторів у справах друку була звернена на робітниче питання на шпальтах газет. Службовці відповідного відомства намагалися не допустити опозиційної ліберально-демократичної критики центральної та місцевої влади. Не менше турбувала цензорів сектантська преса, яка підривала основи християнського православного вчення. Дошкульними були також і статті монархічних газет. Однак, як діяти щодо них, інспектори не знали: з однієї сторони вони явно порушували норми законодавства своїми антисемітськими та агресивними закликами, а з іншої – існував певний тиск і команда влади не чіпати провладні видання [198, арк. 2].

Напередодні Першої світової війни кадровий склад Одеського тимчасового комітету у справах друку зазнав змін. Його головою став статський радник В. Албранд, інспекторами у справах друку І. Спеларіс, А. Плетньов, секретарем Д. Безпалько. На одного службовця-цензора стало менше та скоротилося фінансування цієї інституції. Поряд із цим у 1914 р. у справи комітету активно почав втручатися одеський градоначальник Іван Сосновський, який узявся цензурувати та оцінювати публікації окремих періодичних видань і час від часу вимагав у цензорів складення відповідних витримок зі статей преси, таких собі прес-релізів щодо висвітлення журналістами ситуації у місті, загальної картини в оцінках влади. Найбільше претензій у градоначальника викликали публікації газети «Одесские новости» [200, арк. 10, 23, 43].

Втручання вищого губернського начальства у справи цензури було специфічною рисою діяльності цензурних органів у Південно-Східній Україні. Якщо в Одесі на цензурний розгляд тільки епізодично впливав одеський градоначальник, то у губернських та інших провінційних містах взагалі вся цензурна діяльність спрямовувалася віце-губернаторами. Варто зазначити, що вищеназваним посадовцям відповідно до «Тимчасових правил про періодичну пресу ...» надавалося право, незалежно від цензорів, здійснювати нагляд за місцевою пресою, і в разі порушення законів про пресу, передавати справи до суду. Деякі віце-губернатори, щоб звернути на себе увагу керівництва, явно зловживали цим правом і майже щотижня передавали такі справи до судових палат. Найбільш жорсткою за санкцією щодо редакторів та видавців була стаття 129 Кримінального уложення, в якій йшлося про заклики до повалення верховної влади, бунту чи повстання. Тому саме на неї посилялися цензори чи інші чиновники аби покарати тих чи інших осіб, причетних до видання/поширення неугідної владі друкованої продукції. Даною статтею Кримінального уложення у січні 1909 р. спробував скористатися Таврійський віце-губернатор П. Масальський. Він наклав адміністративний арешт на черговий номер сімферопольської газети «Южные ведомости» та подав

клопотання до суду на її редактора - С. Усова. Прокурор сімферопольського суду Микулін у своєму висновку пропонував таврійському віце-губернатору у клопотанні про порушення кримінальної справи по 129 ст. Кримінального уложення відмовити та відмінити арешт на цей номер. Судова палата погодилася з думкою прокурора і відмовила віце-губернатору у клопотанні, пояснивши, що подані ним газетні статті не дають підстав для порушення кримінальної справи проти редактора-видавця газети [191, арк. 4].

Однак це не зупинило віце-губернатора П. Масальського, і він продовжував закидати прокуратуру і судову палату своїми поданнями. В архіві зберігається близько десяти відмов йому у порушенні кримінальних справ проти редакторів різних кримських газет [191, арк. 4-10].

Починаючи з 1905 р. і до початку 1914 р., на відміну від Києва українській книзі в Одесі не вдалося прорвати цензурну блокаду. Протягом першого революційного року українською мовою світ змогли побачити тільки 9 книжок (1 книга для народного читання; 7 белетристичних книжок, 1 історико-архівна книга) [191, арк. 50-53]. У наступні роки, як це наведено у порівняльній Таблиці 3.3, тенденція також була не втішною.

Таблиця 3.3.

**Інформація про кількість книжок, які вийшли друком в Одесі
упродовж 1905 – 1913 рр.**

Рік Мова	1905	1906	1907	1908	1912	1913
Російська	538	815	788	1094	4529	6457
Українська	9	2	4	3	8	5
Польська	4	5	-	6	1	2
Французька	11	5	5	65	9	11
Німецька	47	48	8	6	88	82
Єврейська	48	25	16	41	335	59

Джерело: Держархів Одеської обл. – Ф.11, оп. 1, спр. 5, арк. 53

При забороні книг на першому місці стояв її зміст, а вже потім мова написання. Цензорів насамперед непокоїли апеляції авторів до історичного минулого незалежності України, давні спогади про козацьку волю тощо. Відносно малий показник надрукованої україномовної (нейтральної за змістом) літератури можна пояснити і низьким попитом на неї серед читацької аудиторії. Представники української національно свідомої інтелігенції все ж намагалися реалізувати свої дотаційні видавничі проєкти у Києві і тим самим мати справу з «київською цензурою».

У 1913 р. в одній із своїх статей С. Петлюра порушив питання про упередженість цензорів щодо розгляду україномовної продукції. Влада відреагувала на цей закид, направивши відповідне звернення до цензурних органів імперії, причетних до цензурування такої продукції. В Одеському тимчасовому комітеті у справах друку відповіли, що ніяких особливих підходів до україномовної літератури не існує, вона розглядається на рівні з усією іншою продукцією і жодних затримок по її цензуруванню немає [199, арк. 48]. Більшість серед заборонених книг 1908–1914 рр. складала праці В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Каутського та інших діячів соціал-демократичного, революційного рухів. На другому місці по кількості заборон були твори порнографічного змісту (роман «Записки масажистки», збірник віршів «Невмоготу» і т.п.), окультна, сектантська література, інші релігійні видання, погляди авторів яких не відповідали церковним канонам. Ці заборони зрозумілі, адже вони несли певну загрозу існуючому державному ладові, моралі чи державній релігії. Упродовж 1911–1912 рр. Тимчасовий комітет у справах друку та поліція розпочали справжнє полювання на соціал-демократичні та революційні видання, які було видруковано в Одесі протягом 1905–1906 рр. Проти видавців, які не зійшли ще з цього ринку, було розпочате кримінальне провадження. Цензори склали перелік з 24 найбільш шкідливих брошур та розповсюдили серед поліції та інших інституцій уповноважених контролювати бібліотечну систему та книжкові магазини. До цього переліку увійшли:

- 1) Маркс К. Буржуазия, пролетариат и коммунизм. – Одесса, 1905.
- 2) Зак С.С. Крестьянство и земельный вопрос. – Одесса, 1906.
- 3) Бебель А. Социализация общества. – Киев, 1905.
- 4) Арну А. Мертвецы комуны. – Одесса, 1905. [196, арк. 52–54].

Інспекторський нагляд за друкарнями і книжковими крамницями протягом 1908–1914 рр., працюючи у штатному режимі, виявив на одеських книжкових і газетних складах значну кількість недозволеної літератури. Вся вона вилучалася поліцією із проведенням наступних слідчих дій [222–224].

Загострення геополітичної ситуації у тогочасному світі, поява певної тривоги та розгортання шпигунських ігор напередодні розв'язання світової війни зумовили додаткові функції інспекторів у справах друкарень, літографій і книжкової торгівлі. Зокрема, вони мали також контролювати продаж та поширення фотоапаратів, витратних матеріалів для фотозйомки. Поліція мала слідкувати аби випадкові люди не фотографували об'єкти поблизу та в межах одеського порту [223, арк. 14].

Варто також відзначити, що об'єми роботи старшого та молодшого інспекторів друкарень, літографій та книжкової торгівлі постійно збільшувався, адже зростала мережа друкарень, магазинів, фотомайстерень, копіювальних апаратів, за якими в умовах наростання опозиційної пропаганди потрібно постійно наглядати.

Фактично відмежовано у довоєнний період функціонував Одеський комітет іноземної цензури, який був пропускним пунктом найрізноманітнішої іноземної літератури з усього світу, що потрапляла до Російської держави через чорноморські порти. Комітет виконував загальноімперські завдання, а тому він мав окремий штат та досить велике приміщення. Офіс винаймався неподалік від одеського порту по вул. Гоголя 9. Це була семикімнатна квартира з кухнею, ванною, кімнатою для прислуги. За помешканням був закріплений сарай, спільна пральня та спільне горище [203, арк. 3-5]. Все було створене для комфортних умов праці та зберігання екземплярів цензурованої продукції. У комітеті працювали штатні цензори та цензори-перекладачі, які

запрошувалися на умовах вільного найму для перевірки вузькоспеціалізованої літератури чи літератури на незнайомих штатним цензорам мовах. Цензори, що працювали в комітеті, знали по декілька мов (англійську, французьку, німецьку, грецьку, болгарську, турецьку, арабську), але у штаті також перебував окремий цензор, який спеціалізувався виключно на виданнях єврейською мовою. Для перекладу з вірменської мови запрошували священника відповідної общини. Загалом комітет працював злагоджено, жодних затримок із цензуруванням книжкової продукції не було [205; 208; 211]. Натомість газетний відділ при поштовому відомстві, який займався цензуруванням преси, виписаної з-за кордону, виконував свою роботу неефективно, а тому з боку Одеського комітету іноземної цензури було не мало нарікань на це [207, арк. 51]. Одеський комітет постійно здійснював координацію своєї діяльності з іншими комітетами іноземної цензури імперії та Комітетом іноземної цензури у Петербурзі (був головний над усіма цензурними органами, що здійснювали цензурування закордонної друкованої продукції) [207, арк. 54].

Одеська митниця та відповідний цензурний комітет працювали злагоджено, жодне видання, якщо це була не контрабанда, не могло оминати цензурного розгляду. Певну проблему для комітету складала мусульманська література, більшість якої потрапляла в Російську імперію саме через Одесу. За певних обставин з'ясувалося, що мусульмани-прочани, близько знайомі з казанськими книготоргівцями для більшої успішності провезення через одеську митницю мусульманської літератури вдаються до певних хитрощів. Вони з'ясували, що книги за дорученням Одеського комітету іноземної цензури проглядає місцевий мулла Абікеєв, який досить халатно ставиться до своїх обов'язків. Тому татарські та арабські видання різних найменувань вправні книготоргівці почали провозити в одному пакунку. Для цензурування відбирався лише один екземпляр видання духовно-морального змісту, який лежав згори. Решта сприймалася як ідентичні видання. Таким чином, при пропуску зазначених тюрків разом з книгами духовно-морального змісту,

переглянутих місцевим цензурним комітетом, провозилися й книги іншого характеру, що не були на цензурному перегляді [206, арк. 3-65].

Початок Першої світової війни та запровадження на Півдні України надзвичайних норм військової цензури внесли значні корективи у роботу відповідних цивільних органів. По-перше, органи військової цензури, займаючись попередньою військовою цензурою, намагалися прибрати із періодичних видань не тільки не дозволену до поширення військово-оперативну інформацію, але й негативні відгуки у бік влади, критику існуючого ладу, скарги на погіршення різних аспектів суспільного життя (особливо починаючи з 1915–1916 рр.); по-друге, кращі фахівці з Одеського тимчасового комітету у справах друку та Одеського комітету іноземної цензури були запрошені на посади військових цензорів. Із відчуття обов'язку та зважаючи на більшу оплату праці військового цензора, більшість службовців названих органів перейшли у підпорядкування військового відомства. Так, колишні службовці Одеського тимчасового комітету у справах друку І. Спефаріс та А. Плетньов, перебуваючи на посадах військових цензорів, займалися переглядом періодичних видань, а колишній старший інспектор друкарень і книжкової торгівлі Плаксін відповідав за цензурування неперіодичних друкованих видань та рукописів (за нормами військової цензури вводився їх попередній перегляд). На наш погляд, таке рішення, прийняте командуванням Одеського округу, було раціональним, адже разом із названими чиновниками до військово-цензурної роботи (всього 8 військових цензорів працювало в Одесі) було залучено редакторів провладних газет, кадрових військових, учених євреїв, службовців градоначальства. Вони не мали цензурного досвіду, а тому потребували певного наставництва [211, арк.12-14, 17, 48–49].

Архівні матеріали свідчать, що між військовим командуванням Одеського округу та місцевими цивільними цензурними органами (або органами загальної цензури) не було суперечностей, відкритих конфліктів, протистоянь, як, скажімо, це було у Києві (Див. п. 3.1.). Як показано у дослідженні О. Кирієнка, інформаційно-цензурна ситуація на Півдні України

була значно складнішою, ніж в інших регіонах, оскільки у цьому регіоні окремо функціонували органи військової, морської цензур, надзвичайно строкатим був етнічний склад населення, існували цілі національні райони, давалася взнаки більш розвинута економічна і транспортна інфраструктура, нервозності та хвилювань додавала наближеність кордонів нейтральних та ворогуючих держав.

Оголошення на більшості територій Новоросійського краю воєнного стану, відновлювало для органів загальної цензури апробовану у 1906–1908 рр. практику діяльності. Зокрема, можливість на основі виданих обов'язкових постанов генерал-губернатора та губернаторів накладати солідні адміністративні штрафи на опозиційні періодичні видання, які на своїх сторінках розкривали так звані «заборонені теми». Слід зазначити, що таких обов'язкових постанов було дуже багато, і вони, беззаперечно, зв'язували руки пресі. Так, дослідник О. Кириєнко зазначає, що вже 25 серпня 1914 р. командувач Одеського військового округу та водночас генерал-губернатор «всіх областей Одеського військового округу, де оголошено воєнний стан», видав обов'язкову постанову, якою заборонялося розголошення та поширення: 1) пліток про переможні дії ворожих армій та флоту, невдачі російської та союзницьких армій та флоту на фронтах війни, які є продуктом вимислу окремих осіб або навмисно поширюваними ворожо налаштованими до російської держави особами; 2) інформації про місця дислокації військових частин, їх укомплектацію, озброєння, пересування із одних пунктів в інші; 3) негативних відгуків про військове керівництво. За цією обов'язковою постановою особи, що поширювали подібного характеру плітки, карались позбавленням волі терміном на три місяці або штрафом у розмірі три тисячі рублів, а в особливих випадках губернаторам ОдВО надавалось право висилати винних осіб за межі округу під нагляд поліції. Обов'язковою постановою від 25 жовтня 1914 р. заборонялось підданам німецького походження вести публічні розмови німецькою мовою, встановлювати німецькомовні вивіски магазинів, користуватись візитівками, розсилати

відкриті листівки, публікувати оголошення та статті у друкованих виданнях, видавати книжки та брошури німецькою мовою [331, с. 106].

На початку 1915 р. командувач Одеського військового округу М. Ебелов видав ще дві обов'язкові постанови. Зокрема, у монографії О.Кириєнка зазначено, що перша забороняла розповсюдження у публічному спілкуванні тривожних пліток та таємної інформації щодо озброєння, комплектації російського війська, військових дії армій на фронтах. Друга – критику на сторінках періодичних видань діяльності уряду, неперевіреної інформації щодо його розпоряджень: «Воспрещается: 1) оглашение или публичное распространение каких-либо статей или иных сообщений, возбуждающих враждебное отношение к правительству...; 2) всякого рода восхвалений преступного деяния, равно как и распространение или публичное выставление сочинений, либо изображений, восхваляющих такое деяние; 3) оглашение или публичное распространение: а) ложных слухов о деятельности правительственного установления или должностного лица войска или воинской части, сведений, возбуждающих у населения враждебное к ним отношение; б) ложных, возбуждающих общественную тревогу, слухов о правительственных распоряжениях, общественном бедствии или ином событии [Цит. за 331, с. 288]».

Починаючи з травня 1915 р., місцева цивільна влада та військове командування намагалося ізолювати населення краю від інформації з інших регіонів Російської імперії. Так, обов'язковою постановою командувача Одеського військового округу редакціям місцевих газет заборонялося друкувати або передруковувати з періодичних видань, які виходили поза межами округу, будь-яку інформацію про будь-які поліційній та судові переслідування, тяжби. Вже тоді почала наростати певна озлобленість на владу, яка передусім асоціювалася у простого люду саме з органами поліції. Відносини між населенням і органами правопорядку стрімко напружувалися. Цензори насамперед забороняли висвітлювати інформацію про обшуки та арешти, проведені за розпорядженнями місцевих адміністративних або

судових органів, не можна було також передавати подібну інформацію кореспондентам не місцевих періодичних видань [331, с. 289-292].

У роки війни також значно було посилено контроль за друкарнями, літографіями, їхнім обладнанням, особливо друкарськими станками та шрифтами, фотомайстернями, продажем фотоапаратури та необхідних для фотографів хімічних реагентів і т.д. [201, арк. 103].

Користуючись надзвичайним законодавством воєнного часу, місцева влада за допомогою обов'язкових постанов та різного роду розпоряджень місцевим поліційним, жандармським та цензурним органам намагалася не допускати обговорення у пресі різних місцевих негараздів. Наприклад, у березні-квітні 1915 р. катеринославський губернатор заборонив розміщувати у періодичних виданнях повідомлення про страйки на фабриках та заводах губернії; інформацію про заходи місцевої влади по заготівлі вугілля на зиму; про вибух на Охтинському заводі і таке інше [331, с. 291].

Як повідомляє дослідник О. Кирієнко, 26 листопада 1916 р. командувач Одеського військового округу, підсумовуючи попередні свої розпорядження, обов'язковою постановою взагалі заборонив оприлюднення у періодичних виданнях статей соціального, економічного і політичного характеру, які своїм змістом можуть викликати соціальне невдоволення, сіяти панічні настрої серед підданих імперії [331, с. 110].

Окремий сюжет із діяльності цензурних органів Новоросійського краю у роки війни був пов'язаний із цензурним наступом на україномовні періодичні видання. Київські україномовні видання були заборонені відразу ж після початку війни та запровадження воєнного стану. Першою заборонили видавати «Раду». Невдовзі по тому припинено журнал «Українську Хату», редактора П. Богацького заслано у Сибір, далі припинено «Маяк» та інші. Загальновідомою в історичній літературі є відповідь командуючого військами Київської воєнної округи генерала Бухгольца на звернення редакції «Рада» із проханням відновити видання газети: «Не дозволяю. Нехай ліпше не просять» [447, с. 67]. Мобілізаційний хаос першого року війни і невпевнений наступ

влади на україномовні видання все ж дав можливість українській інтелігенції у грудні випустити у Києві новий часопис – ілюстрований тижневик літератури, політики і культу під назвою «Згода». Перше число вийшло 11 грудня 1914 р. за редакцією А. Авраменка з поміткою «Дозволено воєнною цензурою». Фактичним редактором був А. Терниченко. Змістом часопис цей мало чим різнився від «Маяка». Друге число було вже набране, але під час верстання за наказом влади видання часопису було зупинене. На початку січня 1915 р. з наказу начальника Київської воєнної округи Київським губернатором було видано розпорядження: «Припинити на весь час воєнного стану всі періодичні видання на малоросійським нарiччi, старожи́дiвськiй мовi та жи́дiвськoму жаргонi». Тоді перестали виходити журнали: «Літературно-Науковий Вісник», «Дзвін», «Світло», «Сяйво», «Україна», «Рідний Край», «Молода Україна», а також - «Рілля», «Наша Кооперація», навіть «Записки Українського Наукового Товариства» [447, с. 67-69].

Хоч влада і діяла досить жорстко щодо окремих видань, але намагалася при цьому не виходити за межі правового поля. Тому начальник штабу Київського військового округу Ходорович таємно повідомив київського губернатора про те, що «головний начальник Київської воєнної округи не знайшов правових підстав забороняти усі періодичні видання малоросійською мовою, тому через це наказав: 1) періодичні видання на «малорусском наречии» дозволити до випуску у світ за винятком двох - «Літературно-Наукового Вісника» і «Світла»; 2) при видаванні дозволів на періодичні видання на «малорусском наречии» зобов'язувати видавців під розписку друкувати їх загальноросійським правописом. На таких умовах у Південно-Західному краї та на Лівобережжі, крім «Рідного Краю» (1915-1916 рр.), українська преса не знайшла можливим скористуватися таким «привілеєм» і припинила своє існування. Саме тоді українська національно свідома інтелігенція почала шукати можливість налагодити видання серйозного українського часопису поза київською воєнною округою [447, с. 70].

У межах Одеського військового округу подібних розпоряджень ще не існувало, а тому у другій половині серпня 1915 р. за редакцією А. Ніковського налагодили видання вісника письменства, науки і громадського життя під назвою «Основа». Видання останнього стало можливим завдяки організаційним заходам музично-драматичного товариства або спілки «Українська Хата». Активну участь у діяльності товариства брали вчитель А. Вержбицький, історики П. Клепацький, Г. Воропай, агроном О. Гааз, лікарі І. Луценко, І. Липа, професор К. Сапєжко, письменники А. Ніковський, М. Комаров, музикант Ю. Осташко, актриса О. Бродницька. На 1912 рік товариство «Українська Хата» в Одесі нараховувало 209 членів та передплачувало українські газети – київську «Раду» та львівське «Діло» [451, с. 297].

Журнал «Основа» став фактичним продовженням закритого в 1914 р. «Літературно – Наукового Вісника», який виходив у Києві. А. Ніковський мешкав тоді за межами Одеси, а тому, окрім нього, до видання та редагування були причетні члени «Української Хати» І. Гаврилюк та В. Буряченко. Редакція містилася на Коблевській 30. А. Ніковський рекомендував у своєму листі надсилати перший номер «Основи» всім передплатникам «Літературно-Наукового Вісника» [451, с. 297]. Передплатити «Основу» можна було в будь-якій українській книгарні Києва, Харкова, Полтави, Катеринослава. Катеринодара, Одеси, Петрограду і Москви. У журналі друкувалися відомі українські культурно-освітні діячі: В. Винниченко, О'Коннор-Вілінська, М. Воропай, Олександр та Михайло Грушевські, І. Нечуй-Левицький, Д. Дорошенко, А. Ніковський, С. Павленко (С. Шелухін), С. Русова, С. Єфремов, Г. Чупринка, Л. Старицькі-Черняхівська та інші [451, с. 298]. Структурно журнал складався з таких розділів: літературний, публіцистичний, нові книжки. Публіцистична частина журналу була тематично й жанрово розгалужена: літературознавчі, мовознавчі, філософські, культурологічні нариси, спомини, рецензії [451, с. 298].

Перший випуск журналу був надзвичайно успішний. Увесь тираж швидко розійшовся. Така ситуація явно не влаштовувала імперську владу. У той же час командування та цивільна влада не вдалися до прямої заборони видання. Була обрана більш гнучка тактика. Цензурні органи почали шукати різні зачіпки у текстах номерів журналу, під виглядом додаткових перевірок надовго затримували вихід видання. Третій номер «Основи», вихід якого був запланований на жовтень 1915 р., протримали на цензурному розгляді аж чотири місяці. Незважаючи на отриманий цензурний дозвіл, поліцейні органи під формальним приводом все одно у лютому 1916 р. конфіскували усі номери. У таких умовах редакції «Основи» нічого не залишалось іншого як припинити видання. Матеріали з красного письменства, що залишилися після цього в редакції, ввійшли пізніше до окремого збірника під назвою «Степ» [451, с. 298-302].

Потужний промисловий розвиток Півдня України, його розвинута інфраструктура та бажання в умовах війни командування і місцевої влади тримати під контролем інформаційний простір стратегічного регіону обумовили розгалужену систему військово-цензурних пунктів, які у своїй більшості співпрацювали з місцевою губернською владою, виконуючи її прямі вказівки. Так, в Одесі працювало загалом 8 військових цензорів, у Херсонській губернії – 5 (2 у м. Херсон; по одному у Ананьєві, Олександрії, Єлисаветграді); в Таврійській губернії – 8 (по одному у містах Бахчисарай, Ейгенфельд, Сімферополь, Феодосія, Бердянськ, Євпаторія, Мелітополь, Перекоп); у Бессарабській губернії – 7 (2 цензори у Кишиневі, по одному у Ізмаїлі, Аккермані, Бендерах, Болграді, Сороках), окремих три цензори працювало у Ялті [202, арк. 48–49]. Така розгалужена мережа дозволяла краще реалізовувати інформаційну політику військового командування та місцевої адміністрації регіону в умовах посилення військово-цензурних обмежень у 1916 р., як у сфері воєнної інформації, так і з питань соціально-економічного розвитку, суспільно-політичної ситуації у країні, з розгортання національно-

визвольних рухів, як у самій імперії Романових, так і в інших багатонаціональних імперіях.

Упродовж 1914-1917 рр. цензурування преси здійснювалося паралельно двома чиновниками цензурного відомства. Так, наприклад номер чи випуск якогось видання повіділявся тематично. Один цензор розглядав газетні телеграми, статті за підписом «головні статті номера», оглядові статті; другий - хроніку подій, передруковані статті з інших видань та решту матеріалів номера [331, с. 306].

Отже, в умовах Першої російської революції 1905–1907 рр. цензурні органи Новоросійського краю завдяки скоординованій роботі губернської влади, поліції та цензури змогли у межах допустимого втримати дієвий контроль над друкованим словом. Цензори Південно-Східної України, на відміну від своїх колег з Південно-Західного краю та Лівобережжя, швидко подавили суспільний підйом у пресі. У революційних умовах це було можливим завдяки запровадженню в Одеському генерал-губернаторстві із самого початку революції 1905 року воєнного стану, універсальні юридичні норми якого дозволили цензурним органам в умовах відсутності своєї спеціальної юридичної бази діяти швидко і жорстко. Практика жорстких штрафів та адміністративного переслідування редакторів, що застосовувалася в Російській імперії у період так званої «столипінської реакції», в Одесі була застосована ще у 1906–1907 рр. Також можемо констатувати, що економічний і промисловий розвиток Південно-Східної України, наявність чорноморських портів, надзвичайно строкатий національний склад населення регіону обумовили функціонування одного з найбільших штатів цензорів по імперії. Повсякденна робота видавалася надзвичайно напруженою, вимагала значних кваліфікаційних навиків та політичної відданості правлячому режиму.

3.3 Харківський та Катеринославський інспектори у справах друку

У попередніх частинах дисертації ми неодноразово наголошували на тому, що у зв'язку із розвитком книговидання та журналістики з'явилася об'єктивна необхідність розширення мережі цензурних органів у Харкові та Катеринославі. Діяльність харківського та катеринославського інспекторів у справах друку була позначена рядом специфічних рис, що не були характерними для аналогічних інституцій в інших частинах Російської імперії.

Як справедливо зазначила дослідниця І. Сулима-Камінська, більшість архівних матеріалів по діяльності катеринославського інспектора у справах друку були втрачені в роки радянсько-німецької війни [430], а тому для реконструкції його діяльності використовуються інші види джерел та матеріали діловодства, що займалися суміжною діяльністю чи знаходилися у ділових контактах із цим цензурним органом. Про діяльність чиновників, що виконували цензурні функції до інституалізації у Катеринославі 1903 р. спеціальної посади інспектора та відповідно його канцелярії, відомо не так багато. Єдине, що перебувало на особливому контролі місцевого губернського начальства, це робітниче питання та поширення друкованими органами (здебільшого нелегальними) соціалістичних ідей у робітничому середовищі.

Відкриття у Катеринославі окремої цензурної інституції у системі ГУД та з державним фінансуванням по системі МВС відбулося завдяки серйозному лобіюванню з боку тодішнього катеринославського губернатора Федора Едуардовича Келлера, авторитет і звернення якого до вищого керівництва імперії не могли бути залишені без уваги. Натомість із призначеннями цензорів у Катеринослав явно не таланило. Всі службовці, а їх змінилося за період 1903-1917 рр. аж 10, були не місцевими, вони не знали інформаційної і суміжної з нею обстановки та й не хотіли вникати у місцеву специфіку. Місце служби в Катеринославі розглядалося цензорами/інспекторами як тимчасовий «притулок» з метою підвищення або виходу на пенсію за віком/вислугою років [245, с. 98].

У звітах та діловодстві канцелярії катеринославського інспектора у справах друку відсутні будь-які клопотання про розширення функцій та повноважень, проблеми з книговидавцями чи періодичними виданнями. Фактично йшла звичайна, часто заформалізована, робота цензурного органу. У силу інституційної слабкості, частих змін цензорів зацікавлені книготорговці, редактори чи інші особи контактували з цензурними органами Одеси та Києва, вирішували свої буденні справи [245].

У період Першої російської революції губернська влада взяла на себе боротьбу з непідконтрольними періодичними виданнями та нелегальним книгорозповсюдженням. У Катеринославі було запроваджено обов'язковий перелік газет, які мали бути в читальні та знаходитися в обігу. Обіг решти газет заборонявся. Періодичні видання, які не потрапили до новоствореного списку, вилучали із бібліотечних фондів. Сам же перелік нараховував не більше десяти видань. Всі аспекти цензурного контролю за поширенням друкованої продукції 1905-1907 рр. і наступні роки були у більшості покладені на спеціальних чиновників губернської канцелярії. На жорсткість і непоступливість у діяльності останніх, особливо у Олександрівську та Єлисаветграді, скаржилися книгорозповсюдженці та бібліотекарі [451, с. 298].

Яскравим прикладом відсутності співпраці між катеринославським губернатором та інспектором у справах друку є ситуація, що розтягнулася на три роки. 1 січня 1906 р. катеринославським цензором призначили Паскаля Антона Олександровича, який до того служив у цензурних органах Царства Польського. Він змінив на посаді цензора (інспектора) місцевого чиновника Парвицького, який був радником губернської канцелярії. Призначення А. Паскаля до Катеринослава, як виявилось з аналізу біографії чиновника, було свого роду покаранням за надмірне зловживання алкоголем на попередньому місці служби, погану репутацію його найближчих родичів, які мали проблеми з законом та зберігали у себе заборонену літературу [388, с. 138]. Перший конфлікт з губернатором О.М. Клінбергом назрів у 1907 р.

Цензор розпорядився конфіскувати номери місцевої чорносотенної газети за нападки на євреїв та заклики до погромів, а губернатор скасував цензорське рішення і виступив на захист чорносотенних газет.

У 1909 р. через клопотання того ж губернатора до ГУД А. Паскаля було звільнено. Губернатор О. Клінберг писав: «Лично я считаю г. Паскаля не психически больным человеком, а нравственно опустившимся алкоголиком, и притом очень несчастливый в семейной жизни ... Что касается его служебной деятельности, то ничего утешительного сказать не могу. Г. Паскаль абсолютно не способен отличать в газетах статья запрещенное и преступное от дозволенного или по крайней мере терпимого, доходя в этом отношении прямо до смешного ... Я был бы очень благодарен Вашему Превосходительству, если бы Вы нашли возможным избавить меня от такого сослуживца? [388, с. 139]»

Не більшою ефективністю відзначалася і робота інших цензорів (їхні прізвища та чини вказані нами у підрозділі 2.3). Більш-менш стабільна робота цензурних установ Катеринослава розпочалася після 1915 року, коли сюди був відкомандирований евакуйований з Царства Польського військовий цензор Петров Василій Олександрович. Він суміщав посади катеринославського інспектора у справах друку та військового цензора. Хоча службовець і нарікав на те, що працював по 15 годин на добу без вихідних, зауважень до його роботи не було [388, с. 144].

Загалом можемо констатувати, що цензурний орган Катеринослава так і не запрацював на повну силу, його діяльність була слабо організована та малоефективна. Причинами цього стали відсутність належного інституційного досвіду роботи, мала зацікавленість губернської влади у появі самостійного цензурного органу, кадрові проблеми та постійні зміни інспекторів.

Значно ефективніше було налагоджено роботу цензурного органу у Харкові, цензурний район якого охоплював територію Слобідської України. В інституалізації окремого цензурного органу, зокрема, канцелярії окремого цензора, були зацікавлені як губернська влада, так і місцеві видавці, редактори і журналісти. Особливості утворення цензурного органу у Харкові

достатньо повно описала у своїй статті І. Сулима-Камінська²⁰. Ми ж зауважимо, що станом на 1905 р. цензурний орган Харкова вже мав певний інституційний досвід, було впорядковано ситуацію із підбором цензора та його помічників, були напрацьовані алгоритми роботи з періодичними виданнями, україномовною продукцією, зображувальною наочністю різного характеру.

Сплеск так званої «безцензурності», який був спровокований по всій імперії революцією 1905-1907 рр., був також не очікуваний для вже літнього та не особливо розторопного харківського окремого цензора В. Григоровського. Губернська влада вимагала арештовувати номери та закривати періодичні видання, що публікували статті без цензурних дозволів. Однак єдине на що спромігся цензор – створювати упродовж 1905-1907 рр. своєрідний прес-кліпінг харківської преси [102, арк. 1, 1 зв.]. Тобто чиновник фіксував загальну політичну спрямованість того чи іншого періодичного видання, складав дос'є на найбільш дошкульних для влади журналістів, нотував зміст найбільш резонансних чи опозиційних статей. Звіт чиновника за результатами його роботи упродовж 1905-1906 рр. показує рекордну кількість судових клопотань, які він направив прокурору щодо редакції порушників цензурного законодавства – аж 385 [102, арк. 17, 20, 21]. Для порівняння у Києві та Одесі їх кількість була у 3-4 рази меншою. Сумніваємося, що велика кількість клопотань може свідчити про ефективну роботу цензора, швидше це було формальністю. За результатами судових розглядів тільки газета «Южный край» була оштрафована на 300 рублів [105, арк. 34]. Для найпотужнішого видання Слобожанщини з 25 річною історією це були копійки.

Загалом станом на 1906 р. у Харкові виходило 26 періодичних видань; наймасовішими були – «Южный край», «Харьковская жизнь», «Современное обозрение», «На кануне», «Будущее», «Харьковские новости» [105, арк. 54]».

²⁰ Сулима-Камінська І.В. Регіональні органи царської цензури початку ХХ ст.: харківський та катеринославський інспектори у справах друку. Краєзнавство. № 1. 2013. С. 175-179.

Як бачимо, діяльність харківського інспектора у справах друку в нових умовах цензурного законодавства була не ефективною для влади, яка хотіла встановити контроль над місцевою пресою та книговидавництвом²¹. Тому до справи взявся губернатор, який вивчав можливість запровадити воєнний стан у губернії і тим самим встановити екстраординарний адміністративний контроль за друкованими органами. Ця практика застосовувалася по всіх місцевостях імперії, і про її особливості упровадження в ряді українських губерній Південно-Західного краю та Новоросії ми вже зазначали.

Дослідник І. Михайлин зазначає, що у Харкові у роки Першої російської революції 1905-1907 рр. виникли дві газети українською мовою і 27 російською. Першим скористався новою ситуацією видатний український політик, публіцист і журналіст М. Міхновський (1873–1924), який з березня 1906 р. розпочав видання україномовної газети «Слобожанщина: Щоденна політична, економічна, літературна та громадська часопись» (25 березня 1906) [366].

Спробу запустити ще одне україномовне щоденне періодичне видання зробив письменник, перекладач, етнограф М. Лободовський, який у 1906 р. створив часопис «Порада». Проте через складну редакційну політику та вживання застарілого правопису газета не набула поширення, а тому вийшов лише один номер, де всі матеріали належали редакторів [366].

Значно більшу популярність мало патронуване Харківським товариством сільського господарства видання «Хлібороб / Хлебобороб» (1907–1917)²², яке виходило двома мовами [366].

Звісно, тиражі названих видань не могли конкурувати з російськомовними місцевими газетами, однак факт появи таких видань змусив владу реагувати. З січня 1907 р. при Канцелярії харківського інспектора у

²¹ Цікавий сюжет про трактування норм нового цензурного законодавства харківським інспектор у справах друку і місцевого судового органу подано у вказаній статті Сулими-Камінської І. С. 176.

²² Журнал "Хлібороб" був ілюстрованим часописом, з 1909 р. подавав свій заголовок українською мовою, орієнтувався (особливо після столипінської реформи) на заможне селянство. У додатках подавав інформацію з хлібної торгівлі, видавав "Бібліотеку "Хлібороба" – серію брошур з різних галузей сільського господарства. Часопис виходив регулярно по 24 числа на рік, і лише руїна громадянської війни, захоплення Харкова в грудні 1917 р. більшовиками.

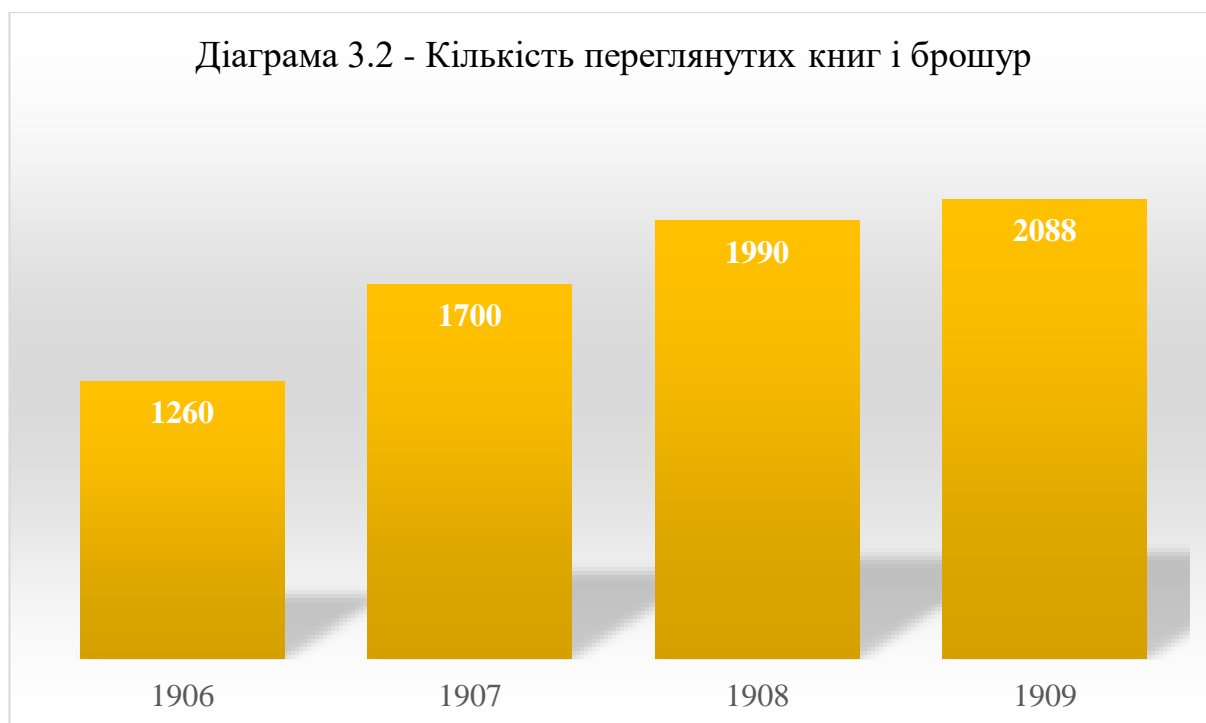
справах друку за відрядним наймом працював колезький радник, кандидат богослов'я В. Давиденко, обов'язком якого був розгляд саме україномовних видань [109].

Як і по всій Російській імперії, в Харкові та губернії революційна хвиля почала згасати, а ряд періодичних видань, що виникли на цій хвилі почали закриватися через втрату читацької аудиторії, побоювання владних переслідувань тощо. На 1908 р. у Харкові виходило 20 періодичних видань, при цьому 6 видань вважалися вузькоспеціалізованими у сфері науки та виробництва, а тому особливо не перебували у фокусі цензури [111, арк. 19, 20 зв., 23].

На початку 1908 р. у Харківській губернії вдалося запровадити воєнний стан, а тому накладення адміністративних штрафів на періодичні видання було значно спрощено. Відповідно тон харківської преси відносно політичної ситуації та місцевої влади значно став м'якшим [111, арк. 25]. Показовим для періодичних видань був адміністративний штраф 1908 р. у 3000 рублів редактора газети «Южный край», «Сумской листок» та 1910 р. – «Южный край», «Утро» [111, арк. 14, 25].

Зі встановленням цензурного контролю над пресою, зокрема, екстраординарними адміністративними методами, у цензорів з'явилася можливість прозондувати інформаційний простір неперіодичних видань. Як це було в Києві та Одесі, так і Харкові, починаючи з 1908 р., цензори почали прискіпливу цензурну перевірку книжок, які були опубліковані або завезенні упродовж 1905-1907 рр. Кількість переглянутих одиниць продукції упродовж 1906-1909 рр. зростала (Діаграма 3.2), та більшість її все ж мала рекламний характер, а заборони та вилученню у Харкові підлягали тільки одиничні примірники книжок.

У 1910 р. харківська преса також перебувала під адміністративним тиском. Показовими репресивними актами щодо преси стали накладання штрафів у розмірі 3000 руб. на редакції газет «Южный Край» та «Утро» [118 арк. 15, 15 зв.].

Джерело: ЦДІАК України – Ф.1680, оп. 1, спр. 102.

6 липня 1910 р. харківським губернатором було знято військовий стан в губернії, але вже 20 травня 1911 р. було запроваджено «Положення щодо заходів по охороні державного ладу та суспільного спокою» (рос. «Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия») [119, арк. 31].

У порівнянні з Києвом та Одесою розвиток преси та книговидавничої справи в Харкові був значно меншим, однак зусиль літнього на той час харківського інспектора у справах друку для ефективного здійснення цензурної політики не вистачало. Тому упродовж 1912 р. особливо гостро у центральному цензурному відомстві Російської імперії обговорювалося питання створення у Харкові тимчасового комітету у справах друку по аналогії з київським. Як ми вже зазначали раніше, така реорганізація була занадто забюрократизованою, довготривалою. До того ж значно зростав би бюджет утримання цензурного органу Харкова. У ГУД та МВС порахували, що простіше та, головне, економніше буде із спецфонду МВС виділити кошти на утримання 5 помічників для харківського інспектора у справах друку. Серед помічників, фактично на постійній основі працював тільки той, що цензурував

україномовну продукцію. Решта запрошувалися по мірі необхідності. Складнощі у роботі цензурного органу Харкова зазначалися вже з 1910 р., коли його очолив лікар за освітою Я.В. Судаков, який не мав чисто цензорського досвіду роботи, а працював на посаді лише інспектора у справах друкарень та книжкової торгівлі та був відкомандирований до Харкова з Вільно²³ [122].

Перші роки Великої війни істотно не вплинули на здійснення у Харкові цензури, адже територія Харківської губернії не була включена до так званого театру військових дій, а вважалася глибоким тилом. Як відомо у тилу діяла тільки часткова військова цензура, що займалася перлюстрацією міжнародної та за рідкісним виключенням внутрішньої поштово-телеграфної кореспонденції.

У той же час військове командування, уряд Російської імперії, місцевий губернатор розуміли, що не слід нехтувати контролем за інформаційним простором промислового регіону, який у роки війни набував ще більшого значення в економіці країни, забезпеченні армії озброєнням та боєприпасами. В одному тільки Харкові у роки війни видавалось близько 29 найменувань періодичних видань накладом від 150 одиниць до 20000 тис. примірників. Спочатку, як повідомляє у своїй статті І. Сулима-Камінська, цензурні органи Слобожанщини намагалися впливати на зміст періодичних видань накладанням адміністративних штрафів. Протягом 1915 р. адміністративні штрафи у розмірі від 300 до 1000 руб. було накладено на газети «Утро» (4 рази), «Южный край» (4 рази), «Сумской вестник» (4 рази), «Южная копейка» (2 рази) [134, арк. 24]. Проте необхідно було все ж системно контролювати харківські видання. Таку систему у досить хитрий спосіб змогли налагодити у 1916 р. завдяки запровадженню стану посиленої охорони та виданню ряду обов'язкових постанов із заборонаю поширювати різного роду інформацію, пов'язану з війною. Так, найбільше значення мала постанова губернатора від 17 листопада 1916 р., згідно з якою головні редактори та відповідальні за

²³ У 1916 р. цензура Я. Судакова призвали на дійсну військову службу лікарем.

випуск номера періодичного видання притягувались до відповідальності у разі, якщо в їхніх виданнях з необережності чи недбалості буде опубліковано неправдиву інформацію щодо діяльності державних установ або посадових осіб, війська чи військової частини, яка формує у населення неприязне ставлення до них [136, арк. 3-9]. Оскільки ця постанова передбачала можливість арешту на три місяці або штраф розміром три тисячі рублів, то редактори та відповідальні за випуск номера періодичного видання для власної перестраховки добровільно подавали до попередньої військової цензури гранки підготовлених до друку видань. Таким чином, відбулося фактичне повернення до попередньої цензури, скасованої в імперії ще 1905 року. Однак такий попередній перегляд (чи скоріш консультація) не уберегав редактора, адже він носив не офіційний характер. За бажанням влади негідного редактора можна було оштрафувати чи арештувати, навіть попередньо давши дозвіл на публікацію матеріалів.

Отже, протікання цензурної роботи упродовж досліджуваного періоду Катеринославського та Харківського інспектора у справах друку укладалося у загальні етапи роботи цензури по імперії загалом та українських губернія, зокрема: 1905-1906 рр. – розгубленість та відсутність дієвого контролю за друківаними виданнями; 1907 – 1909 рр. – повернення цензурного контролю та посилення адміністративного тиску на місцеву пресу; 1910-1914 рр. – стабільне здійснення цензурного контролю змішаними методами (у межах звичайного цензурного законодавства та в умовах періодичних надзвичайних станів); 1914-1917 рр. – втрата реального впливу на інфопростір та допоміжні функції органам військової цензури. Розгляд повсякденної практики дає підстави визнати роботу інспекторів у справах друку Харкова та Катеринослава упродовж 1906–1917 рр. як периферійну та другорядну. В цілому її навіть можна визнати малоефективною, адже більшість функцій по контролю за інформаційним простором виконувалися відповідними губерньськими канцеляріями. Причини інституційної слабкості цензурних органів Харкова і Катеринослава крилися найперше у надзвичайно слабкому

їх кадровому забезпеченні. Тут не було яскравих персоналій, що могли б підняти цензурну роботу на якісно новий рівень, здобути лідерські якості у формуванні інфопростору.

3.4 Поштова цензура в українських губерніях: діяльність Київської поштової контори

Нормативним завданням органів поштової цензури була перевірка періодичних видань, що надходили з-за кордону за підпискою підданих Російської імперії або інших осіб, що проживали на її території. Однак неофіційним і більш важливим була перлюстрація приватної кореспонденції цікавих для влади адресатів. Корені початку здійснення таємного політичного нагляду за мешканцями імперії шляхом таємного перечитування їхньої особистої кореспонденції сягають часів Петра I. У XVIII ст. перлюстрація не носила тотальний характер, а була вибірковою, епізодичною [422, с. 29]. Упродовж XIX ст. масштаби перлюстрації розростаються, об'єктами стеження стають письменники, військовослужбовці, державні чиновники, громадські діячі, пересічні особи, життя і діяльність яких видавалася органам влади підозрілою. З 1870 р. здійснення таємного перегляду приватної кореспонденції здійснювалося структурними підрозділами Головного управління пошти і телеграфу, яке з 1881 р. відійшло у повне підпорядкування МВС. Російський дослідник перлюстрації О. Смикалін вказує на те, що саме з 1880-х рр. перлюстративна діяльність стає однією із форм політичного контролю імперських спецслужб [422, с. 65]. Головними мішенями перлюстрації на рубежі XIX – початку XX ст. були: політичний розшук, боротьба зі шпигунством, отримання конфіденційної інформації з вищих станів суспільства (чиновників, депутатів Державної думи тощо). Дослідниця З. Перегудова вказує, що у цей період відбувається інституалізація семи перлюстративних пунктів: у Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Одесі,

Тифлісі, Варшаві [379, с. 290-291]. Як бачимо у політичному контролі ключового значення набували саме українські губернії. Загальне керівництво перлюстраційною роботою здійснювалося через старшого цензора Петербурзького поштампу. Більше 30 років (до 1914 р.) цю посаду обіймав А. Фомін, згодом його замінив М. Мардар'єв [379, с. 291].

Саме через цю посадову особу йшло фінансування перлюстративних пунктів та оплата праці їхніх службовців, він знаходився у прямому підпорядкуванні та зв'язку з міністром внутрішніх справ. Самих же службовців-перлюстраторів, які безпосередньо читали кореспонденцію, було не так багато в імперії – до 50 осіб та 30 технічних помічників. Листування між центральним координаційним центром та перлюстративними пунктами здійснювалося конспіративно, самі ж службовці давали підписку про нерозголошення таємниці. Перлюстраційні пункти на місцях не мали контактів з місцевою владою, але у крайніх випадках анонімно повідомляли губернаторів про підготовку мітингів, забастовок тощо [379, с. 294].

Як правило, усі службовці були високоосвіченими людьми, знали по декілька мов. Деякі фахівці володіли більше ніж двадцятьма мовами, у т.ч. азійськими. Кваліфікація службовців так званих «чорних кабінетів» була настільки високою, що вони могли не тільки візуально пам'ятати почерки сотень особливо важливих людей (революціонерів, депутатів, крупних чиновників), але визначити з графологією почерку стать, вік, соціальне становище, професію респондента [422, с. 68].

Відбір кореспонденції із загального потоку листів, бандеролей, посилок відбувався за «абетковим списком» та за «службовою вибіркою». Перший тип відбору передбачав те, що у кожного цензора «чорного кабінету» (або якщо більш офіційно «пункту поштової цензури») було два списки з прізвищами (справжніми та конспіративними) осіб, кореспонденцію яких слід було в обов'язковому порядку переглядати та робити виписки. Один список особисто формував міністр внутрішніх справ, другий – Департамент політичної поліції. У різні роки по імперії він міг становити від 300 до 1000 прізвищ [325, с. 13].

Відбір кореспонденції за «службовою вибіркою» здійснювався по ряду ознак, що викликали підозри: великі об'єми кореспонденції, товсті конверти, закордонні контакти, умовність адреси тощо. Можна навіть говорити, що у таких службовців був «професійний нюх» на підозрілі чи зашифровані листи [325, с. 15].

Щодня у «чорних кабінетах» та поштампах Москви, Києва, Харкова, Одеси, Тифліса, Варшави перлюстровувалося від 100 до 500 листів. У Петербурзі – від 2000 до 3000 [325, с. 15].

Лист на перлюстрації затримувався на 1-2 години. У разі необхідності робилися виписки, копії, проставлялися відповідні майже непомітні позначки («мушки») для уникнення повторної перлюстрації. Якщо у листі був зашифрований зміст або текст, написаний невидимими хімічними чорнилами, то він довше розглядався або у разі складного шифрування відправлявся до Департаменту поліції [325, с. 50-56]. Листи особливо небезпечних політичних осіб отримували свої номери, фіксувалися усі згадані адреси, прізвища згаданих осіб та інші деталі.

Розкриття конверту здійснювалося спеціальними «кісточками», ножиками, голочками, відпарювальними пристроями і т. д. Кожний пункт якось раціоналізував свою роботу і був готовий поділитися інноваціями. Виписки з листів, копії листів та створені на основі них аналітичні звіти направлялися у V відділ Департаменту поліції, де інформацію по них обробляли та передавали далі по відповідній спеціалізації проваджень: революційна діяльність, шпигунство, кримінальна злочинність тощо [379, с. 293].

Кількість зафіксованої кореспонденції (з якої були зроблені цензорами виписки або зняті копії) була напряму пов'язана із загостреннями політичної обстановки в імперії. Про піки зростання та спаду владного контролю за приватною кореспонденцією дає побудована за даними З. Перегудової крива *Графіку 3.1.*

Джерело: Перегудова З. И. Политический сыск России (1880-1917). 2-е изд., пераб. и доп. Москва, 2003. С. 294.

Ми вже зазначали, що перлюстрація носила абсолютно таємний характер і була законодавчо заборонена. Дозвіл на відкриту перлюстрацію в Російській імперії був наданий спеціально утвореним органам військової цензури лише на початку Першої світової. Разом із цим у більшості освічених людей в імперії була стійка переконаність у тому, що їх листи можуть читати. До того ж питання таємної перлюстрації неодноразово піднімалося на засіданнях Державної думи. Отже, більшість кореспондентів, зміст листів яких був направлений проти правлячого режиму, намагалися приховати деяку інформацію від органів перлюстрації.

Про шифрування та способи виявлення таємного змісту приватної кореспонденції в одній із науково-популярних статей описав вітчизняний дослідник О. Кириєнко. І хоча він описував період Першої світової війни, згадані методи були характерні і для періоду ХІХ – початку ХХ ст. Так, у цензурній практиці перлюстрації виділено такі типи листів: «із зашифрованим змістом», «із прихованим змістом», «із умовним змістом». Увага службовців

у листах «із зашифрованим змістом» приверталася до перших літер у реченні або абзаці, різних нетипових поміток (галочок, рисочок), незнайомої мови, нерозбірливого і занадто дрібного почерку, відсутності явного змістового наповнення листа.

Революціонери, політичні діячі, професійні розвідники використовували спеціальні хімічні чорнила, виявити які було дуже складно. Тому різні спеціалісти з «чорних кабінетів» синтезували реактиви для їх проявлення і, таким чином, прочитання листа «із прихованим змістом». Найпоширенішим способом було обкурювання листа спеціальним реагентом на основі йоду.

Найскладніше було працювати із листами з умовним змістом. Такі листи створювалися наступним чином: відправник кладе на аркуш паперу трафарет із вирізаними прямокутниками і заповнює в них необхідний йому текст. Потім знімає його і заповнює білі місця у стрічках аркуша текстом, що підходить по змісту. Отримувач листа накладає на аркуш свій трафарет і читає повідомлення. Приклад такого листа наведено у Таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

Лист з умовним змістом та ключ до нього.

Лист з умовним змістом	Ключ:
<p>Дорогой Костя.</p> <p>План удался и тетя на брак согласилась. Конечно, перевозки вещей не избежать; но я достал справки: все обойдется не дороже 500 руб.; передам подробности лично. Опущу это письмо на вокзале и во вторник получишь его не позже 5 час. дня. Целую тебя.</p> <p>Твой Андрей.</p>	<p>Дорогой Костя.</p> <p>План удался и тетя на брак согласилась. Конечно, перевозки вещей не избежать; но я достал справки: все обойдется не дороже 500 руб.; передам подробности лично. Опущу это письмо на вокзале и во вторник получишь его не позже 5 час. дня. Целую тебя.</p> <p>Твой Андрей.</p>

Джерело: Кириєнко О. Ю. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 – жовтень 1917 р.): монографія. Київ, 2016. 366 с.

У підрозділі 2.2 ми зазначали, що як окремий орган Цензура іноземних газет та журналів при київській поштової конторі була нормативно оформлена чи інституалізована тільки 1897 р., хоча фактична діяльність уже здійснювалася більше ніж пів століття [137].

Таємні циркуляри і відповідне діловодство по таємній перлюстрації кореспонденції, вилученню та конфіскації вкладеної у бандерольні відправлення революційної чи іншої нелегальної літератури, відозв, листівок відображується у документах Київської поштової контори (фонд 155 Державного архіву міста Києва) з 1898 року. Цей комплекс документів спеціально виділений у секретну частину та відокремлений від решти матеріалів по діяльності поштової установи [137-170].

За дорученням влади в ході таємної перлюстрації ділової кореспонденції київських представництв іноземних компаній зацікавлені особи та спецоргани отримували таємну комерційну інформацію. Не поодинокими були випадки розкриття вбивств та інших злочинів, встановлення місця перебування злочинців за інформацією, отриманою з приватної кореспонденції [137-143].

Якщо перлюстрація приватної та ділової кореспонденції до початку Першої світової війни була таємним завданням поштової цензури, то такі напрямки роботи як контроль за періодичними та неперіодичними виданнями, що надходили поштою адресантам з-за кордону або в межах імперії, були цілком відкритими.

Упродовж усього періоду функціонування поштової цензури при київській поштово-телеграфній конторі її службовців скеровували на ретельний огляд товстих книжкових видань. Адже у оправах та обкладинках неодноразово виявляли тайники, замість тексту книги – підшиті революційні прокламації [137; 146; 159, арк. 38].

Із початку ХХ ст. на вимогу київського губернатора поштова цензура надсилала вищому чиновнику примірники газет і журналів, які редакції у вигляді промо-акцій надсилали повітовим та волосним чиновникам, господарським структурам тощо. Щороку цей список оновлювався, інколи

доповнювався. Серед видань, які виходили на території України, увагу губернського керівництва привертала – «Киевская жизнь», «Голос труда» (Київ), «Южное слово», «Екатеринославские новости» (Катеринослав), «Южная речь» (Мелітополь, Таврійська губернія), «Харьковская воскресная копейка» (Харків), «Одеський кур'єр» (Одеса) [140, арк. 1].

Відповідно до окремих циркулярів службовці поштової цензури мали вилучати внутрішньоімперські та закордонні видання есерів, більшовиків, інших соціалістичних та революційних партій [143].

До 300-річчя дому Романових революційні партії за кордоном видали та планували поширити в Російській імперії провокаційні видання, спрямовані на нівеляцію святості імператорської родини, делегітимацію їхньої влади. Такі видання «Дом самозвановых», «Юбилей позора нашего (1613-1913) – триста лет Романовых и лже-Романовых», «Благочестивейший Самодержавнейшей» (Н. Троцкий), «Последний самодержец» відшукувалися у різних бандеролях, посилках тощо [149-150].

Напередодні Першої світової війни діяльність службовців поштової цензури скеровувалася на більшу увагу до кореспонденції та бандерольних відправлень представництв іноземних компаній. У Києві об'єктом такої уваги стали представництва компанії «Зінгер». І хоча в ході численних перевірок у самої компанії та її дилерів нічого підозрілого не виявили, на контроль кореспонденції були витрачені значні ресурси [150].

Особливість київського «чорного кабінету» була пов'язана не тільки з тим, що він мав інституційне прикриття у вигляді поштової цензури (точніше – Цензура іноземних газет та журналів при київській поштовій конторі), значними об'ємами роботи, але й найбільшим шпигунським скандалом напередодні Першої світової війни [422, с. 96-97]. У київській поштовій конторі і, зокрема, у «чорному кабінеті» понад 40 років працював Карл Зіверт – підданий Російської імперії австрійського походження, який виявився подвійним агентом Австро-Угорщини та Німеччини. Користуючись

службовим становищем, він мав змогу читати кореспонденцію усіх високопоставлених чиновників та військово командувачів, командувача КВО.

Карл Зіверт та три його помічники, Макс Шульц, Едуард Хардак і Конрад Гузандер, були викриті та заарештовані на початку Першої світової війни. Парадоксальним було те, що обладнання, якими вони розкривали кореспонденцію, фотографували її, було люб'язно надане німцями ще у ХІХ ст. саме для цілей шпигунства, а не у вигляді технічної допомоги царському режиму (як це вважали тодішні імперські очільники в регіоні) [422, с. 105].

Упровадження військової цензури 20 липня 1914 р. (за старим стилем) докорінно перевернуло здійснення поштової цензури та перлюстрації. Ці повноваження в українських губерніях перебирають на себе новоутворені органи військової цензури. Службовці «чорних кабінетів» майже автоматично зараховуються до військового відомства і відповідно до військово-цензурного законодавства вже відкрито здійснюють перлюстарцію. Хоч робота у технічному плані стала легшою – не потрібно було спеціальними засобами і надобережно розкривати конверт – у рази зросла кількість кореспонденції, що підлягала перевірці. Відтепер доводилося вирізати чи зафарбовувати окремі частини листів, що з огляду на категорії інформації військового чи критичного характеру не можна було допускати [155].

Для координації роботи цензорів київського поштово-телеграфного округу були розроблені штабом КВО «Спеціальні вказівки військовим цензорам». У цьому документі були визначені категорії листів, які варто було розглядати з особливою увагою, а які пропускати без перевірки; описані прийоми роботи з кореспонденцією по виявленню прихованого чи зашифрованого тексту; наведені особливості роботи з листами військовополонених російської армії, території імперії зайнятої ворожими військами тощо. Так, загальна рекомендація була наступною: будь-яка позитивна інформація про перебування у полоні мала вилучатися, натомість будь-які інші описані звірства ворога мали залишатися [157-160].

Так само як на початку ХХ ст. цензорам з поштово-телеграфних контор наказувалося вилучати будь-яку революційну, соціалістичну друковану продукцію. До цього переліку у 1914-1915 рр. було додано антивоєнну, сектантську продукцію, більшість видань «Союзу визволення України», австро-угорські та німецькі пропагандистські листівки. Окремою була процедура, що передбачалася для фотокарток. Були встановлені такі вимоги, що фактично допускалася пересилка лише студійних портретних фото. Будь-які інші пейзажі, фото на фоні військової техніки, флоту, залізничного вокзалу тощо – вилучалися [160].

Досить часто поштовим цензорам в залежності від контррозвідувальних даних російського Генштабу видавалися тимчасові вказівки по недопущенню якоїсь категорії інформації. Наприклад, у 1916 р. в Генштаб надійшла інформації про збір ворогом інформації про врожай сільськогосподарської продукції в імперії, отже, цензори мали вилучати всю інформацію у листах навіть із повідомленнями про врожай у приватних селянських господарствах [159].

Поштова цензура діяла найдовше з-поміж усіх видів цензур. Її послугами активно користувалися Тимчасовий уряд, в Україні гетьманський режим, денікінці та, звичайно, більшовики.

Отже, поштова цензура поряд із іншими видами контролю за інформаційним простором носила важливе значення для політичного нагляду за населенням. Її масштаби упродовж кінця ХІХ – початку ХХ ст. не були надвеликими, однак давали можливість моніторити суспільні настрої, вилучати небажану для поширення друковану продукцію, розкривати як доволі дрібні злочини, так і відвертати терористичні акти державного рівня. У роки Першої світової війни поштова цензура стала майже всеохоплюючою, до 90% кореспонденції відкрито перевірялася уповноваженими особами. Успіх поштової цензури упродовж 1914-1917 рр. був обумовлений у тому числі попередньо напрацьованою таємною практикою.

Висновок до третього розділу

На початок ХХ ст. стаціонарні цензурні органи (як відокремлені юридичні особи) діяли у чотирьох найбільших містах України – Києві, Одесі, Катеринославі та Харкові. Відповідно (але без нормативного на те оформлення) виокремилися і чотири цензурні райони. Хоча робота кожного органу мала багато відмінностей, в загальному можна виокремити наступні періоди: 1905-1906 рр. – розгубленість та відсутність дієвого контролю за друкованими виданнями; 1907 – 1909 рр. – повернення цензурного контролю та посилення адміністративного тиску на місцеву пресу; 1910-1914 рр. – стабільне здійснення цензурного контролю змішаними методами (у межах звичайного цензурного законодавства та в умовах періодичних надзвичайних станів); 1914-1917 рр. – втрата реального впливу на інфопростір та допоміжні функції органам військової цензури.

З кризових для цензури 1905-1907 рр. відповідні органи в Україні виходили по-різному, але спільною була діяльність губернської влади, яка адміністративними методами допомагала упокорити опозиційну пресу.

Для всіх органів першочерговим було все ж контролювати періодичні видання, не допустити поширення соціалістичних учень та критики на місцеву і верховну владу. Головним механізмом покарання журналістів і видавців стало все ж не судове переслідування, як це було прописано у цензурному статуті, а адміністративні штрафи, накладення яких було обумовлено запровадженням або військового стану або стану посиленої охорони.

Найбільш масштабна була діяльність української інтелігенції у Києві, а тому саме «київська цензура» розглядала найбільшу кількість україномовних періодичних та неперіодичних видань, намагаючись боротися з нею як адміністративними, так й іншими методами.

У роки «столипінської реакції» робота цензурних інституцій була позбавлена імпульсивності, а характеризувалася плановістю заходів на знищення опозиційної преси, охорону суспільної моралі, вилучення літератури, виданої безконтрольно у революційні роки.

Найбільш не ефективною була діяльність Катеринославського інспектора у справах друку, дещо хибувало функціонування цензурного органу Харкова (особливо у період 1905-1907 рр.). Натомість цензурні органи Києва та Одеси у повній мірі виконували поставлені завдання та намагалися відстоювати інтереси самодержавства не тільки на державній службі, а і у громадсько-політичному житті, теоретичній гуманітаристиці.

Найбільш густою в українських губерніях була мережа органів поштової цензури. Її діяльність була надтаємною, тільки діяльність київського «чорного кабінету» була якимось чином інституційно оформлена. Повсякденна робота службовців поштової цензури була досить розмірена та відповідно посилювала свою діяльність у період суспільно-політичних загострень. Її законодавчі основи були змінені з початком Першої світової війни, коли з уведенням військово-цензурного законодавства перлюстрація стала узаконеною. Органи військової цензури фактично повністю перебравали на себе як колись таємні, так і відкриті функціональні завдання поштової цензури. Отже, упродовж 1914-1917 рр. колишні службовці поштової цензури майже у 100% складі були переведені на роботу у воєнне відомство.

Загалом же в роки Першої світової війни усі цивільні органи цензури були змушені поступитися монополією на охорону інформаційного простору українських губерній Російської імперії та задовольнятися із консультативними функціями.

ВИСНОВКИ

Перша російська революція 1905-1907 рр. та впровадження у політичному житті імперії елементів парламентаризму істотно не вплинули на підхід держави до контролю за інформаційним простором. Цензура і надалі залишалася одним із елементів державного управління, інститутом, що мав забезпечувати захист авторитету верховної влади, існуючого соціально-економічного укладу, соціальної стабільності. Як і раніше, у фокусі уваги цензурних органів в українських губерніях було національне, селянське та робітниче питання. Разом із цим нові соціально-економічні та політичні виклики, технічний прогрес обумовлювали нові специфічні риси у діяльності імперських цензурних органів в українських губерніях упродовж 1905-1917 рр.

Отже, після проведеного нами аналізу літератури, вивчення і трактування джерел ми можемо зробити такі висновки:

1) з'ясовано, що у дорадянській період послаблення цензурного режиму упродовж 1905-1907 рр. дозволило багатьом авторам опублікувати свої праці із попередніх періодів розвитку державної політики в області контролю за друкованим словом, виступити з публіцистичними статтями щодо необхідності подальшого пом'якшення державного контролю або взагалі ліквідації цензури як соціального інституту. У радянській історіографії період у розвитку цензури 1905-1917 рр. висвітлений однобоко, лише як засіб боротьби влади проти більшовицької преси, проти розвитку революційних настроїв у суспільстві. До того ж усі реформаторські процеси, що відбувалися у наведений період, також трактуються радянськими істориками виключно як вплив революційних мас на уряд. Інші фактори відкидалися або замовчувалися. Упродовж останніх десяти років у вітчизняній та зарубіжній (насамперед російській) історичній науці напрацьовано значний масив наукових знань із різних аспектів діяльності загальної та відомчої. Можна виділити декілька напрямків, у яких відбуваються її дослідження: 1) історія

діяльності цензурних установ та цензурна політика імперської влади; 2) становлення та розвиток цензурного законодавства; 3) джерелознавчі аспекти діяльності цензурних органів; 4) повсякдення цензурної діяльності, взаємини цензурних органів з окремими літераторами та публіцистами; б) історія журналістики та видавничої справи. І хоча вітчизняними та зарубіжними вченими вже зроблені істотні кроки у вивченні діяльності апарату цензури на початку ХХ ст., діяльність всієї системи цензурних органів, що діяли в українських губерніях Російської імперії протягом 1905–1917 рр., залишається практично не дослідженою, не висвітлено ідейні пріоритети, особливості повсякденної роботи, реакції на соціокультурні події і процеси в регіонах;

2) джерельна база дослідження є репрезентативною, має високий рівень інформативності й достовірності, розкриває всі аспекти досліджуваної проблеми. Вона включає законодавчі та підзаконні акти, ділову документацію відповідних державних установ та джерела особистого походження. Основний масив першоджерел, що дозволив розкрити практичну діяльність відповідних цензурних органів, зосереджений у ЦДІАК України, Держархіві Одеської області, Держархіві м. Києва. Допоміжний характер мали опубліковані спогади та мемуари службовців цензурного відомства, видавців, публіцистів. У дослідженні застосовано системний інституційний підхід та широкий набір дослідницького інструментарію (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-генетичного, структурно-функціональний методи), визначені та уточнені такі дефініції як «цензурний режим», «цензурна політика», «цензурний орган» та ін.;

3) проаналізовано цензурне законодавство періоду 1905-1917 рр. та встановлено, що як на початку ХХ ст., так і у наступні після Першої російської революції роки не було ухвалено нового цензурного статуту, який би врегулював усі нюанси цензурної практики в Російській імперії. Цензурне законодавство як і раніше являло собою нагромадження різних норм, тимчасових правил, постанов та циркулярів. Відповідно до внесених у

цензурне законодавство тимчасовими правилами 1905-1906 рр. змін, ліквідовано з незначними виключеннями попередню цензуру. Відповідальність за порушення тих або інших цензурних приписів для видавців та авторів наступала після ухвалення відповідного судового рішення (так звана «каральна цензура»). Однак на практиці даний правовий механізм застосовувався досить рідко. Для оперативного покарання порушників цензурного законодавства без очікування судового рішення та більш дієвого контролю за інформаційним простором упродовж 1906-1914 рр. імперська влада винайшла новий правовий механізм: перманентне введення надзвичайного режиму в регіонах (воєнний стан або стан посиленої охорони) та застосування адміністративних штрафів для видавців/редакцій періодичних видань, що порушували приписи цензурного законодавства та розпорядження губернатора по обмеженню у висвітленні тієї або іншої інформації. З початком Першої світової війни було запроваджено надзвичайне військово-цензурне законодавство, що у повній мірі дозволило поновити владний контроль за інформаційним простором;

4) упродовж 1905-1917 рр. в Російській імперії продовжувала діяти централізована система нагляду та контролю за друкованими виданнями. До цієї системи входили: спеціальні цензурні органи або чиновники відомства Головного управління у справах друку (ГУД); цензурні підрозділи Головного управління пошти і телеграфів (так звана «поштова цензура»); інші органи державної влади та посадові особи, повноваження яких передбачали здійснення без спеціальної винагороди цензурних функцій (губернатори та віце-губернатори, поліція, митниця). З 1837 р. по 1865 р. цензуру у підросійській Україні здійснювали Київський та Одеський цензурні комітети, з 1865 по 1905 рр. у Києві, Одесі, Харкові (1886 р.), Катеринославі (1903 р.), працювали окремі цензори із внутрішньої цензури. В умовах так званого «обновленого стороя» (1906–1917 рр.) функціонували тимчасові комітети у справах друку у Києві та Одесі, окремий Комітет іноземної цензури працював в Одесі, продовжили свою роботу у Харкові та Катеринославі канцелярії

інспекторів у справах друку. Велика кількість закладів книжкової торгівлі та видавництв обумовлювали необхідність утримання в Києві та Одесі таких інституцій як інспектор у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі. Свою утаємничену діяльність здійснювали й органи поштової цензури при київській, одеській та харківській поштово-телеграфних конторах. Загалом можемо констатувати, що система цензурних органів в українських губерніях Російської імперії мала свою специфіку і відрізалася від тієї, що діяла у центральних губерніях імперії Романових. Насамперед досить щільною була мережа спеціальних органів, діяв потужний центр з цензури іноземної в Одесі, працювали аж три таємні центри з перлюстрації приватної кореспонденції у найбільших містах – Києві, Одесі та Харкові. Розгляд діяльності органів цензури дозволяє констатувати, що їх регіональна мережа не була на пряму прив'язана до губерніального поділу в Російській імперії, не зв'язана вона була і з поділами на освітні чи судові округи. Так би мовити, цензурні райони або зони обслуговування того чи іншого цензурного органу були абсолютно умовними. Так, території, які включали Правобережну Україну (або Південно-Західний край) та Лівобережжя обслуговувалися відкритими у Києві цензурними органами. Південь України (або умовна назва Новоросійський край) обслуговувався одеськими цензурними органами. Середнє Подніпров'я та Слобожанщина – відповідними інспекторами у справах друку Харкова та Катеринослава. Оскільки межі цензурних районів директивно не було визначено, то видавці неперіодичних друкованих видань могли звертатися за цензурним дозволом до відповідних органів, що були менш завантажені або були більш лояльні до них тощо.

Попри прописані у законодавстві високі фахово-професійні вимоги до цензорської служби, у кадровому доборі службовців для органів цензури в українських губерніях застосовувалися різні підходи. Для цензурних установ Києва та Одеси службовців добирали дуже ретельно. Аналіз персонального складу Київського та Одеського тимчасових комітетів у справах друку, Одеського комітету іноземної цензури, кар'єрних траєкторій їх службовців

засвідчив, що це були чиновники та фахівці з беззаперечною репутацією, мали високий освітній рівень, знали по декілька іноземних мов, були активними діячами монархічного руху. Натомість на периферії – Харків та Катеринослав – у кадровому підборі був повний безлад та формалізм: у ці міста відряджали літніх або малокваліфікованих чиновників, що не могло не відобразитися на якості роботи установ. У той же час брак фінансування інституту цензури в імперії призводив до того, що штатний розпис регіональних органів в українських губерніях не завжди відповідав реальним потребам, рівню розвитку журналістики та видавничих потужностей. Через відсутність належної кількості висококваліфікованих службовців в українських губерніях широко практикувалося суміщення та сумісництво посад в органах внутрішньої та іноземної цензури. Негативно на функціонування цензурного апарату на місцевому рівні впливали зрівнялівка в оплаті праці при абсолютно різному навантаженні та нижчі професійні оклади у порівнянні зі столичними;

5) на діяльність кожного окремого цензурного органу в українських губерніях впливали як об'єктивні (етнічний склад населення, соціально-економічна специфіка, рівень розвитку суспільних рухів), так і суб'єктивні (персоналія губернатора, місцеві чиновники, видні національно-культурні діячі) регіональні фактори. Попри значні відмінності у змісті роботи цензурних органів, фокусі їхньої уваги до місцевих проблем можна виокремити наступні характерні періоди їхньої діяльності: 1905–1906 рр. – розгубленість та відсутність дієвого контролю за друкованими виданнями; 1907–1909 рр. – повернення цензурного контролю та посилення адміністративного тиску на місцеву пресу; 1910–1914 рр. – стабільне здійснення цензурного контролю змішаними методами (у межах звичайного цензурного законодавства та в умовах періодичних надзвичайних станів); 1914–1917 рр. – втрата реального впливу на інфопростір та допоміжні функції органам військової цензури.

Для всіх органів першочерговим завданням було все ж контролювати періодичні видання, не допустити поширення соціалістичних учень та критики

на місцеву і верховну владу. Серед другорядних завдань варто виокремити протидію поширення порнографічної ті іншої аморальної літератури, зображувальної наочності, протиправної реклами псевдомедичного та інтимного характеру. «Українське питання» у роботі цезурних органів 1905-1917 рр. також зберігало свою актуальність. Левову частку усієї україномовної продукції розглядали саме київські цензори. У більшій мірі їх увагу привертала не мова написання, а зміст періодичних та книжкових видань, у якому цензори вбачали нарікання на несправедливий статус українських земель у складі Росії, натяки на національну окремішність, соціальне гноблення українських селян та робітників, алегоричну критику чинного уряду за недостатню увагу до національних почуттів тощо. Всі українські видання були занесені цензорами у табір опозиційних. Якщо «Громадська думка» та «Рада» мали просто статус опозиційних, то газета «Боротьба» була означена як «орган соціалістів-революціонерів». За нашими підрахунками майже половину суспільно-політичного контенту у Києві упродовж 1905-1907 рр. давали українські видання. Щоправда за це довелося заплатити досить високу ціну, як у плані сплати адміністративних штрафів реакціями, так і судового переслідування редакторів, грошовими втратами через затримку і арешт тиражів чергових номерів.

Найбільших переслідувань зазнавали газета «Рада» та україномовні твори, опубліковані у Галичині. Для книжок і брошур, виданих за кордоном зберігалася попередня цензура. 40-50% найменувань закордонної друкованої продукції, що надходила до Київського тимчасового комітету у справах друку, заборонялися місцевими цензорами. Що ж до україномовної продукції, то заборонялося без малого 100% продукції.

Завдяки рішучості та підтримці губернської влади одеським цензорам найшвидше з-поміж інших аналогічних органів удалося взяти контроль над пресою та книговидаванням в умовах Першої російської революції. Вжиті на території Південно-Східній Україні заходи, були згодом взяті на озброєння для відновлення державного контролю за пресою по всій Російській імперії.

Досвід губернської влади вказаних територій та одеських цензорів дуже сподобався голові Ради міністрів П. Столипіну (1906-1911 рр.), який вимагав від губернаторів і градоначальників решти імперських територій якомога частіше впроваджувати воєнний стан чи стан посиленої охорони. Основна увага одеських інспекторів у справах друку була звернена на робітниче питання на шпальтах газет. Службовців відповідного відомства намагалися не допустити опозиційної ліберально-демократичної критики центральної та місцевої влади. Не менше турбувала цензорів сектантська преса, яка підривала основи християнського православного вчення. Дошкульними були також і статті монархічних газет. Однак, як діяти щодо них, інспектори не знали: з однієї сторони вони явно порушували норми законодавства своїми антисемітськими та агресивними закликами, а з іншої – існував певний тиск і команда влади не чіпати провладні видання. Починаючи з 1905 р. і до початку 1914 р., на відміну від Києва українській книзі в Одесі не вдалося прорвати цензурну блокаду. Цензорів насамперед непокоїли апеляції авторів до історичного минулого незалежності України, давні спогади про козацьку волю тощо. Відносно малий показник надрукованої україномовної (нейтральної за змістом) літератури можна пояснити і низьким попитом на неї серед читацької аудиторії.

Розгляд повсякденної практики дає підстави визнати роботу інспекторів у справах друку Харкова та Катеринослава упродовж 1906–1917 рр. як периферійну та другорядну. В цілому її навіть можна визнати малоефективною, адже більшість функцій по контролю за інформаційним простором виконувалися відповідними губернськими канцеляріями. Причини інституційної слабкості цензурних органів Харкова і Катеринослава крилися найперше у надзвичайно слабкому їх кадровому забезпеченні. Тут не було яскравих персоналій, що могли б підняти цензурну роботу на якісно новий рівень, здобути лідерські якості у формуванні інфопростору.

Найбільш густою в українських губерніях була мережа органів поштової цензури. Її діяльність була над таємною, тільки діяльність київського «чорного

кабінету» була якимось чином інституційно оформлена. Повсякденна робота службовців поштової цензури була досить розмірена та відповідно посилювала свою увагу у період суспільно-політичних загострень. Її законодавчі основи були змінені з початком Першої світової війни, коли з уведенням військово-цензурного законодавства перлюстрація стала узаконеною. Органи військової цензури фактично повністю перебравли на себе як колись таємні, так і відкриті функціональні завдання поштової цензури. Отже, упродовж 1914-1917 рр. колишні службовці поштової цензури майже у 100% складі були переведені на роботу у воєнне відомство.

Загалом же в роки Першої світової війни усі цивільні органи цензури були змушені поступитися монополією на охорону інформаційного простору українських губерній Російської імперії та задовольнятися із консультативними функціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

Архівні матеріали:

Центральний державний історичний архів України м. Києва (ЦДАК України)

Ф. 295. Київський тимчасовий комітет у справах преси. 1906–1917 рр.

Оп. 1.

1. Спр. 1. Циркуляри и распоряжения Главного управления по делам печати, 9 февраля 1900 г. – 29 декабря 1906 г., 177 арк.

2. Спр. 2. Циркуляри и распоряжения Главного управления по делам печати, 14 апреля 1906 г. – 13 июля 1916 г., 248 арк.

3. Спр. 4. Журналы заседаний Комитета, 18 июня 1906 г. – 30 сентября 1909 г., 85 арк.

4. Спр. 5. Дело об учреждении в г. Киеве Временного комитета по делам печати, 23 мая 1906 – 26 января 1907 г., 28 арк.

5. Спр. 6. Переписка с Главным управлением по делам печати, киевским губернатором и другими учреждениями и лицами об усилении цензуры периодической печати и привлечении к судебной ответственности редакторов и издателей киевских газет и журналов за нарушение цензурных правил, 11 января 1906 г. – 22 декабря 1909 г., 155 арк.

6. Спр. 7. Переписка с киевским губернатором, прокурором Киевского окружного суда и другими учреждениями о наложении ареста на издаваемые в Киеве газеты и журналы и возбуждение уголовного преследования правонарушителей, 30 ноября 1905 г. – 23 января 1907 г., 443 арк.

7. Спр. 8. Переписка с киевским губернатором, прокурором Киевского окружного суда и другими учреждениями о наложении ареста на издаваемые в Киеве газеты и журналы и возбуждение уголовного

преследования правонарушителей, 13 января 1906 г. – 29 декабря 1909 г., 603 арк.

8. Спр. 9. Переписка с киевским губернатором, прокурором Киевского окружного суда и другими учреждениями о наложении ареста на издаваемые в Киеве газеты и журналы и возбуждение уголовного преследования правонарушителей, 1 января 1904 г. – 8 января 1907 г., 353 арк.

9. Спр. 10. Переписка с киевским губернатором, прокурором Киевского окружного суда и другими учреждениями о наложении ареста на издаваемые в Киеве газеты и журналы и возбуждение уголовного преследования правонарушителей, 9 января 1906 г. – 6 марта 1907 г., 456 арк.

10. Спр. 13. Заявление заведующих типографий, представителей учебных заведений, земских и других учреждений на печатание различных изданий, 2 января 1906г. – 16 августа 1906 г., 44 арк.

11. Спр. 16. Дело об издании Лебединцевым Ф.Г. и др. лицами исторического журнала «Киевская старина», 28 октября 1881 г. – 16 сентября 1906 г., 20 арк.

12. Спр. 20. Дело об издании в гор. Киеве проф. Грушевским М.С. и Черняховской Л.М. журнала «Літературно-науковий вісник» на украинском языке, 11 декабря 1906 г. – 14у января 1915 г., 67 арк.

13. Спр. 30. Уведомление киевского губернатора о выдаче врачу Стаховскому Н.А. свидетельства на издание в гор. Киеве общественно-политической и литературной газеты на украинском языке и запрещении ее издания на время введения военного положения, 5 мая 1906 г. – 12 июня 1906 г., 5 арк.

14. Спр. 33. Уведомление киевского губернатора о выдаче Леонтовичу В. Н. свидетельства на издание в Киеве газеты «Громадська думка» на украинском языке, изменения в составе ее редакции, запрещении издания на время военного положения, 21 декабря 1905 г. – 26 августа 1906 г., 11 арк.

15. Спр. 55. Дело об издании в гор. Киеве газеты «Справедливость», переименовании в «Киевскую Зарю», 24 декабря 1905 г. – 23 августа 1906 г. , 17 арк.

16. Спр. 56. Уведомление киевского губернатора о выдаче Королевой Е.А. свидетельства на издание в гор. Киеве газеты «Слово» на украинском языке и наложении штрафов за нарушение цензурных правил, 15 мая 1906 г. – 6 октября 1907 г., 7 арк.

17. Спр. 61. Сообщения Центрального комитета иностранной цензуры и Варшавского цензурного комитета о разрешении и запрещении издания, 7 января 1900 – 8 января 1910 г., 262 арк.

18. Спр. 62. Переписка с Главным управлением печати о предоставлении отдельным лицам и учреждением права на получении из-за границы литературы и картин без цензурного просмотра, 25 июня 1907 г. – 12 июля 1909 г., 10 арк.

19. Спр. 64. Книга регистрации заграничных изданий, поступающих на просмотр в Комитет, 28 августа 1899 г. – 9 марта 1917 г., 141 арк.

20. Спр. 65. Книга регистрации заграничных периодических изданий, поступающих на просмотр в Комитет, февраль 1899 г. – январь 1917 г., 83 арк.

21. Спр. 66. Переписка с Главным управлением по делам печати, канцелярией Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора и др. учреждениями о личном составе канцелярии киевского отдельного цензора и Комитета, 10 мая 1900 – 23 декабря 1906 г., 192 арк.

22. Спр. 67. Дело об увольнении цензора изданий на еврейском языке Смирнова П.П. и назначении на его место присяжного поверенного Четыркина М. Р., 15 сентября 1906 г. – 9 января 1907 г., 8 арк.

23. Спр. 68. Дело об ассигновании денег на содержание личного состава и на хозяйственные нужды Канцелярии отдельного цензора и Комитета, 23 октября 1900 г. – 20 декабря 1906 г., 237 арк.

24. Спр. 68а. Доклады в Центральный комитет иностранной цензуры о просмотренных Киевским отдельным цензором и Комитетом, 18 января 1902 г. – 25 января 1908 г., 21 арк.

25. Спр. 69. Приходско-расходная книга, январь 1894 г. – август 1907 г., 84 арк.

26. Спр. 70. Ведомости о денежных оборотах по сметным расходах Канцелярии отдельного киевского цензора и Комитета 1900 – 1906 гг., 161 арк.

27. Спр. 76. Переписка с киевским губернатором, прокурором Киевского окружного суда и другими лицами о наложении ареста на издающиеся в Киеве периодические издания и привлечении к судебной ответственности их редакторов за нарушение цензурных правил, 6 января 1907 г. – 31 декабря 1909 г., 156 арк.

28. Спр. 77. Переписка с Главным управлением по делам печати, Комитетом иностранной цензуры, инспектором по делам печати, жандармскими управлениями о выяснении допустимости к обращению изданий, обнаруженных у различных лиц, 8 января 1907 г. – 30 мая 1908 г., 257 арк.

29. Спр. 78. Переписка с Главным управлением по делам печати о выяснении допустимости к обращению периодических изданий, докладная записка Управлению о применении мер к ограничению в печати пропаганды идей культурно-национальной автономии Украины, 20 февраля 1907 г. – 31 июля 1909 г., 96 арк.

30. Спр. 129. Списки изданий на украинском языке и заключения цензора по ним, предоставленные Комитетом на просмотр в Центральный комитет иностранной цензуры, 4 июня 1907 г. – 31 декабря 1907, 11 арк.

31. Спр. 135. О личном составе Комитета, о прошении о приеме на службу в Комитет, 20 января – 19 ноября 1907 г., 107 арк.

32. Спр. 136. Переписка с Главным управлением по делам печати о смерти чиновника Комитета Булгакова А.И. и назначении на его место

кандидата на судебную должность Дублинского Н.П., 12 марта – 19 марта 1907 г., 9 арк.

33. Спр. 137. Дело об ассигновании денег на содержании личного состава и на хозяйственные расходы Комитета, 2 января 1907 г. – 16 декабря 1909 г., 252 арк.

34. Спр. 138. Журналы заседаний Комитета, 1 декабря 1908 г. – 25 октября 1916 г., 205 арк.

35. Спр. 141. Переписка с Главным управлением по делам печати, киевским губернатором, начальниками жандармских управлений о допустимости к обращению различных изданий и разрешении отдельным лицам издавать газеты и журналы. Ч.1., 31 мая 1908 г. – 13 сентября 1908 г., 61 арк.

36. Спр. 142. Переписка с Главным управлением по делам печати, киевским губернатором, начальниками жандармских управлений о допустимости к обращению различных изданий и разрешении отдельным лицам издавать газеты и журналы. Ч.2, 12 сентября 1908 г. – 13 февраля 1909 г., 137 арк.

37. Спр. 150. Уведомление киевского губернатора о выдаче председателю правления «Украинского научного общества» проф. Грушевскому М.С. свидетельства на издание журнала «Записки українського наукового товариства в Києві» на украинском языке, его программе и изменении в составе редакторов, 3 ноября 1908 г. – 8 мая 1914 г., 4 арк.

38. Спр. 175. Списки изданий на украинском языке и заключении цензора по ним, предоставленные Комитетом на просмотр в Центральный комитет иностранной цензуры, 4 января 1908 г. – 5 января 1909 г., 24 арк.

39. Спр. 181. Переписка с Главным управлением по делам печати и киевским губернатором о переходе члена Комитета Дублинского Н.П. на службу в Киевскую судебную палату, назначении на его место Щеголева С.Н. и его службе в Комитете, 11 августа 1908 г. – 29 марта 1909 г., 24 арк.

40. Спр. 182. Переписка с Главным управлением по делам печати и киевским губернатором об увольнении помощника секретаря Комитета Ищенко И.А. и назначении на его место Чихачева Д.С., 23 июля 1908 г. – 28 января 1909 г., 8 арк.

41. Спр. 183. Требования ведомостей на выплату жалования личному составу Комитета, февраль 1908 г. – июнь 1915 г., 8 арк.

42. Спр. 184. Ведомости о денежных оборотах по сметным расходам Комитета за 1908 – 1916 гг., 35 арк.

43. Спр. 185. Циркулярное извещение Главного управления по делам печати об изданиях, подлежащих изъятию из обращения, 21 января 1909 г. – 29 декабря 1911 г., 328 арк.

44. Спр. 186. Журналы заседаний (книга постановлений) Комитета, 10 октября 1909 г. – 20 ноября 1912 г., 56 арк.

45. Спр. 187. Выписки из журналов заседаний Комитета и переписка с Главным управлением по делам печати, прокурорскими и мировыми судьями о наложении ареста на различные непериодические издания, 30 октября 1909 г. – 30 декабря 1914 г., 303 арк.

46. Спр. 188. Переписка с Главным управлением по делам печати, киевским губернатором, начальниками жандармских управлений о допустимости к обращению различных изданий и разрешении отдельным лицам издавать газеты и журналы Ч.1, 13 февраля 1909 г. – 20 июля 1909 г., 117 арк.

47. Спр. 189. Переписка с Главным управлением по делам печати, киевским губернатором, начальниками жандармских управлений о допустимости к обращению различных изданий и разрешении отдельным лицам издавать газеты и журналы Ч.2, 31 июля 1909 г. – 31 декабря 1909 г., 108 арк.

48. Спр. 190. Переписка с Главным управлением по делам печати и Московским духовно-цензурным комитетом о рассмотрении жалоб

редакторов, издателей и авторов на запрещение цензурой книг и статей, 18 марта 1900 г. – 1 марта 1910 г., 72 арк.

49. Спр. 207. Уведомление киевского губернатора о выдаче Радзонвскому Л. В. Свидетельства на издание в гор. Киеве журнала на польском языке «Краевое обощрение» и наложении штрафа на редактора-издателя журнала за опубликование статьи «Выговский и Мазепа», 12 марта 1909 г. – 14 июля 1909 г., 12 арк.

50. Спр. 245. Список запрещенных книг, журналов и газет, подлежащих изъятию из обращения, 1909 г., 5 арк.

51. Спр. 246. Списки изданных за границей книг и журналов на русском языке и заключения цензоров по ним, 19 января – 28 декабря 1909 г., 22 арк.

52. Спр. 247. Списки изданий на славянских языках (в том числе на украинском) и заключения цензоров по ним, представленные в Комитетом на просмотр в Центральный комитет иностранной цензуры, 21 января 1909 г. – 11 января 1910 г., 76 арк.

53. Спр. 256. Переписка с Главным управлением по делам печати и Штабом Киевского военного округа о переводе председателя Комитета Сидорова А.А. на должность председателя Московского комитета по делам печати и назначении председателем комитета и военным цензором профессора Киевского университета Флоринского Т.Д., 16 февраля 1909 г. – 6 марта 1917 г., 12 арк.

54. Спр. 257. Переписка с Главным управлением по делам печати и Киевской духовной академией об увольнении цензора произведений на еврейском языке Четыркина Р.М., и назначении на его место профессора академии Глаголева А.А., 3 января 1909 г. – 32 декабря 1916 г., 10 арк.

55. Спр. 259. Выписки из журналов заседаний Комитета и переписка с Главным управлением по делам печати, киевским губернатором, прокурорами и др. учреждениями и лицами о наложении ареста на периодические издания и привлечение к судебной ответственности их

редакторов и издателей за нарушение цензурных правил, 9 января 1910 г. – 8 августа 1911 г., 218 арк.

56. Спр. 260. Переписка с Главным управлением по делам печати, киевским губернатором, прокурорами и др. учреждениями и лицами о наложении штрафов на редакторов периодических изданий за нарушение цензурных правил, о характере отдельных газет, выдаче свидетельств на издание газет и журналов и по др. вопросам, 5 января 1910 г. – 29 декабря 1912 г., 405 арк.

57. Спр. 261. Переписка с Главным управлением по делам печати о выяснении допустимости обращения различных изданий, наложении ареста на отдельные книги, брошюры, статьи, об ограничении в периодической печати пропаганды идей культурно-национальной автономии Украины и принятии мер против левой печати, ведомости о количестве уголовных преследований, возбужденных Комитетом в 1907, 1909, 1912 и 1913 гг. за нарушение цензурных правил, 14 января 1910 г. – 26 ноября 1916 г., 195 арк.

58. Спр. 262. Переписка с Главным управлением по делам печати и комитетами по делам печати, киевским губернатором, начальниками жандармских управлений и др. учреждениями и лицами о выяснении допустимости к обращению различных изданий, разрешении отдельным лицам издавать газеты и журналы и проверке программ концертов и спектаклей, 4 января 1910 г. – 29 декабря 1912 г., 493 арк.

59. Спр. 263. Переписка с киевским губернатором, прокурором киевского окружного суда и полицмейстерами о выяснении допустимости к обращению различных изданий и разрешении отдельным лицам издавать газеты, 9 января 1910 г., – 28 апреля 1912 г., 22 арк.

60. Спр. 300. Циркулярное извещение Главного управления по делам печати о заграничных изданиях, разрешенных и запрещенных к ввозу и распространению в России, 17 февраля 1910 – 27 июля 1916 г., 69 арк.

61. Спр. 301. Сообщения Центрального комитета иностранной цензуры о разрешенных и запрещенных изданиях, 9 января 1910 г. – 4 марта 1917 г., 321 арк.

62. Спр. 305. Списки изданий на славянских языках (в том числе и на украинском) и заключения цензора по ним, представленные на просмотр в Центральный комитет иностранной цензуры, 4 января 1909 г. – 11 января 1911 г., 64 арк.

63. Спр. 311. Список литературы с отметкой изданий, изъятых цензурой из обращения, 1910 г., 30 арк.

64. Спр. 312. Переписка с Главным управлением по делам печати, киевским губернатором и др. о личном составе Комитета, 2 апреля 1910 – 1 февраля 1917 г., 118 арк.

65. Спр. 313. Дело об ассигновании денег на содержание личного состава и на хозяйственные расходы Комитета, 2 января 1910 г. – 15 декабря 1914 г., 378 арк.

66. Спр. 315. Выписки из журналов заседаний комитета и переписка с киевским губернатором, прокурорами и др. лицами о наложении ареста на периодические издания и привлечении к судебной ответственности их редакторов и издателей за нарушение цензурных правил, 2 августа 1911 г. – 30 декабря 1914 г., 273 арк.

67. Спр. 363. Списки изданий на славянских языках (в том числе украинском) и заключения цензора по ним, 12 января 1911 г. – 9 января 1912 г., 62 арк.

68. Спр. 370. Дело о службе письмоводителя по иностранной цензуре и секретаря комитета Опатовського М.С., 24 января 1911 г. – 5 августа 1916 г., 20 арк.

69. Спр. 372. Циркулярное извещение Главного управления по делам печати об изданиях подлежащих изъятию их обращения, 7 января 1912 г. – 2 мая 1914 г., 82 арк.

70. Спр. 429. Списки изданий на славянских языках (в том числе украинском) и заключения цензора по ним, 2 января 1912 г. – 7 января 1913 г., 56 арк.

71. Спр. 436. Дело о службе секретаря комитета Секо-Саковского Б.И., 3 января 1912 г. – 22 апреля 1916 г., 14 арк.

72. Спр. 438. Отчеты о работе Комитета за 1909–1913 гг. и приложения к ним. Черновики., 9 апреля 1910 г. – 16 апреля 1914 г., 314 арк.

73. Спр. 439. Переписка с Главным управлением по делам печати и киевским губернатором о наложении штрафов на редакторов периодических изданий за нарушение цензурных правил, о характеристике отдельных газет, выдаче свидетельств на издание газет и журналов и по др. вопросам, 2 января 1913 г. – 30 декабря 1914 г., 487 арк.

74. Спр. 440. Переписка с Главным управлением по делам печати и киевским губернатором, начальниками жандармских управлений и др. учреждениями и лицами о выяснении допустимости к обращению различных изданий, разрешении отдельным лицам издавать газеты и журналы и проверке программ концертов, 2 января 1913 г. – 32 декабря 1916 г., 509 арк.

75. Спр. 477. Списки изданий на славянских языках (в том числе украинском) и заключения цензора по ним, 28 января 1913 г. – 15 января 1914 г., 68 арк.

76. Спр. 485. Дело о введении военной цензуры в гор. Киеве, 19 августа 1914 г. – 12 декабря 1916 г., 131 арк.

77. Спр. 534. Списки изданий на славянских языках (в том числе украинском) и заключения цензора по ним, 10 января 1914 г. – 29 июля 1914 г., 110 арк.

78. Спр. 541. Выписки из журналов заседаний Комитета и переписка с Главным управлением по делам печати, прокурорскими и мировыми судьями о наложении ареста на различные периодические издания и привлечении к судебной ответственности их редакторов и издателей за нарушение цензурных правил, 20 февраля 1915 г. – 5 апреля 1916 г., 11 арк.

79. Спр. 542. Выписки из журналов заседаний Комитета и переписка с Главным управлением по делам печати, прокурорскими и мировыми судьями о наложении ареста на различные непериодические издания и привлечении к судебной ответственности их редакторов и издателей за нарушение цензурных правил, 3 января 1915 г. – 4 мая 1916 г., 25 арк.

80. Спр. 543. Переписка с Главным управлением по делам печати, киевским губернатором о запрещении опубликования отдельных статей и сведений, помещении в периодические издания опровержений на опубликованные статьи; о движении периодических изданий, выходящих в гор. Киеве, 2 января 1915 г. – 4 февраля 1917 г., 113 арк.

81. Спр. 576. Переписка с киевским губернатором и Районной эвакуационной комиссией Юго-Западного фронта о подготовке к эвакуации из г. Киева служащих и имущества Комитета; списки личного состава Комитета, 22 августа 1915 г. – 10 июня 1916 г., 98 арк.

82. Спр. 577. Дело об ассигновании денег на содержание личного состава и хозяйственные расходы Комитета, 15 января 1915 г. – 6 июля 1917 г., 159 арк.

83. Спр. 579. Отчеты о работе Комитета за 1914 – 1916 гг. и приложения к ним, 11 февраля 1915 – 1 января 1917 г., 148 арк.

84. Спр. 604. Отчеты киевского отдельного цензора по иностранной цензуре за 1903 – 1916 гг., 27 февраля 1909 г. – 1 января 1917 г., 86 арк.

85. Спр. 611. Переписка с Главным управлением по делам печати и киевским губернатором, начальниками жандармских управлений и др. учреждениями и лицами о выяснении допустимости к обращению различных изданий, разрешении отдельным лицам издавать газеты и журналы и проверке программ концертов, 9 января 1917 г. – 3 марта 1917 г., 13 арк.

86. Спр. 621. Ведомости о денежных оборотах по сметным расходам Комитета за январь-апрель 1917 г., 1 февраля 1917 г. – 6 мая 1917 г., 8 арк.

**Ф. 442 Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского
генерал-губернатора. 1796 – 1916 гг.**

Оп. 853.

87. Спр. 26. Дело об устройстве и введении нового Цензурного Устава. Вырезки из газеты «Киевское слово» от 6 сентября 1905 г. № 6350, 45 арк.

Оп. 855.

88. Спр. 24. Дело о запрещении опубликования статей, направленных против частной собственности, самодержавия и т.д., 17 арк.

Оп. 856.

89. Спр. 11. Циркуляр ГУП от 23 марта 1906 г. о запрещении помещения в периодические издания сообщений о демобилизации армии, передвижении войск, находящихся в Маньжурии и о военном положении в Сибири и на Дальнем Востоке, 29 арк.

Оп. 857.

90. Спр. 35. Циркуляр МВД от 8 февраля 1907 г. о запрещении обращения печатных изданий, 1907 г., 34 арк.

91. Спр. 264. Дело о наложении штрафов на редакторов газет и журналов, издаваемых в гор. Киеве за напечатание статей противоположительственного содержания, 14 июня – 24 декабря 1907 г., 100 арк.

Оп. 859.

92. Спр. 19. Постановление генерал-губернатора о штрафе, заключении в тюрьму и судебной ответственности редакторов русских газет Киевской, Подольской и Волынской губернии, 1910–1912 гг., 19 арк.

93. Спр. 178. Дело о проведении инспекции типографий г. Киева, О. Никольским ревизии книжных магазинов, библиотек Подольской губернии, 2-25 июля 1909 г., 30 арк.

Оп. 860.

94. Спр. 30. Дело о привлечении к ответственности или о штрафовании редакторов киевских газет за напечатание статей противоправительственного содержания, 3 января 1910 – 10 января 1911 гг., 162 арк.

Оп. 861.

95. Спр. 10 Дело о привлечении к ответственности редакторов газет и журналов, выходящих в Киевской, Подольской и Волынской губернии за напечатание статей антиправительственного содержания, 4 января 1911 – 27 января 1912 гг., 75 арк.

96. Спр. 265. Дело о величине штрафов, наложенных на редакторов газет и журналов в Киевской, Подольской и Волынской губернии за напечатание статей антиправительственного содержания, 13 октября – 13 декабря 1911 г., 8 арк.

97. Спр. 314. Дело о установлении строгого надзора за корреспонденцией, появляющейся в периодической печати г. Киева с целью предотвращения статей антиправительственного характера в виду приближения выборов в IV Государственную Думу, 11 ноября 1911 – 13 февраля 1912 гг., 32 арк.

Оп. 866.

98. Спр. 257. Обязательное постановление генерал-губернатора от 5 ноября 1910 г. о запрещении опубликования антиправительственных статей, 1910, арк.73.

**Ф. 1680. Канцелярія Харьковського отельного цензора по
внутренней цензуре. Канцелярія Харьковського інспектора по делам
печати. 1880–1917 гг.**

Оп. 1.

99. Спр. 1. Предписания харьковского губернатора о наблюдении за книжными магазинами, библиотеками, театрами и другими культурно-

просветительными учреждениями; список книг запрещенных цензурой. 19 февраля – 13 декабря 1884 г., 36 арк.

100. Спр. 4 Переписка с Главным управлением по делам печати и с Харьковским губернатором о цензуре печатных изданий. 26 апреля – 10 июня 1887 г., 67 арк.

101. Спр. 19. Об учреждении в городе Харькове должности отдельного цензора по внутренней цензуре и назначении отдельным цензором Сенгалевича. 23 марта 1896 – 6 июня 1904 гг., 91 арк.

102. Спр. 84. О назначении В. П. Григоровского харьковским отдельным цензором, о предоставлении ему отпуска и назначении денежного содержания. 17 января 1903 – 8 июня 1907 гг., 46 арк.

103. Спр. 102. Циркуляры Главного управления по делам печати о сохранении силы действующего устава о цензуре после обнародования манифеста 17 октября и о привлечении к судебной ответственности за нарушение устава. 19 октября 1905 – 29 октября 1906 гг., 71 арк.

104. Спр. 103. Циркуляры Главного управления по делам печати о сохранении силы действующего устава об установлении строжайшей цензуры при опубликовании в периодической печати сообщений о революционных выступлениях рабочих и крестьян. 18 декабря – 15 октября 1905 г., 10 арк.

105. Спр. 110. Отчет Харьковского цензора о периодической и неперидической печати за 1906 г.; характеристики выходивших в г. Харькове в 1906 г. периодических изданий. Том 1. 29 декабря 1906 – 27 декабря 1907 гг., 83 арк.

106. Спр. 111. Отчет Харьковского цензора о периодической и неперидической печати за 1906–1907 гг., 39 арк.

107. Спр. 112. Переписка с Главным управлением по делам печати, харьковским губернатором и прокурором окружного суда о цензуре печатных изданий. 1 января – 17 декабря 1907 г., 61 арк.

108. Спр. 113. Переписка с Главным управлением по делам печати, харьковским губернатором и прокурором окружного суда, с судебными и

полицейскими органами о конфискации «Песни» рыцарей труда» Евгения Шкловского, брошюры «Клод Ге» и других печатных изданий. 17 января – 17 мая 1907 г., 40 арк.

109. Спр. 115. О назначении Давыденко Василия Федоровича наблюдателем за изданиями на украинском языке при харьковском инспекторе по делам печати и об отпуске кредитов на его содержание; формулярный список Давыденко В. Ф., 12 января 1907 – 20 ноября 1911 гг., 18 арк.

110. Спр. 136. Сведения к отчету харьковского цензора за 1907 г. об общественно-литературных и политических изданиях, выходявших в Харьковской губернии, 76 арк.

111. Спр. 139. Переписка с Главным управлением по делам печати, с учреждениями харьковской и других губерний об издании печатных произведений; списки изданных в Харьковской губернии печатных произведений. 23 января 1908 – 26 января 1909 гг., 91 арк.

112. Спр. 141. Циркуляры Главного управления по делам печати об утверждении и отмене судебными органами арестов на печатные издания и предписания харьковского губернатора цензору о принятии мер в отношении подлежащих аресту изданиях. 23 января 1908 – 26 января 1909 гг., 51 арк.

113. Спр. 144. Переписка с Главным управлением по делам печати, харьковским губернатором и губернским казначейством по финансовым вопросам и документы денежной отчетности харьковской инспекции по делам печати, 28 января 1908 – 26 января 1909 гг., 19 арк.

114. Спр. 150. Отношение харьковского инспектора по делам печати харьковскому полицмейстеру о конфискации открыток с текстом и нотами для пения «Заповіта» Т. Шевченко., 1908 г., 5 арк.

115. Спр. 152. Обзор харьковской периодической печати. 1 мая – 21 октября 1908 г., 19 арк.

116. Спр. 153. Переписка с Главным управлением по делам печати, с губернатором и судебными учреждениями о печатных изданиях, выходявших в г. Харькове. 1907-1908, 30 арк.

117. Спр. 162. Отчет харьковского цензора о периодической и непериодической печати за 1908 г., 19 арк.

118. Спр. 177. Отчеты о периодической и непериодической печати за 1909–1910 годы, 92 арк.

119. Спр. 182. Переписка с харьковским губернатором и полицейскими управлениями об изменениях в составе редакторов и издателей газет и журналов, о конфискации и отмене ареста на печатные издания, о краже архива харьковской инспекции по делам печати. 8 января 1910 – 5 июня 1911 гг., 110 арк.

120. Спр. 184. Секретная переписка о предполагаемых печатных изданиях демократического направления. 15 января – 4 декабря 1910 г. 100 арк.

121. Спр. 186. Списки печатных изданий, вышедших в Харьковской губернии в 1910 г. 23 января – 30 ноября 1910 г., 62 арк.

122. Спр. 190. О назначении Якова Владимировича Судакова инспектором по делам печати в г. Харькове и переписка с Главным управлением по делам печати по финансовым вопросам. 26 мая 1910–1914 гг., 72 арк.

123. Спр. 209. Переписка с Главным управлением по делам печати, харьковским губернатором и другими учреждениями г. Харькова и других городов об аресте печатных изданий и привлечении редакторов периодических изданий к судебной ответственности. 8 января 1910 – 5 июня 1911 гг., 91 арк.

124. Спр. 217. Сведения о количестве непериодических печатных изданий поступивших на просмотр цензуры в 1910 г. И характеристике газет «Утро» и «Южный край», составленные цензором. январь – декабрь 1910 г., 83 арк.

125. Спр. 221 Списки печатных изданий, вышедших в г. Харькове в 1911–1912 гг., 120 арк.

126. Спр. 227. Списки периодических изданий, выходивших в городе Харькове в 1912 и 1913 гг. и секретная переписка с Главным управлением по делам печати и другими учреждениями о помещенных в харьковских периодических изданиях статьях. 10 февраля 1911 – 27 ноября 1915 гг., 193 арк.

127. Спр. 261. Сведения о наложенных харьковским цензором в 1911–1912 гг. арестах на отдельные номера газет и журналов. 11 ноября 1911 – 5 ноября 1912 гг., 89 арк.

128. Спр. 267. Секретные циркуляры Главного управления по делам печати об усилении цензуры социал-демократических изданий, о запрещении опубликования сведений о армии и флоте. 2 января 1912 – 6 июня 1914 гг., 182 арк.

129. Спр. 272. Переписка с Главным управлением по делам печати, Харьковским губернатором и духовной консисторией о назначении исполняющими обязанности помощника инспектора по делам печати Антона Антоновича Кузьмицкого, Дмитрия Валерьяновича Декора и Павла Александровича Ликицкого и цензорами изданий на украинском языке Ивана Осиповича Самойловича и Даниила Владимировича Симановского. 16 февраля 1912 – 8 февраля 1916 гг., 91 арк.

130. Спр. 282. Переписка с Главным управлением по делам печати, харьковским губернатором и прокурором окружного суда о возбуждении судебных дел по печатным изданиям и сведения о количестве судебных дел по периодическим изданиям, возбужденным в 1911 г. 21 июня – 4 августа 1912 г., 29 арк.

131. Спр. 305. Отчет о деятельности харьковской инспекции по делам печати за 1912 г., 10 арк.

132. Спр. 330. Сведения о деятельности Харьковской инспекции по делам печати за отдельные годы с 1904 по 1 октября 1913 г. И о количестве

вышедших в подведомственных ей губерниях печатных изданиях с 1902 по октябрь 1913 г., 122 арк.

133. Спр. 348. Распоряжения Харьковского губернатора об обязательном предствалении на рассмотрение военной цензуры всех изданий на украинском языке и о печатании их русским правописание. Сводные годовые каталоги запрещенных цензурою изданий за 1915, 1916 и начало 1917 г., 28 арк.

134. Спр. 354. Сведения к отчету о деятельности харьковской инспекции по делам печати за 1914 г. о количестве поступивших на просмотр цензуры неперидических изданий. 23 апреля – 5 мая 1915 г., 34 арк.

135. Спр. 362. Сведения к отчету о деятельности харьковской инспекции по делам печати за 1915 г. о количестве неперидических изданий, о редакторах и издателях. 21 мая – 7 июня 1916 г., 408 арк.

136. Спр. 363. Сведения о размерах денежного содержания личного состава харьковской инспекции по делам печати. 21 декабря 1915 г. – 20 марта 1916 г., 72 арк.

Державний архів м. Києва

Ф. 155. Київська поштова контора Київського поштово-телеграфного округу

Оп. 1

137. Спр. 10. Секретные предписания начальника округа о задержавнии почтовых отправлений, содержащих антиправительственные прокламации и др. неллегальную литературу, 1902 г., 10 арк.

138. Спр. 11. Циркуляры управления округа связи о задержании антиправительственной корреспонденции, 1903 г., 311 арк.

139. Спр. 13. Циркуляры и распоряжения управления округа связи о задержании антиправительственной корреспонденции, 1904 г., 80 арк.

140. Спр. 16. Циркуляри начальника округа за 1906 г., 1906 г., 64 арк.

141. Спр. 21. Циркуляри и указания начальника округа за 1909 г., 98 арк.
142. Спр. 23. Циркуляри и распоряжения начальника округа связи за 1909 г., 317 арк.
143. Спр. 29. Циркуляри и распоряжения управления округа связи о задержании антиправительственной корреспонденции, 1910 г., 237 арк.
144. Спр. 39. Списки служащих контор почтово-телеграфного округа, 1910г., 575 арк.
145. Спр. 41. Циркуляри и распоряжения округа о задержании антиправительственной корреспонденции, 1911 г., 169 арк.
146. Спр. 49. Переписка с отделениями об отравлении на цензуру международной корреспонденции, 1911 г., 271 арк.
147. Спр. 54. Циркуляри и распоряжения управления округа связи о задержании антиправительственной корреспонденции и переписка с жандармскими управлениями о проверке благонадежности сотрудников, 1912 г., 210 арк.
148. Спр. 55. Циркуляри управления округа связи о задержании антиправительственных изданий, 1912 г., 290 арк.
149. Спр. 60. Циркуляри управления почтово-телеграфного округа о задержании революционной литературы и корреспонденции, 1913 г., 23 арк.
150. Спр. 61. Циркуляри управления округа связи о задержании антиправительственной корреспонденции, 1913 г., 58 арк.
151. Спр. 62. Циркуляри и переписка с управлением округа связи о задержании антиправительственной литературы и корреспонденции, 1913 г., 201 арк.
152. Спр. 71. Циркуляри управления киевского почтово-телеграфного округа о задержании антиправительственной корреспонденции, 1914 г., 340 арк.
153. Спр. 76. Секретные предписания начальника округа за 1914 год. 369 арк.

154. Спр. 77. Реестры наложенных арестов на газеты и журналы, 1914. 254 арк.

155. Спр. 79. Переписка с командующим Юго-Западного фронта об установлении военной цензуры над проходящей корреспонденцией, 1914. 1102 арк.

156. Спр. 85. Списки сотрудников, 1914. 223 арк.

157. Спр. 86. Циркуляры управления округа связи о задержании антиправительственной корреспонденции, 1915. 94 арк.

158. Спр. 88. Циркуляры управления округа связи о задержании подозрительной корреспонденции, 1915. 934 арк.

159. Спр. 114. Секретные предписания начальника округа об установлении военной цензуры за 1916 г. 14 арк.

160. Спр. 115. Секретные циркуляры начальника округа о задержании антиправительственной корреспонденции за 1916 г. Аттестации чиновников, 1916 г. 484 арк.

161. Спр. 116. Циркуляры начальника округа и переписка с военным цензором об установлении цензуры на заграничную корреспонденцию и литературу, 1916 г. 345 арк.

162. Спр. 117. Циркуляры и переписка с управление округа связи о задержании антиправительственной литературы, 1916 г., 41 арк.

163. Спр. 123. Инструкции по работе военных цензоров, 1916 г. 24 арк.

164. Спр. 147. Переписка со штабом КВО и отделениями о работе военной цензуры, 1916 г., 649 арк.

165. Спр. 151. Списки служащих, 1916 г., 11 арк.

166. Спр. 159. Секретные преписания начальника округа о задержании корреспонденции, поступающей на имя свергнутого правительства и отдельных граждан, 1917 г. 27 арк.

167. Спр. 160. Секретные предписания начальника округа об установлении военной цензуры за 1917 г. 24 арк.

168. Спр. 164. Общие указания о порядке вывоза из города и пригородов семей сотрудников и имущества учреждений, 1917. 110 арк.

169. Спр. 250. Циркуляры начальника округа о наложении ареста на антиправительственные издания. 1915, 150 арк.

170. Спр. 260. Циркуляры начальника округа о задержании антиправительственных периодических изданий и газет за 1911-1912 гг., 123 арк.

Ф. 287. Инспектор друкарень, літографій та книжкової торгівлі

Оп. 1

171. Спр.2. Отчеты о наличии и деятельности типографий, литографий, книжных и нотных магазинов, библиотек и др. заведений за 1886–1887 гг., 87 арк.

172. Спр.5. Дело о привлечении к ответственности военного врача Панченко и студентов Киевского университета Слепцова и Шнаковича за хранение и продажу книг на украинском языке без разрешения инспектора, 13 апреля – 28 октября 1887 г., 21 арк.

173. Спр.10. Циркуляры инспектора. Переписка с Киевским губернатором о выдаче разрешений на открытие и закрытие типографий, книжных и нотных магазинов, библиотек и др. 1894 г., 19 арк.

174. Спр.12. Переписка с Киевским губернатором, полицмейстером, Киевским отельным цензором и др. О выдаче разрешений на открытие и закрытие типографий, книжных и нотных магазинов, библиотек и др. заведений, на производство разносной торговли книгами, газетами, журналами. 1894 г., 262 арк.

175. Спр.17. Циркуляры Главного управления по делам печати, Киевского губернатора, инспектора типографий, литографий, тому подобных заведений и книжной торговли в городе Киеве. 1896 г., 56 арк.

176. Спр.42. Переписка с владельцами типографий и литографий, о выдаче билетов служащим и рабочим на право занятия типографским и литографским делом. Билеты. 1896 г., 57 арк.

177. Спр.45. Докладные записки, отчеты, рапорты о результатах ревизии типографий, книжных магазинов, библиотек и др. заведений. 1901 г., 72 арк.

178. Спр. 61. Переписка с киевским губернатором об открытии, по ходотайствам разных лиц, типографий, литографий, библиотек и др. заведений, 3 января – 30 июня 1908 г., 56 арк.

179. Спр. 62. Переписка с киевским губернатором об открытии, по ходотайствам разных лиц, типографий, литографий, библиотек и др. заведений, 1 июля – 30 декабря 1908 г., 78 арк.

180. Спр. 63. Дело о привлечении к ответственности владельцев типографий за напечатание произведений, афиш без разрешения инспектора и полиции, продавцов открыток за торговлю без разрешения, 6 ноября 1908 – 21 декабря 1914 г., 22 арк.

181. Спр. 65. Переписка с киевским губернатором об открытии, по ходотайствам разных лиц, типографий, литографий, библиотек и др. заведений. Сведения об инспекторской ревизии заведений, подлежащих надзору инспектора, 1 июля – 31 декабря 1909 г., 18 арк.

182. Спр. 67. Переписка с киевским губернатором об открытии, по ходотайствам разных лиц, типографий, литографий, библиотек и др. заведений, 1 июля – 31 декабря 1910 г., 293 арк.

183. Спр. 69. Отчеты о состоянии и деятельности типографий, литографий, библиотек, фотографий, книжных магазинов и др. заведений за 1911 – 1914 гг., 7 апреля 1911 – 7 июля 1916 гг., 29 арк.

184. Спр. 78. Переписка с Киевским губернатором о выдаче разрешений на открытие и закрытие типографий, литографий, книжных лавок и др. заведений, на приобретение шрифта, 1 июля 1914 – 29 декабря 1914 гг., 190 арк.

185. Спр. 79. Алфавитный список изданий, запрещенных цензурой, 5 мая – 26 ноября 1914 г., 63 арк.

186. Спр. 80. Переписка с Киевским губернатором о выдаче разрешений на открытие и закрытие типографий, литографий, книжных магазинов и лавок и др. заведений, на приобретение шрифта, 5 января – 29 декабря 1915 г., 157 арк.

187. Спр. 81. Дело о привлечении к ответственности лиц, занимающихся продажей газет, журналов, печатных афиш без разрешения инспектора. Имеются экземпляры журналов «Луч», «Евреи на войне», 5 января – 31 марта 1916 г., 43 арк.

188. Спр. 82. Переписка с Киевским губернатором о выдаче разрешений на открытие типографий, литографий, книжных магазинов и лавок, 7 января – 31 декабря 1916 г., 108 арк.

189. Спр. 83. Переписка с Киевским губернатором о выдаче разрешений на открытие типографий, литографий, книжных магазинов и лавок, 2 января – 29 апреля 1917 г., 245 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 10. Одеський тимчасовий комітет у справах друку 1909–1917 рр.

Оп. 1.

190. Спр. 3. Переписка з Главным управлением по делам печати о наложении арестов и уничтожении изданий. Списки одесских цензоров, 7 июля – 29 декабря 1909 г., 85 арк.

191. Спр. 8 Отчет о деятельности Комитета за 1909 г., 1910 г., 53 арк.

192. Спр. 10. Переписка с Главным управлением по делам печати, полицией о санкционировании литературы на социально-политическую тематику, изданную в Одессе, 11 июля – 31 декабря 1909 г., 67 арк.

193. Спр. 19. Дело о наложении ареста на черносотенную газету «Одесская резина», 23-28 октября 1909 г., 8 арк.

194. Спр. 25. Протоколы заседания Комитета за 1910 г., 14 января – 31 декабря 1910 г., 98 арк.

195. Спр. 59. Протоколы заседаний Комитета за 1911 г., 5 января – 29 декабря 1911 г., 116 арк.

196. Спр. 60. Отчет о неперIODической печати в г. Одессе за 1911 г., 1912 г., 74 арк.

197. Спр. 62. Списки изданий вышедших в Одессе в 1911 г., 134 арк.

198. Спр. 106. Отчет о деятельности Комитета за 1912 г., 2 мая 1913 г., 54 арк.

199. Спр. 135. Списки периодических изданий, характеристики газет, издающихся в Одессе, сведения о их редакторах. Списки изданий 1913 г., 68 арк.

200. Спр. 185. Протоколы заседаний Комитета за 1914 г., 7 января – 18 декабря 1914 г., 95 арк.

201. Спр. 213. Переписка с Главным управлением по делам печати о цензуре периодических изданий, выходящих в г. Одессе, 2 января – 24 декабря 1915 г., 103 арк.

202. Спр. 274. Переписка с Главным управлением по делам печати о просмотренных цензурой периодических изданиях, 13 января – 28 декабря 1916 г., 49 арк.

Ф. 11. Одеський комітет цензури іноземної. 1868–1917 рр.

Оп. 1.

203. Спр. 102. Переписка с Центральным комитетом цензуры иностранной о разрешении и запрещении к распространению изданий, 9 февраля – 7 октября 1905 г., 12 арк.

204. Спр. 105. Переписка с Центральным комитетом цензуры иностранной о проверке периодических изданий на иностранных языках, 10 января – 30 декабря 1905 г., 157 арк.

205. Спр. 108. Личное дело старшего цензора Полетаева Евгения Александровича, 1905–1912, 20 арк.

206. Спр. 110. Переписка с с Центральным комитетом цензуры иностранной о разрешении и запрещении произведений на арабском, турецком, болгарском и еврейском языках, 13 января – 29 ноября 1907 г., 65 арк.

207. Спр. 112. Переписка с комитетами, таможенными учреждениями о проверке и пресечение распространения изданий К. Маркаса, А. Бебеля, Ф. Лассалья, 5 января – 31 декабря 1911 г., 131 арк.

208. Спр. 113. Списки личного состава цензурных учреждений г. Одессы, 13 января 1909 – 10 февраля 1910 гг., 200 арк.

209. Спр. 123. Переписка по вопросам проверке печатных изданий исторического и медицинского содержания, почтовых открыток, реклам, 4 января – 5 ноября 1914 р., 52 арк.

210. Спр. 124. Списки разрешенных и запрещенных изданий на французском и английском языках, 1915 – 1917 рр., 91 арк.

211. Спр. 125. Списки личного состава цензурных учреждений г. Одессы, 13 января – 13 марта 1917 г., 53 арк.

Ф. 12. Инспектор у справах друку м. Одеси. 1906–1909 рр.

Оп. 1.

212. Спр. 2. Личное дело инспектора Н.О.Спефариса, 31 декабря – 17 февраля 1917 г., 154 арк.

213. Спр. 4. Переписка с прокурором Одесского окружного суда о задержании произведений, 19 декабря 1905 – 19 июля 1916 гг., 180 арк.

214. Спр. 5. Переписка с прокурором Одесского окружного суда о привлечении к судебной ответственности редактора «Одесские новости», «Южное обозрения», «Одесский листок» за опубликование статей революционного содержания, 5 декабря 1905 – 29 октября 1907 гг., 180 арк.

215. Спр. 6. Ведомости периодических и непериодических изданий, изданных в Одессе, 1906–1909 гг., 152 арк.

216. Спр. 9. Переписка с Главным управлением печати об ассигнования денег на содержание Инспектора по делам печати в городе Одессе, 1906–1907 гг. 41 арк.

217. Спр. 15. Списки произведений изданных в г. Одессе в 1907, 1908 г., 107 арк.

218. Спр. 19. Переписка с Главным управлением по делам печати о привлечении к ответственности редакторов газет и журналов за опубликование запрещенных статей, март–декабрь 1906 гг., 37 арк.

219. Спр. 26. Переписка с Главным управлением по делам печати, Одесским казначейств об ассигновании сумм на содержание инспекторского надзора в г. Одессе., 42 арк.

Ф. 13. Инспектор у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі м. Одеси.

Оп. 1.

220. Спр. 91. Материалы к отчетам о деятельности инспекторского надзора за 1905–1908 гг., 67 арк.

221. Спр. 95. Переписка с Одесским градоначальником об усилении инспекторского надзора за розничной продажей периодических и непериодических изданий, февраль – декабрь 1905 г., 11 арк.

222. Спр. 160. Переписка с Временным генерал-губернатором в г. Одессе о конфискации нелегальной литературы, 1906–1908 гг., 19 арк.

223. Спр. 223. Сведения о типографиях, библиотеках, книжных магазинах, киосках, 1910–1913 гг., 29 арк.

224. Спр. 303. Переписка с помощниками инспектора г. Одессы об усилении надзора за торговлей нелегальных изданий, 22 февраля – 5 декабря 1911 гг., 16 арк.

Опубліковані джерела:*Матеріали законодавства*

225. Алфавитно-предметный указатель к полному своду законов Российской империи / Сост. Саатчиан. Санкт-Петербург: Изд. Юрид. кн. маг. И. И. Зубкова, 1911. - XXXVI. 414 с.

226. Журнал Комитета министров по исполнению Указа 12 декабря 1904 г. Санкт-Петербург: Канцелярия Комитета министров, 1905. С. 508-509.

227. Записка по вопросу о цензуре книг на малороссийском языке. Москва, 1907. 15 с.

228. Комитет цензуры иностранной в Петербурге. 1828–1917: док. и материалы / Российская национальная библиотека / Д. И. Раскин (науч. ред.), Н.А. Гринченко (сост.), Н.Г. Патрушева (сост.). Санкт-Петербург: РНБ, 2006. 264 с.

229. Министерская система в Российской империи: К 200-летию министерств в России. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. 920 с.

230. Особые журналы Совета Министров Российской империи 1909–1917 гг. Москва: РОССПЭН, 2002. 592 с.

231. Особые журналы Совета министров Российской империи. 1915 год / Федеральное архивное агентство; Российский гос. исторический архив / Б.Д. Гальперина (редкол.), Б.Д. Гальперина (отв. сост.). Москва: РОССПЭН, 2008. 715 с.

232. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXXII. 1912 год. Отделение I. Петроград, 1915. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/3571-polnoe-sobranie-zakonov-rossiyskoy-imperii-sobranie-tretie-c-1-03-1881-g-po-1913-g-v-33-h-t-spb-pg-1885-1916> (дата звернення 15.09.2019).

233. Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 сентября 1910 года. В 2-х книгах под ред. А.А. Добровольского / Сост.

А.Л. Саатчиан. Книга 1. Т.I-VIII. Санкт-Петербург: издание книжного магазина «Законоведение», 1911. 3522 с.

234. Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах под ред. А.А. Добровольского / Сост. А.Л. Саатчиан. Книга 2. Т.VIII-XVI. Санкт-Петербург: издание книжного магазина «Законоведение», 1911. 4679 с.

235. Протоколы особого совещания для составления нового устава о печати. Санкт-Петербург, 1913. 716 с.

236. Сборник указов и постановлений Временного правительства. 1917. Вып. 1. № 93. Петроград, 1917. 128 с.

237. Сборник указов и постановлений Временного правительства. 1917. Вып. 1. № 94. Петроград, 1917. 153 с.

238. Сборник указов и постановлений Временного правительства. 1917. Вып. 1. № 95. Петроград, 1917. 132 с.

239. Свобода печати при обновленном строе. Сб. статей. Санкт-Петербург: Общественная Польза, 1912. 247 с.

240. Собрание узаконений. Отд. I. № 107. 03.05.1906 г. Преобразование Главного управления по делам печати. Изв. КН. Маг. Т-ва М.О.Вольф. 1906. №21. Стлб. 161.

241. Собрание узаконений. Отд. I. № 226. 26.11.1905 г.

Довідкові видання

242. Алфавитный указатель к книгам и брошюрам, арест на которые утвержден судебными установлениями по 1 января 1910 года. Санкт-Петербург: тип. М-ва внутр. дел, 1910. 134 с.

243. Алфавитный указатель к книгам и брошюрам, арест на которые утвержден судебными установлениями по 1 января 1913 года. Санкт-Петербург: тип. М-ва внутр. дел, 1914. 274 с.

244. Никольский А. Справочный указатель книг, брошюр, газет и журналов, арест на которые утвержден судебными установлениями по 1 января 1912 г. Киев: тип. товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1912. 312 с.

245. Цензоры Российской империи, конец XVIII – начало XX века: биобиблиогр. справ. / Рос. нац. б-ка ; авт. коллектив: О. Ю. Абакумов, В. В. Антонов, Ф. А. Аракелян, Н. А. Гринченко, В. С. Измозик, Н. Г. Патрушева, Д. И. Раскин, В. А. Сомов, И. П. Фут, Д. А. Эльяшевич ; рук. работы Н. Г. Патрушева; науч. ред. Д. И. Раскин; ред. М. А. Бенина. Санкт-Петербург, 2013. 480 с.

Мемуари та спогади

246. Винниченко В. К. Щоденник. Т. 1 (1911–1920). Едмонтон, Нью-Йорк: [КІУС, УВАН], 1980. 500 с.

247. Винниченко В. К. Щоденник. Т. 2 (1921–1925). Едмонтон, Нью-Йорк: [КІУС, УВАН], 1980. 700 с.

248. Витте С. Ю. Воспоминания в 3-х тт. Т.3. 1960. Москва: Соцэкгиз, 1960. 345 с.

249. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті рр.): Документально-художнє видання / М. Галаган; [передмова, коментарі: Т. Осташко, В. Соловйова]. Київ: Темпора, 2005. 656 с.

250. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.) / Д. І. Дорошенко; [передм. К. Галушка; прим. К. Галушка, К. Лобанової]. – Київ: Темпора, 2007. 272 с.

251. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920): Науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 632 с.

252. Кауфман А. За кулісами печаті: Листки из архива старого журналіста. *Голос Минувшого*. 1914. №6. С. 179-193

253. Лемке М. К. 250 дней в царской ставке 1916. Минск: Харвест, 2003. 672 с.

254. Львов-Рогачевский В. Печать и цензура. Москва: Труд и воля, 1906. 136 с.
255. Майский С. В. «Черный кабинет»: Из воспоминаний бывшего цензора. *Былое*. 1918. № 7. С. 185–197.
256. Мандарьев Н. Нечто из прошлого: Из воспоминаний бывшего цензора. *Голос Минувшего*. 1916. № 5-6. С. 372-391.
257. Милюков П. Н. Воспоминания. Москва: Политиздат, 1991. 528 с.
258. Никитенко А. В. Записки и дневник (В 3-х книгах). Т. 1. Москва: Захаров, 2005. 640 с.
259. Никитенко А. В. Записки и дневник (В 3-х книгах). Т. 2. Москва: Захаров, 2005. 608 с.
260. Никитенко А. В. Записки и дневник (В 3-х книгах). Т. 3. Москва: Захаров, 2005. 592 с.
261. Новицкий В. Д. Из воспоминаний жандарма. Москва: Московский Университет, 1991. 254 с.
262. Пономарев К. Странички из жизни печати: Из воспоминаний недавнего прошлого. *Русские Записки*. 1906. № 3. С.77–95.
263. Сидоров А. А. В Киеве: Воспоминания бывшего цензора. *Голос Минувшего*. 1918. № 4/6. С. 221–229.
264. Сидоров А. А. Из воспоминаний цензора: Начальника Главного управления по делам печати с 1893 по 1905 гг. и В.С.Адикаевски. *Голос Минувшего*. 1923. №3. С. 129–132.
265. Сидоров А. А. Из записок московского цензора: 1909-1917. *Голос Минувшего*. 1918. № 1-3. С.93–14.
266. Феокистов Е. М. За кулисами политики и литературы 1848 – 1896. Москва: Новости, 1991. 464 с. с илл. «Воспоминания»
267. Цензура в России в конце XIX – начале XX века: Сб. воспоминаний / Российская национальная библиотека / М.А. Бенина [ред., сост., авт. вступ. ст., примеч. и указ. Наталия Генриховна Патрушева]. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. 366 с.

268. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання [передмова В. Шевчука]. Київ: Темпора, 2003. 416 с.

269. Чикаленко Є. Х. Щоденник: [у 2 т.]. Т. 1: (1907–1917). Київ: Темпора, 2004. 426 с.

Монографії, статті, тези та матеріали конференцій

270. 200 лет Российской цензуре: Тезисы научного семинара кафедры истории журналистики. С.-Петербург, 27 ноября 1996 г. СПб., 1996.

271. Агапова Е. А. Цензура как способ манипуляции сознанием: диахронический аспект. Москва: Социально-гуманитарные знания, 2012. 256 с.

272. Алёнкин С. В. Институт чрезвычайного положения – исключительный правовой режим обеспечения безопасности государства. *Право и безопасность*. 2004. №4 (13). С. 18–32.

273. Андронов С. А. Большевистская печать в трёх революциях. Москва: Политиздат, 1978. 343 с.

274. Арешян С. Г. Армянская печать и царская цензура. Ереван: АН Армянской ССР, Институт литературы им. М. Абебяна, 1957. 512 с.

275. Арсеньев К. К. Законодательство о печати. Санкт-Петербург: П.П. Гершунин и Ко, 1903. 264 с.

276. Бабюх В. А. Діяльність політичної цензури як форма ідеологічного контролю в Україні (1920-1930-ті рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)*. Вип. 34. Київ, 2017. С. 12–23.

277. Бабюх В. А. Политическая цензура в советской Украине в 1920-1930-е гг.: монография. Казань: Из-во КНИТУ, 2012. 223 с.

278. Багдикян Бен. Монополия средств информации [Текст]: пер. с англ. Москва: Прогресс, 1987. 316 с.

279. Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2013. Т. 143. С. 15–20.

280. Балугев Б. П. Политическая реакция 80-х гг. XIX в. и русская журналистика. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1971. 254 с.

281. Белобородова А. Изменения в организации цензуры в Российской империи в 1914 г. (по материалам Курской губернии). URL: <http://www.opentextnn.ru/censorship/russia/dorev/libraries/book/?id=3219> (дата звернення 15.09.2019).

282. Бережной А. Ф. Законопроект о печати и «Правда» (1912–1914 гг.). Ленинград, 1962. 50 с.

283. Бережной А. Ф. История партийно-советской печати. Дооктябрьский период: Учеб. пособие для вузов по спец. «Журналистика». Москва: Высшая школа, 1987. 256 с.

284. Бережной А. Ф. К истории отечественной журналистики (конец XIX – начало XX в.): учеб. и метод. пособие [текст]. Санкт-Петербург, 1998. 137 с.

285. Бережной А. Ф. Русская легальная печать в годы Первой мировой войны. Ленинград, 1975. 385 с.

286. Бережной А. Ф. Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати (1895–1914). Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1967. 288 с.

287. Бережной А. Ф., Астрахан И. С., Сазонов И. С. Большевицкая печать в борьбе за власть Советов (март – октябрь 1917 г.). Ленинград: Лениздат, 1960. 281 с.

288. Березина В. Г. Цензор о цензуре: (А. В. Никитенко и его «Дневник»). *Русская литература*. №1. 1996. С. 159-174.

289. Блохин В. Ф. Провинция газетная: государственное управление периодической печатью и становление газетного дела в российской провинции (1830-1870-е гг.). Брянск: «Курсив», 2009. 384 с.

290. Блохин В. Ф. Цензоры и Российская цензура в 20-60-е гг. XIX в.

Российская империя: власть, общество, культура: сб. науч. ст. и материалов. Брянск, 2005. Вып. 1. С. 3-23.

291. Блюм А. В. За кулисами «Министерства правды». Тайная история советской цензуры, 1917–1929. Санкт-Петербург: Академический Проект, 1994. 320 с.

292. Бородин В. Т. Цензурні переслідування творів. *Шевченківський словник. У 2 т.* К., 1978. Т. 2. С. 330–332.

293. Валле-де-Барр Е. А. Свобода русской печати. (После 17 Октября 1905 г.). Самара: Земская Типография, 1906. 186 с.

294. Волковинський В. М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. *Український історичний журнал.* Київ, 1999. № 3. С. 63–74.

295. Воробей П. І. З історії української преси в Росії (1905–1914). *Український історичний журнал.* Київ, 1971. №10. С. 48–56.

296. Ганфман М. Явочный период свободы столичной печати. *Русское богатство.* Санкт-Петербург, 1911. №8. С. 232–248.

297. Герасимова Ю. И. Из истории русской печати в период революционной ситуации конца 1850-х – начала 1860-х гг. Москва: Книга, 1974. 208 с.

298. Горбачев И. Г., Печников В. Н. Институт цензуры в российском законодательстве XVI–XIX ст.: историко-правовое исследование. Казань: КГУ, 2004. 228 с.

299. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. [2-е изд., испр.]. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. 407 с.

300. Григорьев С. И. Придворная цензура и образ верховной власти (1831–1917). Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. 496 с.

301. Грицак Я. Й. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навч. посібник для учнів гуманітарних гімназій,

ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів [2-е вид.]. Київ: Генеза, 1996. 360 с.

302. Грінченко Б. Д Тяжким шляхом (про українську пресу). Київ: Друкарня 1-ої Київської Друкарської спілки Трьох Свят, 1912. 74 с.

303. Громова Л. П. В.Н. Бекетов – цензор «Современника». *Вестник С.-Петербургского ун-та. Сер. 2: Журналистика*. 1997. Вып. 3. С. 77-86;

304. Грушевський М. С. Новий період історії України за роки від 1914 – до 1919. Київ: Либідь, 1992. 46 с.

305. Гунчак Т. Г. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 288 с.

306. Гусман Л. Ю. Цензурная деятельность А.Н. Майкова и либеральное общественное мнение. *Исторические личности России*. Санкт-Петербург, 1998. С. 132-135.

307. Дей О. І. Книга і друкарство на Україні. [за ред. П. Попова]. Київ: Наук. думка, 1964. 315 с.

308. Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика: проблема виникнення і становлення. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 492 с.

309. Дерюжинский В.О. Полицейское право. Санкт-Петербург: Сенат. тип., 1911. 550 с. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc76p0/instrum3732/> (дата звернення: 15.09.2019).

310. Джаншиев Г. А. Эпоха великих реформ [издание 10-е, посмертное, дополненное издание]. Санкт-Петербург: Типо-литография Б.М. Вольфа, 1907. 854 с.

311. Добровольский Л. М. Запрещенная книга в России. 1825-1904. Архивно-библиографические разыскания. Москва: Издательство Всесоюзной Книжной палаты, 1962. 256 с.

312. Дризен Н. В. Драматическая цензура двух эпох 1825–1881. Петроград: Книгоиздательство «Прометей» Н.Н. Михайлова, 1917. 346 с.

313. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. Перевод с французского [Пер.: Гофман А.]. Москва: Наука, 1991. 575 с.
314. Есин Б. И. Русская газета и газетное дело в России: Задачи и теоретико-методологические принципы изучения. Москва: МГУ, 1981. 132 с.
315. Есин Б. И. Русская дореволюционная газета. 1702–1917 гг. Краткий очерк. Москва: МГУ, 1971. 88 с.
316. Ефремов С. О. Вне закона: к истории цензуры в России // Літературно-критичні статті [упоряд., передмова і примітки Е.С. Соловей]. Київ: Дніпро, 1993. 351 с.
317. Ефремов С. О. Історія українського письменства. [Електронний ресурс] URL: <http://sites.utoronto.ca/elul/history/Iefremov/whole.pdf>
318. Єсельчик С. О. Український національний рух: здобутки та перспективи досліджень (замість післямови). *Нариси з історії українського національного руху*. Київ, 1994. С. 159–167.
319. Животко А. П. Історія української преси: Навчальний посібник для студентів факультетів журналістики вищих закладів освіти. Київ: Наша культура і наука, 1999. 368 с.
320. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX–XX вв.: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. Москва: Аспект Пресс, 2001. 368 с.
321. Заводовський А. А. Українське питання у дзеркалі вітчизняної соціал-демократії (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2008. 152 с.
322. Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX века. Москва: Мысль, 1970. 448 с.
323. Залізник М. Українці, Росія й війна. Замітки й матеріали. Київ: Наклад і друк партійної друкарні, 1915. 42 с.
324. Западные окраины Российской империи [под ред. А. Миллера]. Москва: НЛО, 2006. 608 с.

325. Измозик В. С. «Черные кабинеты». История российской перлюстрации. XVIII – начало XX века. Москва: Новое литературное обозрение, 2015. 696 с.

326. Измозик В. С. А.Д. Фомин и М.Г. Мардарьев: к истории «черных кабинетов» в России, конец XIX – начало XX вв. *Из глубины времен*. Санкт-Петербург, 1997. Вып. 9. С. 59-65.

327. Исключить всякие упоминания...: Очерки истории советской цензуры / Т. М. Горяева (сост.и авт.предисл.). Минск: Старый Свет-Принт; Москва: Время и место, 1995. 334 с.

328. Исторические сведения по цензуре в России. Санкт-Петербург: тип. Мор. м-ва, 1862. 133 с.

329. Ігнатенко В. Бібліографія української преси. 1816–1916. Харків: Державне видавництво України, 1930. 288 с.

330. Кирієнко О. Духовна цензура в Російській імперії наприкінці XVIII — на початку XIX ст.: метод перебору варіантів контролю за інформаційним простором // *Проблеми історії України XIX — поч. XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 308–309

331. Кирієнко О. Ю. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 – жовтень 1917 р.): монографія. Київ: Інститут історії України, 2016. 366 с.

332. Кирієнко О. Ю. Російська військова цензура в українських губерніях за часів Тимчасового уряду. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. XIX. Київ, 2012. С. 27–36.

333. Кирієнко О. Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. Київ, 2010. №4. С. 83–98.

334. Кирієнко О. Ю. Цензура в Україні. Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 448-454.

335. Кобиківська Л. С. Каталогізація фондів цензурних установ України XIX – поч. XX ст. в ЦДІА УРСР у м. Києві. *Архіви України*. 1984. №4. С. 38–40.
336. Коган Л. Н. Социология культуры: учеб. пособие. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1992. 120 с.
337. Коган Л. Н. Теория культуры: учеб. пособие. Екатеринбург: УрГУ, 1993. 160 с.
338. Козаченко А. Минуле книги на Україні. Історичний нарис. Харків: Держвидав України, 1930. 103 с.
339. Коляда І. А. «Благородный осведомитель»: штрихи до портрета київського цензора Сергія Никипоровича Щоголева. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2012. Вип. 20. С. 354-363.
340. Коляда І. А. Видавнича активність української інтелігенції в умовах цензурної політики Російської імперії (друга половина XIX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2012. № 9. С. 61-69.
341. Коляда І. А. Повсякденне життя чиновників цензурного відомства Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історичні записки: Зб. наук. праць*. Вип. 35. 2012. С. 117-127.
342. Коляда І. А. Тимофій Флоринський – імперський антиукраїнофільський інтелектуал-цензор. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 413-424.
343. Коляда І. А. Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 400 с.
344. Коляда І. А. Українська інтелігенція: етнонаціональне самоусвідомлення. Творчість І. Нечуя-Левицького у загальноісторичному контексті другої половини XIX – початку XX ст. *Інтелігенція і влада*. 2008. Вип. 11. С. 21-36.

345. Коляда І. А. Цензурна політика російського самодержавства в «українському питанні» (до історії відносин М. Коцюбинського з органами цензури). *Український історичний журнал*. 2012. №2. С. 58-72.

346. Коляда І. А., Кирієнко О.Ю. Українська інтелігенція у російському інформаційному просторі другої половини ХІХ ст.: до історії взаємин П. Куліша і цензурних органів. *Гілея: науковий вісник*. 2013. №77. С. 19-25.

347. Коряк В. Д. Нарис історії української літератури. Буржуазне письменство. Харків: ДВУ, 1929. 620 с.

348. Котельников В. А. Гончаров как цензор. *Русская литература*. 1991. №2. С. 24-51.

349. Котович А. Н. Духовная цензура в России (1799–1855 гг.). Санкт-Петербург: Типография «Родник», 1909. 604 с.

350. Левченко И. Е. Проблема цензуры в истории зарубежной общественно-политической мысли. *Социально-политический журнал*. 1996. №6. С. 179–192.

351. Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. Москва: Мысль, 1981. 285 с.

352. Лемке М. К. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 гг. Санкт-Петербург: Типо-лит. «Герольд», 1904. 532 с.

353. Лемке М. К. Николаевские жандармы и литература 1826–1855 гг. [2-е издание]. Санкт-Петербург: Издание С. В. Бунина, 1909. 614 с.

354. Лемке М. К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики ХІХ столетия. Санкт-Петербург: типография СПб. т-ва печ. и изд. дела «Труд», 1904. 427 с.

355. Лисенко О. В. Роль преси у формуванні української національної ідеї. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ століття*. Вип. І. Київ, 2000. С. 217–228.

356. Лисенко О. В. Українська видавнича справа. *Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.): колективна наукова монографія в 3-х част.* Київ, 1999. Ч. II. С. 76–109.

357. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ: Основи, 1994. 573 с.
358. Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920): монографія. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 2003. 488 с.
359. Лось Ф. Є. Революція 1905–1907 рр. на Україні. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. 404 с.
360. Лотман Ю. М. Культура и взрыв. Москва: Гнозис; Издательская группа «Прогресс», 1992. 272 с.
361. Лукасевич Л. Нарис історії української преси. 1816–1930. Варшава, 1938. 270 с.
362. Мазон А. Д. Гончаров как цензор: к освещению цензорской деятельности И.А. Гончарова. *Русская старина*. 1911. № 3. С. 471-484.
363. Мандрика Ю. Л. Цензура в негубернском городе на рубеже веков. *Былое и мы: журналистика и литература в пространстве культуры*. Воронеж, 2009. Ч. 1. С. 130-146.
364. Махонина С. Я. История русской журналистики нач. XX в.: Учебное пособие. Москва: Флинта; Наука, 2004. 368 с.
365. Мезьер А. В. Словарь русских цензоров: Материалы к библиографии по истории русских цензоров. Москва: ГПИБ, 2000. 144 с.
366. Михайлин І. Л. Харківська журналістика в період першої російської революції. [Електронний ресурс] URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1623> (Дата звернення: 15.09.2019)
367. Михутина И. В. Украинский вопрос в России в конце XIX – начале XX ст. Москва: Ин-т славяноведения РАН, 2003. 287 с.
368. Набоков В. К истории нашего законодательства о печати. *Право. Еженедельная юридическая газета*. 1911 г. 21 августа. №33.
369. Надточій О. Л. Російська цензура і видання творів Тараса Шевченка (1861–1916 рр.). Черкаси: Брама, 2006. 220 с.

370. Николаев А. П. Формулярный список о службе цензора Московского цензурного комитета статского советника Леонтьева. *Российский архив*. 1992. №2/3. С. 387-391.

371. Новомбергский Н. Я. Освобождение печати во Франции, Германии, Англии и России. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1906. 303 с.

372. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. Киев: [Тип. 1-й Киев. артели печат. дела], 1914. 594 с.

373. Овчинникова Е. А. Особенности правового регулирования печати в дореволюционной и современной России: монография. Курган: Курганский гос. ун-т, 2013. 95 с.

374. Ольминский М. С. Свобода печати. Санкт-Петербург: Знание, 1906. 78 с.

375. Опанащук П. В. Діяльність української преси в умовах цензурної політики російського уряду (1906–1914 рр.). *Волинські історичні записки*. Луцьк, 2008. Т.1. С. 49–57.

376. Орлик С. Пропаганда облігацій військових позик в Російській імперії на шпальтах газети «Киевлянин» (1916 р.). *Соціум. Документ. Комунікація. Серія: «Історичні науки»*. 2020. № 9. С. 180-199.

377. Пайпс Р. Россия при старом режиме. Москва: Захаров, 2004. 493 с.

378. Палієнко М. Г. «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Темпора, 2005. 384 с.

379. Перегудова З. И. Политический сыск России (1880-1917). 2-е изд., пераб. и доп. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2013. 519 с.

380. Парсонс Т. Система современных обществ. Москва: Аспект Пресс, 1998. 270 с.

381. Патрушева Н. Г. Ведомственные цензуры в России в середине ХІХ века. *Исторические, философские, политические и юридические науки,*

культурология и искусствоведение: вопросы теории и практики. – Тамбов, 2013. № 8 (34), ч. 1. С. 154-158.

382. Патрушева Н. Г. История цензурных учреждений в России во второй половине XIX – начале XX века. *Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века. Сб. науч. тр. Санкт-Петербург, 2000.* Вып. 10. С. 7-48.

383. Патрушева Н. Г. Организация цензурного надзора в провинции во второй половине XIX – начале XX в. *История книги и цензуры в России: Вторые Блюмовские чтения: материалы междунар. науч. конф., посвящ. памяти А.В. Блюма, 21-22 мая 2013 г.* СПб., 2014. С. 34-43.

384. Патрушева Н. Г. Реформирование цензурных учреждений в связи с ликвидацией цензурного ведомства Российской империи в 1917 году. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение: вопросы теории и практики.* Тамбов, 2013. № 8 (34), ч. 2. С. 141-144.

385. Патрушева Н. Г. Цензоры Малороссии, Новороссии и Слободской Украины в XIX – начале XX века. *Книжное дело в России в XIX – начале XX века: сб. науч. тр.* Санкт-Петербург, 2006. Вып. 13. С. 181-251.

386. Патрушева Н. Г. Цензурная реформа середины XIX века и ее влияние на структуру цензурных учреждений и состав цензорского корпуса. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение: вопросы теории и практики.* Тамбов, 2011. № 5 (11), ч. 3. С. 134-138.

387. Патрушева Н. Г. Цензурный аппарат России во второй половине XIX - начале XX века. *Памяти Ю.Д. Марголиса. Письма, документы, научные работы, воспоминания [Сост. Н.О. Серебрякова, Т.Н. Жуковская].* Санкт-Петербург, 2000. С. 669-678.

388. Патрушева Н.Г. Цензор в государственной системе дореволюционной России (вторая половина XIX — начало XX века) / ред. М. А. Бенина. Санкт-Петербург, 2011. 268 с.

389. Периодическая печать и цензура Российской империи в 1865-1905 гг: система административных взысканий / Рос. нац. б-ка; [сост. и авт. вступ. ст. Н.Г. Патрушева ред.: М.А. Бенина]. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. 412 с.
390. Петлюра С. В. Вибрані твори та документи [Текст]. Київ: Довіра, 1994. 271 с.
391. Петлюра С. В. З українського життя в минулому році. *Слово*. 1908. №1-3. С. 23–31.
392. Петлюра С. В. Статті [Текст] [упоряд. та авт. передм. О. Климчук]. Київ: Дніпро, 1993. 341 с.
393. Петров С. С. Книжкова справа в Києві. Київ: ЕксОб, 2002. 376 с.
394. Поздняков Э. А. Философия культуры. Москва: Изд-во «Весь мир», 2015. 608 с.
395. Позняк С. В. Формирование органов цензуры на юге Дальнего Востока во второй половине XIX – начале XX в. *Известия РГИА Дальнего Востока: сб. науч. тр.* Владивосток, 2002. Т. 6. С. 126-136.
396. Политическая культура: теория и национальные модели [Текст] / отв. ред. К. С. Гаджиев; сост. Д. В. Гудименко. Москва: Интерпракс, 1994. 351 с.
397. Попович М. В. Нарис історії культури України [2-ге вид., випр.]. Київ: АртЕк, 2001. 728 с.
398. Потапов Ю.А. Российское законодательство о цензуре, XVIII-начало XX века: монография. Москва: Издательство Юрайт, 2018. 168 с.
399. Предтеченский А. В. О перлюстрации писем в начале XIX века. *Красный архив*. Москва-Ленинград, 1927. С. 12-19.
400. Прохорова И. Е. В.В. Измайлов – цензор: регулирование литературно-журнального процесса. *Вестник Московского ун-та. Сер. 10: Журналистика*. 1998. №4. С. 9-22;

401. Раскин Д. И. Цензурное законодательство и авторское право в Российской империи XIX века. *Цензура и доступ к информации: История и современность*. Санкт-Петербург, 2005. С. 45-46.

402. Раскин Д. И. Исторические реалии биографий русских писателей XIX – начала XX в. *Русские писатели. 1800 – 1917. Биографический словарь*. Т. 2. Москва, 1992. С. 593-613.

403. Реєнт О. П. Перечитуючи написане. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 256 с.

404. Реєнт О. П. Україна XIX–XX століть. Роздуми та студії історика. Корсунь-Шевченковський: ФОП Майданченко І. С., 2009. 486 с.

405. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 480 с.

406. Рейфман П. С. Из истории русской, советской и постсоветской цензуры – URL: http://www.gumer.infom/bibliotek_Buks/History/reifm/13.php (дата звернення 15.09.2019).

407. Рейфман П. С. Цензура в дореволюционной, советской и постсоветской России: в 2 т. [предисл. И.А. Пильщикова и В.С. Парсамова]. Москва: «Пробел-2000», 2015. 232 с.

408. Розенберг В. А. Из истории русской печати. Прага: Пламя, 1924. 263 с.

409. Розенберг В. А., Якушкин В. Е. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. Москва: Издание М. и С. Сабашниковых, 1905. 250 с.

410. Рудаков В. Е. Последние дни цензуры в Министерстве народного. Санкт-Петербург, 1911. 59 с.

411. Рябчук В. Н. Свобода массовой информации без цензуры и злоупотреблений. *Цензура и доступ к информации: История и современность. Сборник научных трудов*. 2001. Вып. 1. С. 182–195.

412. Савчинський В. Е. Цензурна політика російського самодержавства й українське книговидання. *Український історичний збірник*, 2009. Вип. 12. С. 107–113.

413. Савчинський В. Е. Цензурна політика російського самодержавства: історико-правові аспекти. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2008. Вип. 15. С. 148–152.
414. Садовський В. Законопроект о печати и украинская пресса. *Украинская Жизнь*, 1913. Ч. 6. С. 43–46.
415. Сарнацький О. Ставлення царської адміністрації та цензури до легальної преси українських політичних партій у 1914–1916 рр. *Історичний журнал*. 2004. № 9. С. 34–38.
416. Свобода печати при обновленном строе. Москва, 1912.
417. Сидоренко О. І. Нездійснені видання. Анотований покажчик нереалізованих проектів україномовних періодичних органів кінця XIX – початку XX ст. Київ, 1991. 71 с.
418. Сидоренко О. І. Україномовна преса Росії 1905–1907 рр. Анотований покажчик періодичних видань. Київ: Центр. Наукова бібліотека АН УРСР, 1987. 60 с.
419. Сидоров А. Печать и печатное дело в Юго-Западном крае. Санкт-Петербург, 1905. 24 с.
420. Скабичевский А. М. Очерки истории русской цензуры (1700–1863) Санкт-Петербург: Ф. Павленков, 1892. 495 с.
421. Смирнов С. В. Легальная печать в годы первой русской революции. Ленинград: ЛГУ, 1981. 192 с.
422. Смыкалин А. С. Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР. Санкт-Петербург: изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. 315 с.
423. Стеценко В. І. Імперська цензурна політика щодо українського книговидання наприкінці XIX – на початку XX ст. та поширення творів Івана Франка на території Наддніпрянської України. *«Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць*. Випуск 146 (№ 7) Ч. 1. Історичні науки. К., 2019. С. 103-107.

424. Стеценко В. І. Інспекторський нагляд за книжковою торгівлею у Києві наприкінці XIX – на початку XX ст. *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: Матеріал міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 19-20 січня 2018 р.): збірник тез наукових робіт. Одеса: ГО «Причорноморський центр дослідження проблем суспільства», 2018. С. 24-29.

425. Стеценко В. І. Мережа цензурських інституцій в українських губерніях Російської імперії: XIX – початок XX ст. *Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадського суспільства в Україні: Матеріал міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 26-27 січня 2018 р.): збірник тез наукових робіт. Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2018. С. 43-46.

426. Стеценко В. І. Цензори в українських губерніях Російської імперії: особливості кар'єрних траєкторій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Серія: Історія. Філософія. Політологія*. Випуск 17, 2019. С. 35-39.

427. Стеценко В. І. Цензура в українських губерніях Російської імперії у період «столипінської модернізації». *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 29 (68). № 1, 2018. С. 30-38

428. Стеценко В. І. Цензурні органи в Південно-Східній Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 30 (69). № 3, 2019. С. 34-41.

429. Стоян Т. А. Система політичної цензури в УРСР у 1920–1930 рр.: монографія. Київ: Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2010. 480 с.

430. Сулима-Камінська І. В. Регіональні органи царської цензури початку XX ст.: харківський та катеринославський інспектори у справах друку. *Краєзнавство*. 2013. №1. С. 173-179.

431. Сулима-Камінська І. В. Цензура в роки Першої російської революції: обмежене реформування. *Науковий вісник Волинського*

національного університету ім. Л. Українки. Сер.: *Історичні науки*. 2012. №11. С. 79-84.

432. Сулима-Камінська І. В. Кадрове забезпечення царської цензури в Росії на матеріалах діловодства комітетів у справах друку. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Випуск 19. С. 87-105.

433. Сулима-Камінська І. В. Цензурні органи Київського генерал-губернаторства у революційну та постреволуційну добу (1905-1914 рр.). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2013. Випуск 69. С. 30-36.

434. Сулима-Камінська І.В. Цензурні органи в українських губерніях Російській імперії: історико–правовий аспект. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2012. Випуск 57. С. 57-63.

435. Тимошик М. С. «К печатанию не должно быть позволено» (До історії цензури українського слова). *Урок української*. 2000. №4. С. 15–19.

436. Тимошик М. С. До історії цензурних утисків українського друкованого слова в період проголошення конституційних свобод (1905 – 1917 роки). *Журналістика. Преса. Телебачення. Радіо. Республіканський міжвідомчий науковий збірник*. 1999. Вип. 25. С. 55–63.

437. Тимошик М. С. Історія видавничої справи: Підруч. для студ. вищ. навч. закладів, які навчаються за спец. «Журналістика» і «Видавнича справа та редагування». Київ: Наша культура і наука, 2007. 496 с.

438. Тимошик М. С. Українська журналістика в лещатах московської цензури. *Пам'ять століть. Історичний науковий та літературний журнал*. 1997. №2. С. 114–117.

439. Тоффлер Елвін. Третя Хвиля [пер. з англ. Андрій Євса]. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2000. 475 с.

440. У мысли стоя на часах ... Цензоры России и цензура / Д. А. Бадалян, В. Г. Березина, Л. П. Громова и др. [под. ред. В. Г. Жиркова]. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. 260 с.

441. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна монографія у 3-х частинах [Відп. ред. В. Г. Сарбей]. Ч. I. Київ: НАН України, 1999. 205 с.
442. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна монографія у 3-х частинах [Відп. ред. В. Г. Сарбей]. Ч. II. Київ: НАН України, 1999. 487 с.
443. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна монографія у 3-х частинах [Відп. ред. В. Г. Сарбей]. Ч. III. Київ: НАН України, 1999. 276 с.
444. Українське питання в Російській імперії та радянському Союзі (XVIII – перша половина XX ст.) [за загальною редакцією Іваненко В. В.]. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 193 с.
445. Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма. Москва: ИНДРИК, 1996. 278 с.
446. Фабрикант Н. П. Краткий очерк из истории русских цензурных законов к украинской литературе. *Русская мысль*. 1905. №3. С. 78–102.
447. Флоринский Т. Д. Малорусский язык и «українсько-руський» літературний сепаратизм. *Український сепаратизм в Росії. Ідеологія національного раскола. Сборник*. Москва, 1998. 432 с.
448. Фридберг П. И. Записка о цензуре. Санкт-Петербург, 1862. 27 с.
449. Фукс В. Я. Записка о цензуре. Санкт-Петербург, 1862. 117 с.
450. Хайек Ф.А. фон. Дорога к рабству: Пер. с англ. / Предисл. Н.Я. Петракова. Москва: «Экономика», 1992. 176 с.
451. Хобта О. І. Духовно-національні проблеми в одеському віснику «Основа» (1915 р.). *Ex professo: Збірник наукових праць*. 2001. Вип. 3. С. 296 – 302.
452. Хоруев Ю. В. Печать Терека и царская цензура. Орджоникидзе: Ир, 1971. 192 с.
453. Царская Россия в XX веке: Накануне революции 1917 года. / С. П. Постников. Харьков: Пролетарий, 1927. 240 с.

454. Царская цензура о произведениях писателя И. Франка (1940), *Красный архив*, Т. 1, № 98, С. 263-277.

455. Цензура в России. Тезисы научной 13-15 ноября 1995 г. Екатеринбург, 1995. 239 с.

456. Цензура в царской России и Советском Союзе. *Материалы конференции 24-27 мая 1993 г.* Москва, 1995. 94 с.

457. Чагин Г. В., Петрова Л. Е. Служба в российской цензуре. *Литературоведческий журнал*. 2004. №18. С. 45–78.

458. Чайковський А. С., Щербак М. Г. За законом і над законом: з історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (ІХ – початок ХХ ст.). Київ: Україна, 1996. 289 с.

459. Чернопруд С. В. Законодательные акты по защите гостайны в Российской империи в начале ХХ века. *Вопросы защиты информации*. 1996. №4 (35). С. 26–34.

460. Чернуха В. Г. Главное управление по делам печати в 1865 – 1881 гг. Книжное дело в России во второй половине ХІХ – начале ХХ в.: сборник научных трудов. Санкт-Петербург, 1992. Вып. 6. С. 20-40.

461. Чернуха В. Г. Правительственная политика в области печати: 60-70-е годы ХІХ века. Ленинград: Наука, 1989. 205 с.

462. Черняев В. Ю. К изучению эпистолярных источников начала ХХ в. (контроль почтовой переписки). *Проблемы отечественной истории*. Москва-Ленинград, 1976. С. 78–82.

463. Чолдин Тэкс. Империя за забором. История цензуры в царской России [Пер. М. Галушинской]. Москва: Рудомимо, 2002. 310 с.

464. Щербальский П. К. Исторические сведения о цензуре в России. Санкт-Петербург: Типография Ф. Персона, 1862. 133 с.

465. Щёголев С. Н. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. Киев: Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1914. 160 с.

466. Щёголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев: Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1912. 588 с.

467. Щербак М. Г. Юрченко В. В. Звіти цензурних установ Києва як джерело з історії України XIX – поч. XX ст. *Часопис Української історії*. 2009. Вип. 12. С. 111–116.

468. Щербак М.Г., Щербак Н.М. Цензура і преса в Києві на початку XX ст. *Історія. Сучасність*. 2007. №9. С. 141–146.

469. Щербак Н.М. Реалізація цензурного законодавства Російської імперії XIX – початку XX століття в українських губерніях. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 2. С. 147–157.

470. Щербак Н. О. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст.). *Історичний журнал*. 2007. №6. С. 58–65.

471. Щербак Н. О. Щербак Н. М. Цензура в системі Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (друга половина XIX – поч. XX ст.). *Науковий вісник Київського Національного університету внутрішніх справ*. 2008. №5. С. 202–209.

472. Щербак М. Г., Щербак Н. М. Архівні матеріали про діяльність цензурних установ в Україні. *Сумський історико-архівний журнал*. 2008. Випуск IV–V. С. 86–90.

473. Эльзон М. Д. Ф.И. Тютчев в Комитете цензуры иностранной: новые материалы. *Русская литература*. 1997. № 1. С. 239-243.

474. Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России, 1797–1917: очерки истории цензуры. Санкт-Петербург; Иерусалим: Мосты культуры Гешарим, 1999. 792 с.

475. Энгельгардт Н. А. Очерк истории русской цензуры в связи с развитием печати, 1703–1903. Санкт-Петербург: Изд. А.С. Суворина, 1904. 389 с.

476. Юрченко В. В. Канцелярія київського окремого цензора: історія та діяльність. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць*. 2008. Вип. 15. С. 120–125.

477. Balabuch H. Nie Tolko Cenzura: prasa prowincjonalna Krölestwa Polskiego w rosyiskim systemie prasowym w latach 1865—1915. Lublin, 2001. 313 c.

478. Banfield N. Bilingual Russian-Persian Censor Marks 1916–1917. *Pochta*. №10, June/July 1991. P. 24-27.

479. Burrell L. Battle of the Books. Metuchen. NJ, 1989. 56 p.

480. Cenzura un cenzori Latviesu Gramatnieciba. Lidz 1918. Gadam. Riga, 2004.

481. Choldin Marianna Tax. A Fence around the Empire: Russian Censorship of Western ideas under Tsars. Darham, 1985. 134 p.

482. Epstein A. Censorship of Postal Mail in Caucasian Military District during WWI / Epstein Aleksandr. *Pochta*. № 21. January 1997. P. 22-27.

483. Foote I. P. Firing a censor: the case of N.V. Elagin, 1857. *Oxford Slavonic Papers*. NS. XIX. 1986. P. 116-131.

484. Gorman L., McLean D. Media and society in the twentieth century: a historical introduction. Malden, 2002. 296 p.

485. Hoffman F. Intellectual Freedom and Censorship. Metuchen, 1989. 345 p.

486. Levin Ar. The Mute Censors of Russia, 1914–1917. *Rossica Society of Russian Philately*, 2001. p. 67.

487. Loseff L. On the Beneficence of Censorship Aesopian Language in Modern Russian Literature. Munchen, 1984. 432 p.

Дисертації та автореферати:

488. Бабюх В. А. Політична цензура в Україні в 1920–1930-х рр.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2007. 290 с.

489. Березовський О. М. Українська преса Наддніпрянщини: пропаганда та відстоювання національних домагань українства (1905-1907 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса

Шевченка. К., 2004. 220 с.

490. Бурлакова Р. И. Правовое регулирование цензуры печати в России в XVIII – начале XX века: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Российская академия правосудия. Москва, 2004. 208 с.

491. Годун Н. Ю. Функціонування органів політичної цензури в культурно-освітніх установах УРСР в 1928 – 1938 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. Харків, 2008. 19 с.

492. Гула Р. В. «Киевлянин» та суспільно-політичні рухи в Україні: 1900-1914 роки: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ, 2003. 20 с.

493. Гусман Л. Ю. Проекты реформ цензуры иностранных изданий в России (1861–1881 гг.): автореф. дис ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Российский Государственный Педагогический университет имени А. И. Герцена. Санкт-Петербург, 1999. 20 с.

494. Гутковський В. В. Українська преса Наддніпрянщини в національно-культурному та державотворчому процесі (друга половина XIX ст. – 1920 р.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Львівський національний університет. Львів, 2002. 18 с.

495. Евдокимова М. В. Полемика в русской прессе о свободе слова и цензурных постановлениях, 1857–1867 гг.: дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Санкт-Петербургский университет экономики и финансов им. Н.А. Вознесенского. Санкт-Петербург, 1994. 20 с.

496. Зейналов А. А. Проблема взаимоотношений азербайджанской литературы и печати с цензурой (1850-1905 гг.): автореф. дис. ... д-ра филол. наук / АН АзССР. Ин-т лит. им. Низами. Баку, 1990. 63 с.

497. Иванов Д. В. Формирование военной цензуры России 1810–1905 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации. М., 2000. 239 с.

498. Каракоз О. О. Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ, 2006. 21 с.

499. Левченко И. Е. Цензура как общественное явление: автореф. дис. ... канд. филос. наук: спец. 23.00.03 «Политическая культура и идеология» / Уральский государственный университет. Екатеринбург, 1995. 20 с.

500. Летенков Э. В. Из истории политики русского царизма в области печати (1905–1917): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.10 «История журналистики». Ленинград, 1974. 18 с.

501. Матвеева М. В. Цензура и школа в России в первой четверти XIX века: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Московский государственный открытый педагогический университет им. М.А. Шолохова. Москва, 2004. 243 с.

502. Москвин В. А. Цензура и распространение иностранных изданий в Москве: вторая половина XIX – начало XX в.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Тверской государственный университет. Тверь, 2004. 245 с.

503. Новожилова И. В. Политика царского правительства в области законодательства о печати (1905–1914 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Ленинградский государственный университет им. А. И. Герцена. Ленинград, 1971. 15 с.

504. Павлов М. А. Государственная регламентация чтения в России 1890–1917 гг. автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 05.25.04 «Книговедение» / Санкт-Петербургский государственный университет культуры и искусств. Санкт-Петербург, 2000. 20 с.

505. Патрушева Н. Г. Цензурная реформа в России 1865 г.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Ленинградский Государственный университет. Ленинград, 1990. 18 с.

506. Патрушева Н.Г. Цензурное ведомство в государственной системе Российской империи во второй половине XIX – начале XX века : автореф. дис. ... д-ра ист. наук / Рос. нац. б-ка. Санкт-Петербург, 2014. 55 с.

507. Передерко В. П. Галичина в політиці Російської імперії (1900–1914): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, [Ін-т історії і політології Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника]. Чернівці, 2007. 20 с.

508. Позднякова І. С. Цензурна політика в радянській Росії у 1917–1929 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2010. 20 с.

509. Полусмак Т. Л. Цензурное законодательство дореволюционной России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Негосударственное образовательное учреждение «Нижегородская правовая академия». Нижний Новгород, 2003. 194 с.

510. Пшеничная М. А. Государственная политика в области цензуры печати в России XIX – начала XX веков: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Ставропольский государственный университет. Ставрополь, 2002. 205 с.

511. Савчинський В.Е. Цензурна політика російського самодержавства в «українському питанні» (друга половина XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2011. 20 с.

512. Сініцький А. Ц. Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський держ. лінгвістичний ун-т. Київ, 1997. 207 с.

513. Солодовников М. В. Цензура как механизм социального контроля: социологический анализ: автореферат дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04 / Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Москва, 2011. 29 с.

514. Старкова Л. К. Цензурная политика самодержавия в первой половине XIX века: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Саратовський державний технічний університет. Саратов, 2000. 239 с.

515. Суров А. В. Цензурная политика Советского государства в 1917 – начале 1930-х гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Ярославський державний університет ім. П. Г. Демидова. Ярославль, 2002. 235 с.

516. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР - УРСР: становлення, технологія, еволюція. 1919 – 1990 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2009. 33 с.

517. Щербак Н. М. Правові засади діяльності цензурних установ в Україні (XIX - початок XX ст.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2010. 229 с.

518. Юрченко В. В. Матеріали цензурних установ у м. Києві як історичне джерело (1838–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2010. 15 с.

519. Ячевский С. И. Цензурная политика царского правительства в пореформенный период: вторая половина XIX – начало XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Государственный университет управления. Москва, 2002. 16 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України, в т.ч. тих, що входять до міжнародних наукометричних баз даних

1. Стеценко В. І. Цензура в українських губерніях Російської імперії у період «столипінської модернізації». *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 29 (68). № 1, 2018. С. 30-38.
2. Стеценко В. І. Цензурні органи в Південно-Східній Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 30 (69). № 3, 2019. С. 34-41.
3. Стеценко В. І. Імперська цензурна політика щодо українського книговидання наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та поширення творів Івана Франка на території Наддніпрянської України. *«Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць*. Випуск 146 (№ 7) Ч. 1. Історичні науки. К., 2019. С. 103-107.
4. Стеценко В. І. Цензори в українських губерніях Російської імперії: особливості кар'єрних траєкторій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Серія: Історія. Філософія. Політологія*. Випуск 17, 2019. С. 35-39.
5. Stetsenko V.I. Regional network of censorships in the ukrainian provinces of the Russian empire (1905-1917): features of functioning and staff complectation. *«Colloquium-journal»*, № 17 (69) Część 1, Warszawa, Polska, 2020. P. 14-19.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Стеценко В. І. Інспекторський нагляд за книжковою торгівлею у Києві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: Матеріал міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 19-20 січня 2018 р.): збірник тез наукових*

робіт. Одеса: ГО «Причорноморський центр дослідження проблем суспільства», 2018. С. 24-29.

7. Стеценко В. І. Мережа цензурських інституцій в українських губнрніях Російської імперії: ХІХ – початок ХХ ст. *Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадського суспільства в Україні*: Матеріал міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 26-27 січня 2018 р.): збірник тез наукових робіт. Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2018. С. 43-46.

8. Стеценко В. І. Цензура – філософське трактування. *Актуальні проблеми розвитку суспільних наук в умовах сьогодення*: Матеріал міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 26-27 січня 2018 р. – К.: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2018. С. 5-10.